

આચાર્ય પૂજ્યપાદસ્વામી વિરચિત

ઈષ્ટોપદેશ

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા, પુષ્પ-૧૧૧

ૐ

પરમાત્મને નમઃ

શ્રીમત્પૂજ્યપાદસ્વામિવિરચિત

ઈષ્ટોપદેશ

મૂળ શ્લોકો, ગુજરાતી પદાનુવાદ
પંડિત શ્રી આશાધર દ્વારા વિરચિત સંસ્કૃત ટીકા,
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા
શ્રી ધન્યકુમારજી જૈન, (એમ.એ.) દ્વારા થયેલ હિન્દી ટીકા સહિત

卐

: અનુવાદક :

છોટાલાલ ગુલાબચંદ ગાંધી (સોનાસાગર)
બી. એ. (ઓનર્સ), એસ. ટી. સી.

卐

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ ૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

(૨)

પ્રથમ આવૃત્તિ	પ્રત : ૨૦૦૦	વિ. સં. ૨૦૨૫
દ્વિતીય આવૃત્તિ	પ્રત : ૧૨૦૦	વિ. સં. ૨૦૪૪
તૃતીય આવૃત્તિ	પ્રત : ૨૦૦૦	વિ. સં. ૨૦૫૧
ચતુર્થ આવૃત્તિ	પ્રત : ૧૫૦૦	વિ. સં. ૨૦૬૬

ઈષ્ટોપદેશના

❀ સ્થાયી પ્રકાશન-પુસ્કર્તા ❀

સ્વ. હીરાબેન નાથાલાલ શાહ-પરિવાર, યુ.એસ.એ.

આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત રૂ. ૫૧=૦૦ થાય છે. અનેક મુમુક્ષુઓની આર્થિક સહાયથી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૪૦=૦૦ થાય છે. તેમાંથી ૫૦% શ્રી ઘાટકોપર દિગંબર જૈન મુમુક્ષુ મંડળ, મુંબઈ તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતા આ શાસ્ત્રની કિંમત રૂ. ૨૦=૦૦ રાખવામાં આવી છે.

સહજ ચિદાનંદ.

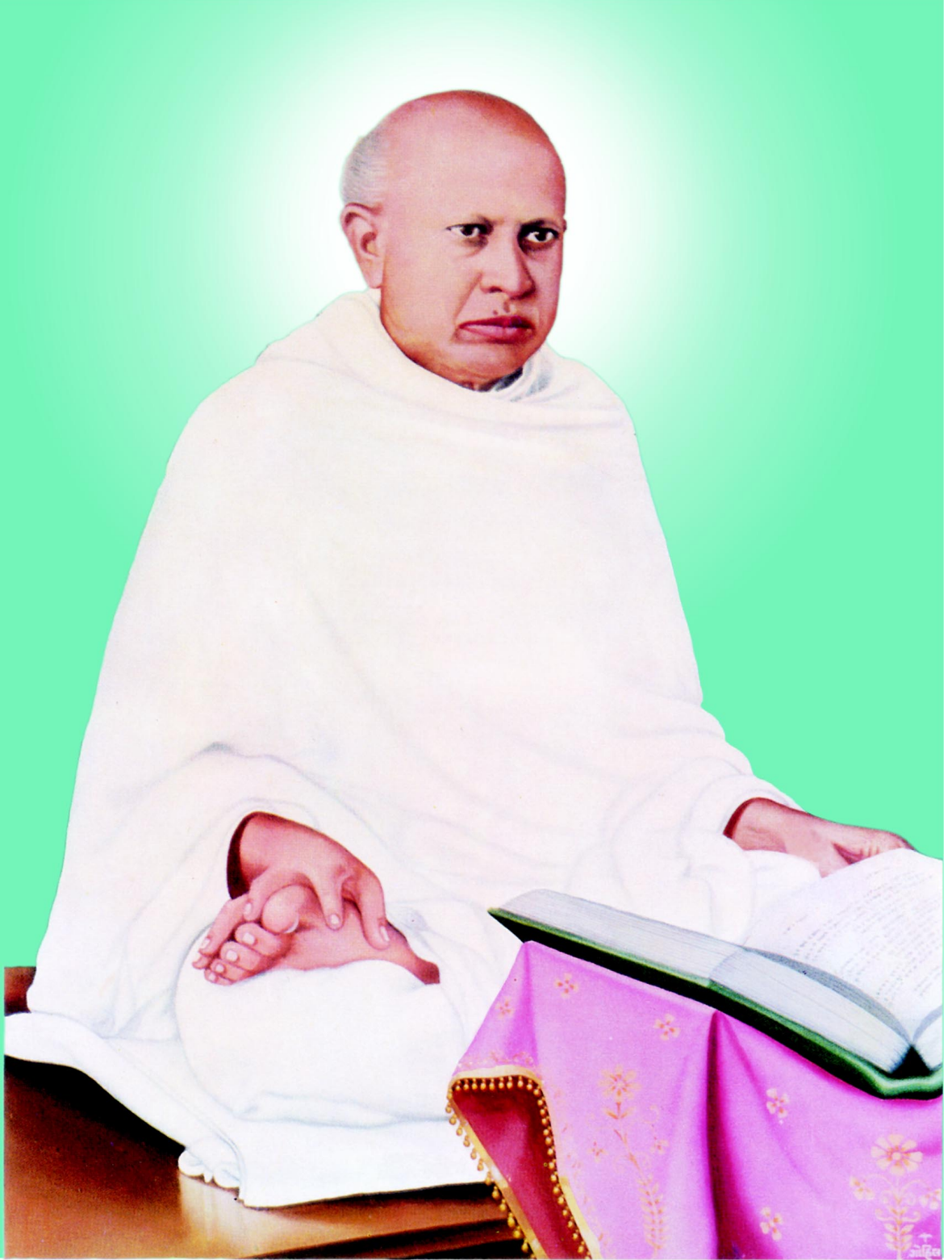
કિંમત રૂ. ૨૦=૦૦

મુદ્રક

કહાન મુદ્રણાલય

સોનગઢ ૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

☎ (02846) 244081

परम पूज्य अध्यात्ममूर्ति सद्गुरुदेव श्री कानजुस्वामी

(૩)

ૐ

પ્રકાશકીય નિવેદન

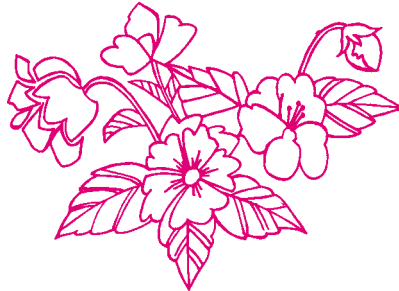
શ્રી પૂજ્યપાદાર્યાચાર્યદેવ રચિત, સમાધિની પ્રાપ્તિ કરાવનારો, અત્યુત્તમ ગ્રન્થ ‘શ્રી સમાધિતંત્ર—સમાધિશતક’, શ્રી પ્રભાચન્દ્રાર્યાચાર્યકૃત સંસ્કૃત ટીકા સહિત, ગુજરાતી અનુવાદરૂપે આ સંસ્થા દ્વારા પહેલાં ઈ.સ. ૧૯૬૬માં પ્રસિદ્ધ થયો છે અને જિજ્ઞાસુ ભાઈ-બહેનોએ તેને સારો આવકાર આપ્યો છે. તેનાથી પ્રેરણા પામી, તે આચાર્યભગવાનની ભેદજ્ઞાનમૂલક બીજી કૃતિ ‘ઈષ્ટોપદેશ’, ગુજરાતી અનુવાદ સહિત, પ્રકાશિત કરતાં અત્યાનંદ થાય છે.

વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ઈષ્ટ(હિત)ના ઉપદેષ્ટા છે. તે સર્વજ્ઞવાણી અનુસારે શ્રી પૂજ્યપાદાર્યાચાર્યદેવે ‘ઈષ્ટોપદેશ’ની રચના કરી છે અને તેને અનુસરીને વર્તમાનમાં શુદ્ધસ્વરૂપજીવી આત્મજ્ઞ સંત પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી, અમોઘ આત્મસ્પર્શી પ્રવચનો દ્વારા નિરંતર ઈષ્ટોપદેશ આપી, આપણને ઉપકૃત કરી રહ્યા છે તે બદલ તેમનાં પાવન ચરણારવિંદમાં અત્યંત ભક્તિભાવે નમસ્કાર!

જેમ ‘સમાધિતંત્ર’નો ગુજરાતી અનુવાદ સદ્ગર્મપ્રેમી ભાઈશ્રી છોટાલાલ ગુલાબચંદ ગાંધી બી.એ. (ઓનર્સ), એસ.ટી.સી. (સોનાસણવાળા)એ કર્યો છે તેમ આ ‘ઈષ્ટોપદેશ’નો ગુજરાતી અનુવાદ પણ તેમણે જ તૈયાર કરી આપ્યો છે. (તેમનો પરિચય ‘સમાધિતંત્ર’ના પ્રકાશકીય નિવેદનમાં આપ્યો છે.) આ અનુવાદ તેમણે જિનપ્રવચન પ્રત્યેની ભક્તિથી પ્રેરાઈને પ્રમુદ્ધિતભાવે, તદ્દન નિઃસ્પૃહતાપૂર્વક કરી આપ્યો છે. ઈષ્ટોપદેશના ભાવો જાળવી રાખવા તેમણે અત્યંત ચીવટ રાખી છે. તે માટે આ સંસ્થા તેમની અત્યંત ઋણી છે અને તેમને ધન્યવાદ આપવા સાથે તેમના પ્રત્યે આભાર પ્રદર્શિત કરે છે.

તા. ૮-૨-૧૯૬૮

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

(4)

પ્રકાશકીય નિવેદન

(તૃતીય આવૃત્તિ)

વીતરાગ જિનપ્રવચનના સૂક્ષ્મ રહસ્યોથી ભરપૂર એવા આ 'ઈષ્ટોપદેશ' નામના લઘુગ્રંથ ઉપર, અધ્યાત્મતત્વાનુભવી સન્માર્ગપ્રકાશક પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ આપેલાં અધ્યાત્મરહસ્યભરપૂર, અર્થગંભીર તેમજ જ્ઞાનવૈરાગ્યપ્રેરક અદ્ભુત પ્રવચનો 'આત્મધર્મ' માસિક પત્રમાં પ્રકાશિત થયાં છે, જે વાંચીને, અનેક મુમુક્ષુહૃદયો પ્રભાવિત થવાથી, કેટલાક મુમુક્ષુ મહાનુભાવોની ઘણા વખતથી અપ્રાપ્ય એવા આ ગુજરાતી સંસ્કરણની ત્રીજી આવૃત્તિ છપાવવાની માંગણી હતી.

અધ્યાત્મયુગ્વર્તક પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીની પવિત્ર સાધનાભૂમિ અધ્યાત્મતીર્થધામ સુવર્ણપુરીમાં (સોનગઢમાં) સ્વાનુભવવિભૂષિત પ્રશમમૂર્તિ પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેનની આત્મસાધના તેમજ દેવગુરુભક્તિભીની મંગળ છાયા તળે પૂર્વવત્ જે અનેકવિધ ધાર્મિક ગતિવિધિ પ્રવર્તે છે તેના એક અંગરૂપ સત્સાહિત્યપ્રકાશનવિભાગ દ્વારા જે આર્ષપ્રણીત મૂળ શાસ્ત્રો તથા પ્રવચનગ્રંથો વગેરે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે તે પૈકીનું આ, 'ઈષ્ટોપદેશ'ના ગુજરાતી સંસ્કરણની ત્રીજી આવૃત્તિરૂપ પુનઃપ્રકાશન છે.

આ આવૃત્તિમાં પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, અગાસ દ્વારા પ્રકાશિત ઈષ્ટોપદેશ ગ્રંથમાંથી શ્રી ધન્યકુમારજી જૈન કૃત હિન્દી ટીકાનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીએ આ ગ્રંથ ઉપર કલ્યાણકારી પ્રવચનો કર્યા તે સમયે તેઓશ્રી સમક્ષ આ હિન્દી ટીકા હોવાથી મુમુક્ષુઓને પ્રવચનો સાંભળવામાં અને સમજવામાં સુલભતા રહે તે હેતુથી આ આવૃત્તિમાં હિન્દી ટીકાનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે બદલ અમો ઉપરોક્ત સંસ્થાનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

આ આવૃત્તિનું સુંદર મુદ્રણ વગેરે કરી આપવા બદલ 'કહાન મુદ્રણાલય'ના સંચાલકનો આભાર માનીએ છીએ.

મુમુક્ષુ આમાંથી સમ્યક્પ્રકારે ઈષ્ટ ઉપદેશ ગ્રહણ કરી સર્વ આકુલતારૂપ દુઃખનો નાશ કરી નિરાકુલતારૂપ સુખની પ્રાપ્તિ કરે એ જ ભાવના.

આસો વદ અમાસ (દીપાવલી)
ભગવાન મહાવીર નિર્વાણકલ્યાણક દિન
વિ.સં. ૨૦૬૫

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

(5)

અનુવાદકનું વક્તવ્ય

શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્ય રચિત 'ઘટોપદેશ' નામનો આ આધ્યાત્મિક ગ્રંથ ભેદજ્ઞાન માટે અને આત્માનુભવ માટે બહુ ઉપયોગી હોવાથી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ આપની આગળ રજૂ કરું છું.

ગ્રંથના નામની સાર્થકતા

“જે વડે સુખ ઊપજે વા દુઃખ વિણસે એ કાર્યનું નામ પ્રયોજન છે. એ પ્રયોજનની જેનાથી સિદ્ધિ થાય તે જ આપણું ઘટ છે. હવે આ અવસરમાં અમને વીતરાગ વિશેષજ્ઞાનનું હોવું એ જ પ્રયોજન છે, કારણ એનાથી નિરાકુલ સત્ય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સર્વ આકુલતારૂપ દુઃખનો નાશ થાય છે. (મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગુ. આ. પૃ. ૭)

પંડિત દૌલતરામજીએ 'છહટાલા'માં કહ્યું છે કે :—

“આતમકો હિત હૈ સુખ, સો સુખ આકુલતા વિન કહિએ,
આકુલતા શિવમાંહી ન તારો, શિવમગ લાગ્યો ચહિએ.” (૩-૧)

—આત્માનું હિત સુખ છે અને તે આકુળતા રહિત છે. મોક્ષમાં આકુળતા નથી, તેથી મોક્ષના માર્ગમાં—તેના ઉપાયમાં લાગ્યા રહેવું જોઈએ.

મોક્ષ અને તેનો ઉપાય—એ આપણું ઘટ છે. તેનો ઉપદેશ આચાર્યે યથાવત્ આ ગ્રંથમાં કર્યો છે, તેથી આ ગ્રંથનું નામ 'ઘટોપદેશ'—એ સર્વથા યોગ્ય છે.

ગ્રંથની ઉપયોગિતા

આચાર્યે આ ગ્રંથના શ્લોક ૫૧માં કહ્યું છે કે :—

“પૂર્વોક્ત પ્રકારે 'ઘટોપદેશ'નું સમ્યક્ પ્રકારે અધ્યયન કરી, સારી રીતે ચિંતવન કરીને જે ભવ્ય ધીમાન્ પુરુષ આત્મજ્ઞાનના બળથી માન-અપમાનમાં સમતાભાવ ધારણ કરીને તથા બાહ્ય પદાર્થોમાં વિપરીત અભિનિવેશનો ત્યાગ કરીને નગર યા વનમાં વિધિપૂર્વક વસે છે તે ઉપમારહિત મુક્તિ-લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે.”

ગ્રંથની વિશેષતા

આ નાનકડો આધ્યાત્મિક ગ્રંથ છે, પરંતુ તેમાં આચાર્યે ગાગરમાં સાગર ભરી દીધો છે. તેમાં ભેદવિજ્ઞાનપૂર્વક શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ કેવી રીતે થાય તેનો માર્ગ-ઉપાય ચીંધ્યો છે. એ તેની વિશેષતા છે.

વળી આ ગ્રંથમાં નીચેની સારભૂત બાબતોનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે :—

૧. ઉપાદાન વસ્તુની સહજ નિજશક્તિ છે અને નિમિત્ત તો સંયોગરૂપ કારણ છે. કાર્ય

- પોતાના ઉપાદાનથી જ થાય છે. તે વખતે તેને અનુકૂળ નિમિત્ત હોય જ. તેને શોધવાની યા મેળવવાની વ્યગ્રતાની જરૂર હોય જ નહિ. (શ્લોક-૨)
૨. શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ-અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી પાપભાવથી બચવા માટે હેયબુદ્ધિએ પુણ્યભાવ આવે છે, પરંતુ તે પણ અંધનું કારણ છે એમ સમજવું. (શ્લોક-૩ અને ભાવાર્થ)
૩. મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કરનારને સ્વર્ગનું સુખ સ્હેજે પ્રાપ્ત થાય છે. (શ્લોક-૪)
૪. સંસારી જીવોનાં સુખ-દુઃખ કેવળ વાસનામાત્ર જ હોય છે. તે સુખ-દુઃખરૂપ ભોગો આપત્તિ-કાલે રોગ સમાન ઉદ્ભવ પમાડે છે. (શ્લોક-૬)
- કોઈ વસ્તુ સુખ-દુઃખરૂપ નથી, પરંતુ અજ્ઞાનતાને લીધે તેમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પના કરી જીવ રાગ-દ્વેષ કરી સુખ-દુઃખ અનુભવે છે.
૫. મોહથી આચ્છાદિત જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત થતું નથી. (શ્લોક-૭)
૬. શરીર, ઘર, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, શત્રુ આદિ આત્માથી અન્ય (ભિન્ન) સ્વભાવવાળાં છે અને આત્માથી પ્રત્યક્ષ ભિન્ન છે, છતાં મૂઠ જીવ (બહિરાત્મા) તેમને પોતાનાં માને છે, તેમાં આત્મબુદ્ધિ કરે છે. (શ્લોક-૮)
૭. મિથ્યાત્વયુક્ત રાગ-દ્વેષ-એ સંસાર-સમુદ્રમાં બહુ લાંબા કાળ સુધી ભ્રમણનું કારણ છે. (શ્લોક-૧૧)
૮. દાવાનળથી બળતા વનની મધ્યમાં વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા મનુષ્યની જેમ મૂઠ જીવ અન્યની માફક પોતે પણ કોઈ દિવસ વિપત્તિમાં આવી પડશે તે વિચારતો નથી. (શ્લોક-૧૪)
૯. જે મમતાવાળો છે તે સંસારમાં અંધાય છે અને જે મમતારહિત છે તે સંસારથી છૂટે છે. (શ્લોક-૨૬)
૧૦. જ્ઞાનીને મૃત્યુનો, રોગનો, બાલ્યાવસ્થાનો ને વૃદ્ધાવસ્થાનો ભય હોતો નથી, કારણ કે તે સમજે છે કે તે સર્વ પૌદ્ગલિક છે. (શ્લોક-૨૯)
૧૧. જ્ઞાની વિચારે છે કે સર્વ પુદ્ગલોને મેં મોહવશાત્ અનેકવાર ભોગવી ભોગવીને છોડ્યા; હવે એ ઊંચ્છિષ્ટ પદાર્થોમાં મને કાંઈ સ્પૃહા નથી. (શ્લોક-૩૦)
૧૨. વસ્તુતઃ આત્મા જ આત્માનો ગુરુ છે. (શ્લોક-૩૪)
૧૩. જે અજ્ઞાની છે તે કોઈથી જ્ઞાની થઈ શકતો નથી અને જે જ્ઞાની છે તે કોઈથી અજ્ઞાની થઈ શકતો નથી; ગુરુ આદિ તો ઇર્માસ્તિકાયવત્ નિમિત્તમાત્ર છે. (શ્લોક-૩૫)
૧૪. કાર્યની ઉત્પત્તિ સ્વાભાવિક ગુણની (પોતાના ઉપાદાનની) અપેક્ષા રાખે છે; સેંકડો ઉપાયો કરવા છતાં બગલાને પોપટની જેમ શીખવાડી શકાતું નથી. (શ્લોક-૩૫ની ટીકા)

૧૫. જેમ જેમ આત્માનુભવ થતો જાય છે, તેમ તેમ સુલભ વિષયો પણ રુચતા નથી અને જેમ જેમ વિષયો પ્રત્યે અરુચિ થાય છે, તેમ તેમ આત્માનુભવની પરિણતિ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. (શ્લોક-૩૭-૩૮)
૧૬. ધ્યાન-પરાયણ યોગીને પોતાના દેહનું પણ ભાન હોતું નથી. (શ્લોક-૪૨)
૧૭. પર તે પર છે, તેનો આશ્રય કરવાથી દુઃખ છે અને આત્મા તે આત્મા છે; તેનાથી સુખ છે. તેથી મહાત્માઓ આત્માર્થે જ ઉદ્યમ કરે છે. (શ્લોક-૪૫)
૧૮. જે અજ્ઞાની પુદ્ગલને અભિનંદે છે તેનો કેડો (પીછો) ચાર ગતિમાં પુદ્ગલ કદી છોડતું નથી. (શ્લોક-૪૬)
૧૯. અવિદ્યાને દૂર કરવાવાળી મહાન્ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનજ્યોતિ છે. મુમુક્ષુઓએ તેના સંબંધમાં પૃચ્છા કરવી, તેની જ વાંછા કરવી અને તેનો જ અનુભવ કરવો જોઈએ. (શ્લોક-૪૯)
૨૦. જીવ અન્ય છે અને પુદ્ગલ અન્ય છે—એ તત્ત્વકથનનો સાર છે. બીજું જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે બધો જ તેનો વિસ્તાર છે. (શ્લોક-૫૦)

ગ્રંથકર્તા શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી

તેઓ કર્ણાટક પ્રાંતના રહીશ બ્રાહ્મણકુલોત્પન્ન પ્રખર વિદ્વાન્ હતા. તેઓ વિદ્વાન્ હતા એટલું જ નહિ પણ ઉચ્ચ કોટિના સંયમી હતા. તેઓ ભારત-ભૂમિમાં છઠ્ઠા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા—એમ વિદ્વાન પંડિતોનું માનવું છે.

તેમને વ્યાકરણ, ન્યાય, છંદ, જ્યોતિષ આદિનું તથા વૈદ્યક, સૈદ્ધાંતિક, સાહિત્યિક અને આધ્યાત્મિક વિષયોનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન હતું. વળી તેમની વિવેચન-શક્તિ પણ પ્રગટ હતી.

તેમની કૃતિઓમાં ખાસ કરીને જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ, સર્વાર્થસિદ્ધિ, સમાધિતંત્ર, ઇષ્ટોપદેશ આદિ ગ્રંથો, તે તે વિષયોમાં જૈનસમાજમાં બહુ આધારભૂત ગણાય છે. આથી જૈનસમાજ ઉપર તેમનો મહાન ઉપકાર છે.

તેમની ભાષાશૈલી સરળ અને લાલિત્યપૂર્ણ છે તેમ જ હૃદયસ્પર્શી છે. તેમના જીવનસંબંધી 'સમાધિતંત્ર'ની પ્રસ્તાવનામાં સવિસ્તાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાંથી જાણી લેવા વિનંતી છે.

સંસ્કૃત ટીકાકાર પંડિતપ્રવર શ્રી આશાધરજી

જન્મ-જન્મસ્થળ

મારવાડનો મુલક જે સપાદલક્ષ નામથી જાણીતો હતો તેના મંડળકર નગરમાં વિદ્વાન ઋષિતુલ્ય કવિ આશાધરજીનો જન્મ લગભગ વિ.સં. ૧૨૩૦ થી ૩૫ સુધીમાં થયો હતો.

માતા-પિતા-પત્ની-પુત્ર

જેમના પિતાનું નામ શ્રી સલ્લક્ષણ હતું. તેઓ જૈનકુળના વાઘેરમાલ વંશના હતા. તેમની માતાનું નામ શ્રીરત્ની હતું.

તેઓ 'સરસ્વતી પુત્ર' બિરુદને યોગ્ય હતા. તેમની પત્નીનું નામ સરસ્વતી અને તેમના એકના એક પુત્રનું નામ છાહડ હતું. તે અર્જુન રાજાનો મિત્ર હતો. તે પણ વિદ્વાન અને ગુણવાન હતો.

પંડિતજી એ કાળના કાલિદાસ કવિ સમાન હતા તેઓ જન્મથી અસાધારણ પ્રજ્ઞાવાળા હતા.

જ્યારે મ્લેચ્છ રાજા શાહબુદ્દિન ઘોરીએ પૃથ્વીરાજને હરાવી દિલ્હીમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી, ત્યારે સપાદલક્ષ દેશમાં મુસલમાની રાજ્ય વ્યાપી ગયું. તે અરસામાં એટલે સં. ૧૨૪૯માં મુસલમાનોના ત્રાસથી બચવા પોતાના પરિવાર સાથે સપાદલક્ષ દેશ છોડી માળવાની રાજધાની ધારાનગરીમાં તેઓ આવી વસ્યા. તે વખતે માળવામાં પરમાર વંશના પ્રતાપી રાજા વિન્ધ્યવર્માનું રાજ્ય હતું. ત્યાં ધર્મ, અર્થ અને કામ—એ ત્રણ પુરુષાર્થની સાધના કરવાની સારી તક મળી.

ધારાનગરીમાં પં. ઘરસેનના શિષ્ય પં. મહાવીર પાસે આશાઘરજીએ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેઓ વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય અને ધર્મશાસ્ત્રાદિના વિષયમાં પારંગત હતા અને તે તે વિષયોમાં સૈકંડો શિષ્યોને તેમણે નિષ્ણાત બનાવ્યા હતા. તેઓ ગૃહસ્થ હતા છતાં મોટા મોટા અનેક મુનિઓ તેમની પાસે વિદ્યાધ્યયન કરીને પોતાની વિદ્યાતૃષ્ણા તૃપ્ત કરતા હતા.

તેમના રચેલા ગ્રંથોમાં જિનયજ્ઞકલ્પ, સાગારઘર્મમૃત અને અનગારઘર્મમૃત—એ ત્રણ ગ્રંથો દિ. જૈન સંપ્રદાયમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમણે પોતાના પિતાના આદેશથી 'અધ્યાત્મરહસ્ય' નામના આધ્યાત્મિક ગ્રંથની પણ રચના કરી હતી.

તેમણે મૂલાચાર, ઇષ્ટોપદેશ, ભગવતી આરાધના, ભૂપાલ—ચતુર્વિંશતિ સ્તવન, સહસ્રનામ સ્તવન, જિનયજ્ઞકલ્પદીપકા, ત્રિષષ્ટિસ્મૃતિ આદિ ગ્રંથોની ટીકાઓ રચી છે. તેમને વૈદ્યકનું પણ ઉત્તમ જ્ઞાન હતું.

તેમની રચેલી 'ઇષ્ટોપદેશ'ની સંસ્કૃત ટીકાનો અહીં અક્ષરશઃ ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.

ગ્રંથકાર અને ટીકાકારના ભાવને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે અનુવાદ સાથે ભાવાર્થ તથા 'વિશેષ' પણ આપવામાં આવ્યો છે. દરેક શ્લોકનો ગુજરાતી પદાનુવાદ પણ નીચે ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

આભાર

સંસ્કૃત ટીકાની ભાષા તો સરલ છે, છતાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ટીકાકારનો ભાવ સ્પષ્ટ

સમજાયો નથી ત્યાં વિદ્વાન પંડિતવર્ય શ્રીયુત હિંમતલાલ જે. શાહની મદદથી તેને યોથાયોગ્ય સ્પષ્ટ કરવા અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમની સહાય માટે હું તેમનો અત્યંત ઋણી છું.

આ અનુવાદ તેના યોગ્ય કાળે તેના કારણે પ્રગટ થાય છે, તેમાં પરમ અધ્યાત્મમૂર્તિ પરમપૂજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીનો ધારાવાહી આધ્યાત્મિક પ્રસાદ શુભ નિમિત્તરૂપ છે. એમ હું વિનયભાવે સ્વીકારી તેઓશ્રીને સાભાર વંદન કરું છું. ભક્તામર-સ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે :-

‘યત્ કોકિલઃ કિલ મધો મધુરં વિરૌતિ,
તચ્ચામ્રચારુકલિકાનિકરૈકહેતુઃ ।’

ભાવ એ છે કે વસંતઋતુમાં કોયલ જે મધુરપણે ટહૂકે છે, તેમાં આંખાના મહોરની ચાર મંજરી એક હેતુ છે-નિમિત્તકારણ છે, તેમ આ ઇષ્ટોપદેશ કાવ્યમંજરીના ઉદ્ઘાટનમાં ઉપરોક્ત મહા આત્મજ્ઞ સંતનો સદુપદેશ પણ નિમિત્ત છે. આથી તેઓશ્રી પ્રત્યે બહુમાન દર્શાવવા સહજ પ્રેરણા થાય એ સ્વાભાવિક છે.

ધર્મવત્સલ મુરબ્બી માન્યવર શ્રીયુત રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશી વડીલે તથા સદ્ધર્મપ્રેમી સૌજન્યમૂર્તિ શ્રીયુત ખીમચંદભાઈ જે. શેઠે—બન્નેએ પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી આ અનુવાદ બરાબર તપાસી લઈ જે માર્ગદર્શન કર્યું છે તે માટે હું તેઓશ્રીનો અત્યંત આભારી છું, તેઓશ્રીની સહાય અને સહાનુભૂતિ વિના આ અનુવાદનું કાર્ય પ્રકાશમાં આવવું મુશ્કેલ હતું.

બ્ર. ગુલાબચંદભાઈએ ‘ઇષ્ટોપદેશ’નો ગુજરાતી અનુવાદ તપાસી જઈ તેમાં યોગ્ય સુધારો-વધારો કરી જે સુંદરતા આણી છે તથા છપાવવાના કાર્યમાં સલાહ-સૂચન અને મદદ કરી જે વાત્સલ્યભાવ દર્શાવ્યો છે તે ભૂલી શકાય તેમ નથી. તેમનો પણ હું આભાર માનું છું.

આ અનુવાદ-કાર્યના પ્રકાશનમાં જે સર્જનો તરફથી મને પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ પ્રોત્સાહન અને સહાય મળી છે તે સર્વેનો હું સમગ્રપણે આભાર માનું છું.

અનુવાદક
છોટાલાલ ગુ. ગાંધી (સોનાસણ)
બી.એ.(ઓનર્સ). એસ.ટી.સી.

વિષયાનુક્રમણિકા

શ્લોક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મંગલાચરણ (સિદ્ધાત્માને નમસ્કાર) -----	૨
૨.	સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય -----	૪
૩.	વ્રતાદિનું અનુષ્ઠાન નિરર્થક નથી. -----	૮
૪.	મોક્ષાર્થીને સ્વર્ગાદિનું સુખ પણ સુલભ હોય છે -----	૧૧
૫.	આત્મભક્તિથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતાં, ત્યાં શું ફળ મળે છે? -----	૧૪
૬.	સાંસારિક સુખની અવાસ્તવિકતા -----	૧૭
૭.	વાસનાજન્ય સુખ-દુઃખની યથાર્થ પ્રતીતિ કેમ થતી નથી? -----	૨૨
૮.	શરીરાદિને મૂઢ કેવાં માને છે? શાથી? -----	૨૫
૯.	હિતકારક મનાતા સ્ત્રી-પુત્રાદિના સંયોગનું દૃષ્ટાંત -----	૨૮
૧૦.	અહિત વર્ગ કોપને પાત્ર નથી તેનું દૃષ્ટાંત -----	૩૧
૧૧.	હિત-અહિત પદાર્થોમાં રાગ-દ્વેષ કરવાનું પરિણામ -----	૩૩
૧૨.	સાંસારિક સુખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ -----	૩૮
૧૩.	સંસારી જીવો શાનાથી સુખ માને છે? -----	૪૦
૧૪.	કષ્ટદાયક સંપદાને લોકો કેમ છોડતા નથી? -----	૪૩
૧૫.	ધનાર્થી આગામી આપદાને દેખતો નથી -----	૪૫
૧૬.	જેનાથી પુણ્યોપાર્જન થાય તે ધન નિંદ્ર કેમ હોઈ શકે? -----	૪૭
૧૭.	ભોગોપભોગને માટે પણ ધનની સાધના પ્રશસ્ય નથી -----	૫૧
૧૮.	કાયસંબંધી વિચાર -----	૫૬
૧૯.	ધનાદિથી શું આત્મ-ઉપકાર થઈ શકશે? -----	૫૮
૨૦.	ધ્યાનથી સાંસારિક સુખની અને મોક્ષ-સુખની પ્રાપ્ત થતી હોય તો વિવેકી કોની પસંદગી કરશે? -----	૬૧
૨૧.	આત્માનું સ્વરૂપ -----	૬૩
૨૨.	આત્માની ઉપાસના કેવી રીતે કરવી? -----	૬૮
૨૩.	આત્માની ઉપાસનાનું પ્રયોજન શું? -----	૭૨
૨૪.	આત્મામાં લીન જ્ઞાનીને શું લાભ થાય છે? -----	૭૪
૨૫.	ધ્યાન-ધ્યેયરૂપ આત્માને સંયોગાદિના સંબંધનો અભાવ છે -----	૮૦
૨૬.	બંધ-મોક્ષનું કારણ -----	૮૪
૨૭.	નિર્મમત્વભાવના ચિંતવનનો ઉપાય -----	૮૮૨
૨૮.	દુઃખના કારણભૂત દેહાદિના પરિત્યાગનો નિર્દેશ -----	૯૦

શ્લોક	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૯.	કઈ ભાવનાથી જન્મ-મરણનાં દુઃખ દૂર થાય? -----	૯૩
૩૦.	ઉચ્છિષ્ટ ભોગોમાં જ્ઞાનીને કેમ સ્પૃહા હોય? -----	૯૫
૩૧.	પુદ્ગલ કર્મોનો બંધ જીવ સાથે કેવી રીતે થાય છે? -----	૯૭
૩૨.	પરોપકારી મટી સ્વોપકારી બન. -----	૧૦૧
૩૩.	સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનનો ઉપાય અને તેનું ફળ -----	૧૦૩
૩૪.	આત્મા જ આત્માનો ગુરુ કેમ છે? -----	૧૦૫
૩૫.	આત્મા સિવાય અન્ય ગુરુ નિમિત્તમાત્ર છે. -----	૧૦૮
૩૬.	આત્મસ્વરૂપના અભ્યાસનો ઉપાય -----	૧૧૨
૩૭.	યોગીને સ્વ-પરની સંવિત્તિ છે તે જાણવાનો ઉપાય. -----	૧૧૫
૩૮.	વિષયો પ્રત્યેની અરુચિ—એ આત્મસંવિત્તિનું ચિહ્ન છે -----	૧૧૭
૩૯.	આત્મસંવિત્તિના અન્ય ચિહ્નો -----	૧૧૯
૪૦.	આત્મસંવિત્તિના અન્ય ચિહ્નો -----	૧૨૧
૪૧.	આત્મતત્ત્વમાં સ્થિર થયેલા યોગીનું સ્વરૂપ -----	૧૨૩
૪૨.	યોગીને સ્વદેહ પ્રત્યે પણ લક્ષ હોતું નથી. -----	૧૨૫
૪૩.	યોગીને આવી અવસ્થા કેમ થાય છે? -----	૧૨૭
૪૪.	સ્વાત્માનુભવમાં રતિ હોવાથી યોગીને અન્ય પ્રવૃત્તિમાં અભાવ -----	૧૨૯
૪૫.	મહાત્માઓ શાને માટે ઉદ્દમી હોય છે? શાથી? -----	૧૩૦
૪૬.	દેહાદિને અભિવંદવાનું ફળ -----	૧૩૨
૪૭.	સ્વાત્મધ્યાનનું ફળ -----	૧૩૪
૪૮.	આત્માનંદનું કાર્ય -----	૧૩૫
૪૯.	આત્મજ્યોતિ માટે મુમુક્ષુએ શું કરવું? -----	૧૩૬
૫૦.	જીવ-પુદ્ગલનું ભેદજ્ઞાન તે જ તત્ત્વસંગ્રહ છે બાકી બધો તેનો વિસ્તાર છે -----	૧૩૮
૫૧.	શાસ્ત્ર-અધ્યયનનું સાક્ષાત્ અને પરંપરા ફળ. -----	૧૪૦
	ટીકા—પ્રશસ્તિ -----	૧૪૨
	પદ્યાનુક્રમસૂચી -----	૧૫૮

❁ नमः श्रीसर्वज्ञवीतरागाय । ❁

शास्त्र-स्वाध्यायका प्रारंभिक मंगलाचरण

ओंकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥१॥
अविरलशब्दघनौघप्रक्षालितसकलभूतलकलङ्का ।
मुनिभिरुपासिततीर्था सरस्वती हरतु नो दुरितान् ॥२॥
अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥३॥

॥ श्रीपरमगुरवे नमः, परम्पराचार्यगुरवे नमः ॥

सकलकलुषविध्वंसकं, श्रेयसां परिवर्धकं, धर्मसम्बन्धकं, भव्यजीवमनःप्रतिबोधकारकं,
पुण्यप्रकाशकं, पापप्रणाशकमिदं शास्त्रं श्रीइष्टोपदेशनामधेयं, अस्य मूलग्रन्थकर्तारः
श्रीसर्वज्ञदेवास्तदुत्तरग्रन्थकर्तारः श्रीगणधरदेवाः प्रतिगणधरदेवास्तेषां वचनानुसारमासाद्य
आचार्यश्रीपूज्यपादस्वामिविरचितं, श्रोतारः सावधानतया शृण्वन्तु ॥

मङ्गलं भगवान् वीरो मङ्गलं गौतमो गणी ।
मङ्गलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मङ्गलम् ॥१॥
सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वकल्याणकारकं ।
प्रधानं सर्वधर्माणां जैनं जयतु शासनम् ॥२॥

ॐ

श्रीमद्देवनन्दपरनामपूज्यपादस्वामिविरचितः

इष्टोपदेशः

(पंडितश्रीआशाधरविनिर्मितसंस्कृतटीकासहितश्च)

टीकाकारस्य मंगलाचरणम्।

परमात्मानमानस्य मुमुक्षुः स्वात्मसंविदे।

इष्टोपदेशमाचष्टे स्वशक्त्याशाधरः स्फुटम्॥

तत्रादौ यो यद्गुणार्थी स तद्गुणोपेतं पुरुषविशेषं नमस्करोतीति परमात्मगुणार्थी ग्रन्थकर्ता परमात्मानं नमस्करोति।

जो जिस गुणको चाहनेवाला हुआ करता है, वह उस उस गुण संपन्न पुरुष विशेषको नमस्कार किया करता है। यह एक सामान्य सिद्धान्त है। परमात्माके गुणोंको चाहनेवाले ग्रन्थकार पूज्यपादस्वामी हैं, अतः सर्वप्रथम वे परमात्माको नमस्कार करते हैं।

अर्थ—जिसको सम्पूर्ण कर्मोंके अभाव होने पर स्वयं ही स्वभावकी प्राप्ति हो गई है, उस सम्यक्ज्ञानरूप परमात्माको नमस्कार हो।

श्रीमद् देवनन्दी-अपरनाम-पूज्यपादस्वामी विरचित

इष्टोपदेश

(श्री पंडित आशाधरकृत संस्कृतटीका सहित)

गुजराती अनुवाद

सं. टीकाकारनुं मंगलाचरण

अर्थ :—निज आत्मसंवेदन माटे परमात्माने नमीने पोतानी शक्ति अनुसार मुमुक्षु पं. आशाधर (टीका द्वारा) 'इष्टोपदेश' स्पष्ट समजावे छे.

टीका :-तेनी (ग्रन्थनी) आदिमां, जे जे गुणोनो अर्थी छे ते ते गुणोयुक्त पुरुषविशेषने नमस्कार करे छे. तेथी परमात्माना गुणोना अर्थी ग्रन्थकर्ता (श्री पूज्यपादस्वामी) परमात्माने नमस्कार करे छे.

તદ્યથા—

**યસ્ય સ્વયં સ્વભાવાગ્નિરભાવે કૃત્સ્નકર્મણઃ ।
તસ્મૈ સંજ્ઞાનરૂપાય નમોઽસ્તુ પરમાત્મને ॥૧॥**

ટીકા—અસ્તુ ભવતુ । કિં તત્ ? નમઃ—નમસ્કારઃ, કસ્મૈ, તસ્મૈ પરમાત્મને । પરમઃ અનાધ્યેયાપ્રહેયાતિશયત્વાત્સકલસંસારિજીવેભ્ય ઉત્કૃષ્ટ આત્મા ચેતનઃ પરમાત્મા તસ્મૈ । કિં વિશિષ્ટાય સંજ્ઞાનરૂપાય સમ્યક્સકલાર્થસાક્ષાત્કારિત્વાદિવદત્યન્તસૂક્ષ્મત્વાદીનામપિ લાભાત્કર્મ-હન્તૃત્વાદેરપિ વિકારસ્ય ત્યાગાચ્છ સમ્પૂર્ણજ્ઞાનં સ્વપરાવબોધસ્તદેવરૂપં યસ્ય તસ્મૈ । એવમારાધ્ય-સ્વરૂપમુક્ત્વા તત્પ્રાપ્ત્યુપાયમાહ । યસ્યાભૂત્—કાઽસૌ ?—સ્વભાવાગ્નિઃ—સ્વભાવસ્ય નિર્મલનિશ્ચલચિદ્રૂપ-સ્ય આગ્નિર્લબ્ધિઃ કથંચિત્તાદાત્મ્યપરિણતિઃ—કૃત્કૃત્યતયા સ્વરૂપેઽવસ્થિતિરિત્યર્થઃ । કેન, સ્વયં

સ્વયં કર્મ સબ નાશ કરિ, પ્રગટાયો નિજભાવ ।

પરમાતમ સર્વજ્ઞકો, વંદો કરિ શુભ ભાવ ॥૧॥

વિશદાર્થ—જિસે આત્માકી પરતન્ત્રતા (પરાધીનતા)કે કારણભૂત દ્રવ્ય એવં ભાવરૂપ સમસ્ત કર્મોકે, સમ્પૂર્ણ રત્નત્રયાત્મક સ્વરૂપકે દ્વારા, સર્વથા નષ્ટ હો જાનેસે નિર્મલ નિશ્ચલ ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવ (કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણતિ)કી પ્રાપ્તિ હો ગઈ હૈ, ઉસ સમ્પૂર્ણ

તે આ પ્રમાણે છે :—

સકલ કર્મનો ક્ષય કરી, પામ્યા સ્વયં સ્વભાવ,
સર્વજ્ઞાની પરમાત્મને, નમું કરી બહુ ભાવ. ૧.

અન્વયાર્થ :-[યસ્ય] જેમને, [કૃત્સ્ન કર્મણઃ અભાવે] સંપૂર્ણ કર્મોનો અભાવ થતાં, [સ્વયં સ્વભાવાગ્નિઃ] સ્વયં સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે, [તસ્મૈ] તે [સંજ્ઞાનરૂપાય] સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ [પરમાત્મને] પરમાત્માને [નમઃ અસ્તુ] નમસ્કાર હો.

ટીકા :—હો. શું તે? નમસ્કાર. કોને? તે પરમાત્માને. અનારોપી અપ્રતિહત અતિશયપણાને લીધે પરમ એટલે સકલ સંસારી જીવોથી ઉત્કૃષ્ટ અને આત્મા એટલે ચેતન-તેવા પરમાત્માને. કેવા (પરમાત્માને)? સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ (પરમાત્માને)—સમ્યક્ પ્રકારે સર્વ પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી અર્થાત્ અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થ આદિને જાણવાથી તથા કર્મોના વિનાશાદિથી, વિકારના ત્યાગને લીધે (પ્રાપ્ત થયું છે) સંપૂર્ણજ્ઞાન—સ્વપરજ્ઞાન—તે જ જેનું સ્વરૂપ છે—તેમને.

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૩

સમ્પૂર્ણરત્નત્રયાત્મનાત્મના ક્વ સતિ, અભાવે શક્તિરૂપતયા વિનાશે। કસ્ય, કૃત્સ્નકર્મણઃ-
કૃત્સ્નસ્ય સકલસ્ય દ્રવ્યભાવરૂપસ્ય કર્મણઃ આત્મપારતંત્ર્યનિમિત્તસ્ય ॥૧॥

અથ શિષ્યઃ પ્રાહ-સ્વસ્ય સ્વયં સ્વરૂપોપલબ્ધિઃ કથમિતિ ? સ્વસ્યાત્મનઃ-સ્વયમાત્મના
કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માકો જો કિ મુખ્ય એવં અપ્રતિહત અતિશયવાલા હોનેસે સમસ્ત
સાંસારિક પ્રાણિયોંસે ઉત્કૃષ્ટ હૈ, નમસ્કાર હો ॥૧॥

“સ્વયં સ્વભાવાતિઃ” ઇસ પદકો સુન શિષ્ય બોલા—કિ “આત્માકો સ્વયં હી
સમ્યક્ત્વ આદિક અષ્ટ ગુણોંકી અભિવ્યક્તિરૂપ સ્વરૂપકી ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) કૈસે (કિસ
ઉપાયસે) હો જાતી હૈ ? ક્યોંકિ સ્વ-સ્વરૂપકી સ્વયં પ્રાપ્તિકો સિદ્ધ કરનેવાલા કોઈ દૃષ્ટાન્ત

એ રીતે આરાધ્યનું (પરમાત્માનું) સ્વરૂપ કહીને તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કહે છે—

જેમને થઈ. શું તે? સ્વભાવની પ્રાપ્તિ—અર્થાત્ સ્વભાવની એટલે નિર્મળ નિશ્ચલ
ચિદ્રૂપ-તેની પ્રાપ્તિ-લબ્ધિ, કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણતિ; કૃતકૃત્યપણાને લીધે સ્વરૂપમાં
અવસ્થિતિ-એવો અર્થ છે. શા વડે? સ્વયં સંપૂર્ણ રત્નત્રયાત્મક આત્મા વડે. શું થતાં?
અભાવ થતાં અર્થાત્ શક્તિરૂપપણે વિનાશ થતાં. કોનો? સંપૂર્ણ કર્મનો-અર્થાત્ આત્માની
પરતંત્રતાના નિમિત્તભૂત દ્રવ્ય-ભાવરૂપ સમસ્ત કર્મોનો.

ભાવાર્થ :-સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પૂર્ણતા વડે આત્માની પરતંત્રતાના કારણભૂત
સમસ્ત કર્મોનો-જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મોનો રાગ-દ્વેષાદિ ભાવકર્મોનો અને શરીરાદિ
નોકર્મોનો-જેમને સર્વથા અભાવ છે અને જેમણે પોતાના ચિદાનંદ, વિજ્ઞાનઘન, નિર્મળ,
નિશ્ચલ, ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયકરૂપ સ્વભાવને પ્રાપ્ત કર્યો છે; તેવા પોતાના આરાધ્ય સિદ્ધ
પરમાત્માને આચાર્યે નમસ્કાર કર્યા છે.

અષ્ટકર્મરહિત, અષ્ટગુણસહિત, શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિરંજન પરમાત્મા તે આરાધકને માટે
સંપૂર્ણતાનો આદર્શ છે. તે આદર્શને પોતાનામાં મૂર્તિમંત કરવો તે નમસ્કાર કરવાનો હેતુ છે.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે જ સિદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. એમ
આચાર્યે ગર્ભિતપણે આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે. ૧.

હવે શિષ્ય કહે છે,—“પોતાને સ્વયં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય? પોતાના
આત્માને સ્વયં એટલે આત્મા વડે સ્વરૂપની અર્થાત્ સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણોની
અભિવ્યક્તિરૂપ (પ્રગટતારૂપ) ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) કેવી રીતે એટલે ક્યા ઉપાય વડે થાય
છે? કારણ કે દૃષ્ટાન્તનો અભાવ છે.”

૪]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સ્વરૂપસ્ય સમ્યક્ત્વાદિગુણાષ્ટકાભિવ્યક્તિરૂપસ્ય ઉપલબ્ધિઃ કથં કેનોપાયેન દૃષ્ટાન્તાભાવાદિતિ ?

આચાર્યઃ સમાધત્તે—

★યોગ્યોપાદાનયોગેન દૃષદઃ સ્વર્ણતા મતા ।

દ્રવ્યાદિ-સ્વાદિસંપત્તાવાત્મનોઽપ્યાત્મતા મતા ॥૨॥

ટીકા—મતા અભિપ્રેતા લોકેઃ । કાસૌ ? સ્વર્ણતા સુવર્ણભાવઃ । કસ્ય, દૃષદઃ

નહીં પાયા જાતા હૈ, ઓર બિના દૃષ્ટાન્તકે ઉપરિલિખિત કથનકો કૈસે ઠીક માના જા સકતા હૈ ? આચાર્ય ઇસ વિષયમેં સમાધાન કરતે હુએ લિખતે હૈં કિ—

સ્વર્ણ પાષાણ સુહેતુ સે, સ્વયં કનક હો જાય ।

સુદ્રવ્યાદિ ચારોં મિલેં, આપ શુદ્ધતા થાય ॥૨॥

અર્થ—યોગ્ય ઉપાદાન કારણકે સંયોગસે જૈસે પાષાણવિશેષ સ્વર્ણ બન જાતા હૈ, વૈસે

શિષ્યને પૂછવાનો આશય એ છે કે સ્વ-સ્વરૂપની સ્વયં પ્રાપ્તિને સિદ્ધ કરે, તેવા દૃષ્ટાન્તનો અભાવ છે, તો દૃષ્ટાંત વિના ‘સ્વયં સ્વભાવાપ્તિ’—એ કથનને સાચું કેવી રીતે માની શકાય ?

આચાર્ય તેનું સમાધાન કરે છે—

યોગ્ય ઉપાદાને કરી, પથ્થર સોનું થાય,

તેમ સુદ્રવ્યાદિ કરી, જીવ શુદ્ધ થઈ જાય. ૨

અન્વયાર્થ :-[યથા] જેમ [યોગ્યોપાદાનયોગેન] યોગ્ય ઉપાદાન (કારણ)ના યોગથી [દૃષદઃ] પાષાણને (સુવર્ણ પાષાણને) [સ્વર્ણતા] સુવર્ણપણું [મતા] માનવામાં આવ્યું છે, [તથા] તેમ [આત્મનઃ અપિ] આત્માને પણ [દ્રવ્યાદિસ્વાદિસમ્પત્તૌ] સુદ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ વા સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની સમ્પત્તિ હોતાં [આત્મતા] આત્મપણું અર્થાત્ નિર્મળ નિશ્ચલ ચૈતન્યભાવ [મતા] માનવામાં આવ્યો છે.

ટીકા :-લોકો માને છે—અભિપ્રાય ધરાવે છે. શું તે (માને છે)? સ્વર્ણતા-સુવર્ણભાવ. કોને (માને છે)? પાષાણને અર્થાત્ જેમાં સુવર્ણ પ્રગટ થવાની યોગ્યતા છે તેવા

★ જડસોહણ જોણં સુદ્ધં હેમં હવઈ જહ તહ ય ।

કાલાઈલઢ્ઢીએ અપ્પા પરમપ્પઓ હવદિ ॥૨૪॥

(—મોક્ષપાહુડ)

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૫

સુવર્ણાવિર્ભાવયોગ્યપાષાણસ્ય । કેન, યોગ્યાનાં સુવર્ણપરિણામકરણોચિતાનાં ઉપાદાનાનાં કારણાનાં યોગેન મેલાપકેન સંપત્ત્યા યથા । એવમાત્મનોઽપિ પુરુષસ્યાપિ ન કેવલં દૃષદઃ ઇત્યપિ શબ્દાર્થઃ । મતા કથિતા । કાસૌ ? આત્મતા-આત્મનો જીવસ્ય ભાવો નિર્મલનિશ્ચલચૈતન્યમ્ । કસ્યાં સત્યાં ? દ્રવ્યાદિસ્વાદિસંપત્તૌ । દ્રવ્યમન્વયિભાવઃ આદિર્યેષાં ક્ષેત્રકાલભાવાનાં તે ચ તે સ્વાદયશ્ચ સુશબ્દઃ સ્વશબ્દો વા આદિર્યેષાં તે સ્વાદયો દ્રવ્યાદયશ્ચ સ્વાદયશ્ચ । ઇચ્છાતો વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ ઇતિ સમાસઃ । સુદ્રવ્યં સુક્ષેત્રં સુકાલઃ સુભાવ ઇત્યર્થઃ । સુશબ્દઃ પ્રશંસાર્થઃ પ્રાશસ્ત્યં ચાત્ર પ્રકૃત-

હી સુદ્રવ્ય સુક્ષેત્ર આદિ રૂપ સામગ્રીકે મિલને પર જીવ મી ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા હો જાતા હૈ ।

વિશદાર્થ——યોગ્ય (કાર્યોત્પાદનસમર્થ) ઉપાદાન કારણકે મિલનેસે પાષાણવિશેષ-જિસમે સુવર્ણરૂપ પરિણમને (હોને)કી યોગ્યતા પાઈ જાતી હૈ વહ જૈસે સ્વર્ણ બન જાતા હૈ, વૈસે હી અચ્છે (પ્રકૃત કાર્યકે લિએ ઉપયોગી) દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવોંકી સમ્પૂર્ણતા હોને પર જીવ (સંસારી આત્મા) નિશ્ચલ ચૈતન્યસ્વરૂપ હો જાતા હૈ । દૂસરે શબ્દોંમે, સંસારી પ્રાણી જીવાત્માસે પરમાત્મા બન જાતા હૈ ।

પાષાણને. શા વડે? જેમ યોગ્ય એટલે સુવર્ણના પરિણામ કરવાને ઉચિત ઉપાદાન કારણોના યોગથી એટલે મેલાપથી-સમ્પત્તિથી (સુવર્ણતાનો આવિર્ભાવ માને છે) તેમ આત્માને પણ એટલે પુરુષને પણ [કેવળ પાષાણને નહિ, પુરુષને પણ-એમ અપિ શબ્દનો અર્થ છે.] માનવામાં આવે છે-કહેવામાં આવે છે. શું તે (માનવામાં આવે છે)? આત્મતા-આત્માનો-જીવનો ભાવ-નિર્મળ નિશ્ચલ ચૈતન્યભાવ. શું હોતાં? દ્રવ્યાદિ સ્વાદિની સમ્પત્તિ હોતાં; દ્રવ્ય-અન્વયિભાવ, આદિ—જે ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ છે તેની આદિમાં-દ્રવ્ય છે તે (દ્રવ્યાદિ) તથા સ્વાદિ એટલે સુશબ્દ અથવા સ્વશબ્દ જેમની આદિમાં તે સુઆદિ દ્રવ્યાદિ વા સ્વાદિ દ્રવ્યાદિ-ઈચ્છાનુસાર વિશેષણ-વિશેષ્યભાવરૂપ સમાસ-સુભાવ એવો અર્થ છે. સુશબ્દ પ્રશંસાના અર્થમાં છે. પ્રકૃત (મુખ્ય) કાર્યનું ઉપયોગીપણું તે પ્રશસ્યપણું છે. દ્રવ્યાદિ-સ્વાદિની એટલે સ્વ-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવની સમ્પત્તિ એટલે સંપૂર્ણતા-તે હોતાં (આત્માને નિર્મળ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે.)

ભાવાર્થ :-અનાદિ કાળથી સુવર્ણ પાષાણમાં શક્તિરૂપે સુવર્ણ વિદ્યમાન છે. તેને જેમ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવરૂપ યોગ્ય ઉપાદાન કારણનો (કાર્યોત્પાદનના સમર્થ કારણનો) યોગ બનતાં તે સુવર્ણ વ્યક્તિરૂપે પ્રગટ થાય છે, તેમ આ આત્મામાં પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કેવળજ્ઞાન દર્શનાદિ સ્વભાવવાળો પરમાત્મા શક્તિરૂપે રહેલો છે. તેને સ્વદ્રવ્યાદિરૂપ કારણનો યોગ બનતાં, તે વ્યક્તિરૂપે સ્વયં પરમાત્મા બને છે—અર્થાત્ આ આત્મા નિજ

૬]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-

કાર્યોપયોગિત્વં દ્રવ્યાદિસ્વાદીનાં સમ્પત્તિઃ સંપૂર્ણતા, તસ્યાં સત્યામ્ ॥૨૧॥

અથ શિષ્યઃ પ્રાહ—તર્હિ વ્રતાદીનામાનર્થક્યમિતિ। ભગવન્! યદિ સુદ્રવ્યાદિસામગ્ર્યાં સત્યામેવાયમાત્મા સ્વાત્માનમુપલપ્યતે તર્હિ વ્રતાનિ હિંસાવિરત્યાદીનિ આદયો યેષાં સમિત્યાદીનાં

શંકા—इस कथनको सुन शिष्य बोला कि भगवन्! यदि अच्छे द्रव्य, क्षेत्र, काल, भावरूप सामग्रीके मिलनेसे ही आत्मा स्व स्वरूपको प्राप्त कर लेता है, तब फिर व्रत समिति उपादानशक्तिथी ज परमात्मा बने છે.

વિશેષ

નિજ ઉપાદાનથી જ કાર્ય થાય છે. તે સંબંધમાં સમાધિતંત્ર શ્લોક (૮૮)ની ટીકામાં ટીકાકાર લખે છે કે—“.....પરમાર્થે સ્વતઃ જ (પોતાની મેળે જ)—આત્માથી જ (પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે) પણ ગુરુ આદિ બાહ્ય નિમિત્તો વડે નહિ...”

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘સ્વતઃ એવ’ શબ્દો ઘણા અર્થસૂચક છે. તે બતાવે છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ, પોતાનાથી જ પોતાનામાંથી જ પોતાના પુરુષાર્થથી જ થાય છે. તેમાં તીર્થંકર ભગવાન આદિની દિવ્યધ્વનિ, ગુરુનો ઉપદેશાદિ બાહ્ય નિમિત્તો હોવા છતાં તે નિમિત્તોથી નિરપેક્ષપણે પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

નિમિત્ત હોવા છતાં, નિમિત્તથી નિરપેક્ષ ઉપાદાનનું પરિણમન હોય છે. વિકારી અને અવિકારી પર્યાય સંબંધમાં જ્યંધવલ પુસ્તક ૭માં કહ્યું છે કે—

वज्रकारणणिरवेवखे वथ्युपरिणामो ।

વસ્તુનું પરિણામ બાહ્ય કારણોથી નિરપેક્ષ હોય છે. (પૃ. ૧૧૭—પેરા ૨૪૪)

ઉપાદાન વસ્તુની સહજ શક્તિ છે અને નિમિત્ત તો સંયોગરૂપ કારણ છે. કાર્ય પોતાના ઉપાદાનમાંથી જ થાય. તે વખતે તેને અનુકૂળ નિમિત્ત હોય જ. તેને શોધવાની યા તેને ભેગું કરવાની વ્યગ્રતાની જરૂર હોય જ નહિ. ૨

પછી શિષ્ય કહે છે, “ભગવાન્! તો વ્રતાદિ નિરર્થક ઠરશે. જો સુદ્રવ્યાદિરૂપ સામગ્રી હોતાં જ આ (સંસારી) આત્મા પોતાના આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરશે, તો વ્રતો એટલે હિંસાવિરતિ જેની આદિમાં છે તે સમિતિ આદિ નિરર્થક-નિષ્ફળ બનશે, કારણ કે (આપના કથનાનુસાર) વાંછિત સ્વાત્માની ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) સુદ્રવ્યાદિ-સમ્પત્તિની અપેક્ષા રાખે છે— એવો અર્થ છે (—અર્થાત્ સ્વદ્રવ્યાદિ સ્વચતુષ્ટયરૂપ સામગ્રીથી જ સ્વસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ થઈ

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૭

તેષામાનર્થક્યં નિષ્ફલત્વં સ્યાદભિપ્રેતાયાઃ સ્વાત્મોપલબ્ધેઃ સુદ્રવ્યાદિસમ્પત્યપેક્ષત્વાદિત્યર્થઃ ।

અન્નાચાર્યો નિષેધમાહ—તન્નેતિ । વત્સ ! યત્વયા શંકિતં વ્રતાદીનામાનર્થક્યં તન્ન ભવતિ । તેષામપૂર્વાશુભકર્મનિરોધેનોપાર્જિતાશુભકર્મૈકદેશક્ષપણેન ચ સફલત્વાત્તદ્વિષયરાગલક્ષણશુભોપયોગ-જનિતપુણ્યસ્ય ચ સ્વર્ગાદિપદપ્રાપ્તિનિમિત્તત્વાદેવ । એતદેવ ચ વ્યક્તીકર્તુ વક્તિ—

આદિકા પાલન કરના નિષ્ફલ (નિરર્થક) હો જાણાગા । વ્રતોંકા પરિપાલન કર વ્યર્થમેં હી શરીરકો કષ્ટ દેનેસે ક્યા લાભ ?

સમાધાન——આચાર્ય ઉત્તર દેતે હુણ બોલે—હે વત્સ ! જો તુમને યહ શંકા કી હૈ કિ વ્રતાદિકોંકા પરિપાલન નિરર્થક હો જાણાગા, સો બાત નહીં હૈ, કારણ કિ વે વ્રતાદિક નવીન શુભ કર્મોંકે બંધકે કારણ હોનેસે, તથા પૂર્વોપાર્જિત અશુભ કર્મોંકે એકદેશ ક્ષયકે કારણ હોનેસે સફલ એવં સાર્થક હૈં । ઇતના હી નહીં, કિન્તુ વ્રતસમ્બન્ધી અનુરાગલક્ષણરૂપ શુભોપયોગ હોનેસે પુણ્યકી ઉત્પત્તિ હોતી હૈ । ઓર વહ પુણ્ય સ્વર્ગાદિક પદોંકી પ્રાપ્તિકે લિણ નિમિત્ત કારણ હોતા હૈ । ઇસલિણ બી વ્રતાદિકોંકા આચરણ સાર્થક હૈ । ઇસી બાતકો પ્રગટ કરનેકે લિણ આચાર્ય આગેકા શ્લોક કહતે હૈં—॥૨॥

જશે, તો અહિંસાદિ વ્રતોનું તથા સમિતિ આદિનું અનુષ્ઠાન નિરર્થક થઈ જશે.)

અહીં, આચાર્ય તેનો નિષેધ કરી કહે છે કે :—

“હે વત્સ ! તેમ નથી. તે જે વ્રતાદિની નિષ્ફળતા વિષે શંકા કરી છે તે ઠીક નથી, કારણ કે નવાં અશુભ કર્મોના નિરોધથી અને ઉપાર્જિત અશુભ કર્મોના એકદેશ ક્ષપણથી તેઓ સફળ છે, એટલું જ નહિ પણ તે વિષય સંબંધી (વ્રત સંબંધી) અનુરાગરૂપ શુભોપયોગથી ઉત્પન્ન પુણ્ય, સ્વર્ગાદિ પદની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત હોવાથી તેમની (વ્રતાદિની) સફળતા છે. આને જ (આ વાતને જ) સ્પષ્ટ કરવા આચાર્ય કહે છે—

[સુદ્રવ્યાદિના યોગથી ધર્મને જેટલા અંશે શુદ્ધિ પ્રગટે તેટલા અંશે તો નવાં કર્મોનો નિરોધ થાય છે, પણ અશુભભાવથી બચવા માટે અસ્થિરતાને લીધે જેટલા અંશે વ્રતાદિનો શુભભાવ આવે છે, તેટલા અંશે તેના નિમિત્તે પુણ્યકર્મનો બંધ થાય છે અને પૂર્વોપાર્જિત અશુભ કર્મોમાંથી કેટલાક કર્મોનું સંક્રમણ થઈ શુભકર્મ-પુણ્યકર્મરૂપે પરિણમે છે.

પુણ્યકર્મના ફલસ્વરૂપ સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી વ્રતાદિની, એ અપેક્ષાએ સફળતા છે, પરંતુ તેનાથી સંવર-નિર્જરા નહિ થતી હોવાથી તેની, એ અપેક્ષાએ અસફળતા છે.]

★વરં વ્રતૈઃ પદં દૈવં નાવ્રતૈર્વત નારકમ્ ।
છાયાતપસ્થયોર્ભેદઃ પ્રતિપાલયતોર્મહાન્ ॥૩॥

ટીકા—વરં ભવતુ । કિં તત્ ? પદં । સ્થાનં । કિં વિશિષ્ટં ? દૈવં દેવાનામિદં દૈવં, સ્વર્ગઃ કૈર્હેતુભિર્વ્રતાદિવિષયરાગજનિતપુણ્યૈઃ તેષાં સ્વર્ગાદિપદાભ્યુદયનિબંધનત્વેન સકલજનસુપ્રસિદ્ધત્વાત્ । તદર્હ્યઽવ્રતાન્યપિ તથાવિધાનિ ભવિષ્યન્તીત્યાશંક્યાહ—નેત્યાદિ । ન વરં ભવતિ । કિં તત્ ? પદં । કિંવિશિષ્ટં ? નારકં નરકસંબંધિ । કૈઃ ? અવ્રતૈઃ હિંસાદિપરિણામજનિતપાતકેઃ, બતેતિ ખેદે કષ્ટે વા । તર્હિ વ્રતાવ્રતનિમિત્તયોરપિ દેવનારકપક્ષયોઃ સામ્યં ભવિષ્યતીત્યાશંક્યાયાં તયોર્મહદન્તરમિતિ દૃષ્ટાન્તેન પ્રકટયન્નાહ—

મિત્ર રાહ દેખત યદે, ઇક છાયા ઇક ધૂપ ।
વ્રતપાલનસે દેવપદ, અવ્રત દુર્ગતિ કૂપ ॥૩॥

અર્થ—વ્રતોંકે દ્વારા દેવ-પદ પ્રાપ્ત કરના અચ્છા હૈ, કિન્તુ અવ્રતોંકે દ્વારા નરક-પદ પ્રાપ્ત કરના અચ્છા નહીં હૈ । જૈસે છાયા ઓર ધૂપમેં બૈઠનેવાલોંમેં અન્તર પાયા જાતા હૈ, વૈસે હી વ્રત ઓર અવ્રતકે આચરણ વ પાલન કરનેવાલોંમેં ફર્ક પાયા જાતા હૈ ।

છાયા આતપ સ્થિત જો, જન પામે સુખ દુઃખ,
તેમ દેવપદ વ્રત થકી, અવ્રતે નારક દુઃખ. ૩.

અન્વયાર્થ :-[વ્રતૈઃ] વ્રતો દ્વારા [દૈવ પદં] દેવપદ પ્રાપ્ત કરવું [વરં] સારું છે, [વ્રત] પણ અરે [અવ્રતૈઃ] અવ્રતો દ્વારા [નારકં પદં] નરક-પદ પ્રાપ્ત કરવું [ન વરં] સારું નથી. જેમ [છાયાતપસ્થયોઃ] છાયા અને તાપમાં બેસી [પ્રતિપાલયતોઃ] (મિત્રની) રાહ જોનારા બંને (પુરુષો)માં [મહાન્ ભેદઃ] મોટો તફાવત છે, તેમ (વ્રત અને અવ્રતનું આચરણ કરનાર બંને પુરુષોમાં મોટો તફાવત છે.)

ટીકા :-સારું હો. શું તે (સારું હો)? પદ-સ્થાન. કેવું (પદ)? દેવોનું પદ અર્થાત્ સ્વર્ગ, ક્યા હેતુઓ દ્વારા? વ્રતો દ્વારા, કારણ કે વ્રતાદિ વિષય સંબંધી રાગથી ઉત્પન્ન પુણ્યોથી સ્વર્ગાદિપદરૂપ અભ્યુદયનો સંબંધ હોય છે, જે સકલ જનોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

ત્યારે શિષ્યે આશંકા કરી કહ્યું, “અવ્રતો પણ તેવા પ્રકારનાં હશે?”

★ વર વયતવેહિ સગ્ગો મા દુક્ખં હોઝ ણિરઙ્ગ ઇયરેહિં ।

છાયાતવદ્વિયાણં પઝવાલાંતાણ ગુરુભેયં ॥૨૫॥

(—મોક્ષપાહુડે)

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૯

છાયેત્યાદિ। ભવતિ। કોઽસૌ? ભેદઃ અન્તરં। કિંવિશિષ્ટો? મહાન્ બૃહન્। કયોઃ? પથિકયોઃ। કિં કુર્વતોઃ? સ્વકાર્યશાન્નગરાન્તર્ગતં તૃતીયં સ્વસાર્થિકમાગચ્છન્તં પથિ પ્રતિપાલયતોઃ પ્રતીક્ષમાણયોઃ। કિંવિશિષ્ટયોઃ સતોઃ? છાયાતપસ્થયોઃ છાયા ચ આતપશ્ચ છાયાતપૌ તયોઃ સ્થિતયોઃ। અયમર્થો યથૈવ છાયાસ્થિતસ્તૃતીયા ગમનકાલં યાવત્સુખેન તિષ્ઠતિ આતપસ્થિતશ્ચ

વિશદાર્થ——અપને કાર્યકે વશસે નગરકે ખીતર ગણ હુણ તથા વહાંસે વાપિસ આનેવાલે અપને તીસરે સાથીકી માર્ગમેં પ્રતીક્ષા કરનેવાલે, જિનમેંસે ઁક તો છાયામેં બૈઠા હુઆ હૈ ઁર ઢૂસરા ઢૂપમેં બૈઠા હુઆ હૈ—ઢો વ્યક્તિયોમેં જૈસે વઢા મારી અન્તર હૈ, અર્થાત્ છાયામેં બૈઠનેવાલા તીસરે પુરુષકે આને તક સુખસે બૈઠા રહતા હૈ, ઁર ઢૂપમેં બૈઠનેવાલા ઢુઃખકે સાથ સમય વ્યતીત કરતા રહતા હૈ। ઁસી તરહ જબ તક મુક્તિકે કારણમૂત અચ્ઢે ઢ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, માવ આઢિક પ્રાપ્ત હોતે હૈં, તબ તક વ્રતાઢિકોંકા આચરણ કરનેવાલા

‘ના, ઈત્યાદિ.’ તે સારું નથી. શું તે? પદ. કેવું (પદ)? નરક સંબંધી (પદ) શા વડે (પ્રાપ્ત થયેલું), અવ્રતોથી અર્થાત્ હિંસાદિ પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલા પાપો વડે (પ્રાપ્ત થયેલું) [‘વ્રત’ શબ્દ ભેદ-કષ્ટના અર્થમાં છે] ‘અરે! તો વ્રત અને અવ્રત જેનું નિમિત્ત છે તેવાં દેવ અને નારક એ બે પક્ષોમાં સમાનતા આવશે.’ એવી (શિષ્યની) આશંકા થતાં ‘તે બંનેમાં તફાવત છે,’ એમ છાયા ઈત્યાદિ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પ્રગટ કરી (આચાર્ય) કહે છે— કોણ તે? ભેદ-અન્તર. કેવો? મહાન-મોટો, કોણ બેઉ વચ્ચે? બે પથિકો વચ્ચે. શું કરતા? પોતાના કાર્યના અંગે નગરમાં ગયેલા અને ત્યાંથી પાછા આવતા પોતાના ત્રીજા સાથીની માર્ગમાં પ્રતીક્ષા કરતા-રાહ જોતા. તે બંને કેવા હોઈ? છાયા અને તાપમાં બેઠેલા હોઈ. [છાયા અને આતપ-તે છાયાતપ, તેમાં બેઠેલા]. એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે :—ત્રીજા (સાથીના) આગમનકાલ સુધી, જેમ છાયામાં બેઠેલો (પથિક) સુખેથી બેસે છે અને તાપમાં બેઠેલો (પથિક) ઢુઃખથી બેસે છે, તેમ જ્યાં સુધી સુઢ્રવ્યાદિ મુક્તિનાં કારણો પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી વ્રતાદિ આચરણ કરનાર તે આત્મા-જીવ સ્વર્ગાદિ સ્થાનોમાં સુખથી રહે છે અને બીજો (અવ્રતાદિ આચરનાર) નરકાદિ સ્થાનોમાં ઢુઃખથી રહે છે.

ભાવાર્થ :—જેમ છાયામાં બેસી પોતાના મિત્રની રાહ જોનાર મુસાફર સુખી થાય છે અને તડકામાં બેસી તેની રાહ જોનાર બીજો મુસાફર ઢુઃખી થાય છે, તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જ્યારે નિર્વિકલ્પ દશામાં રહી શકતો નથી, ત્યારે તેને હેયબુદ્ધિએ વ્રતાદિપાલનનો શુભભાવ આવે છે અને તે શુભભાવના નિમિત્તે તે સ્વર્ગાદિસ્થાનોમાં સુખ ભોગવે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને નરકમાં જવા જેવા ભાવ થતા જ નથી; પરંતુ હિંસાદિ અવ્રતના અશુભ ભાવ

દુઃખેન તિષ્ઠતિ તથા વ્રતાદિ કુર્વન્ સ આત્મા જીવઃ સદ્રવ્યાદયો મુક્તિહેતવો યાવત્સંપદ્યન્તે તાવત્સ્વર્ગાદિપદેષુ સુખેન તિષ્ઠતિ અન્યથા નરકાદિપદેષુ દુઃખેનેતિ ।

અથ વિનેયઃ પુનરાશંકતે—એવમાત્મનિ ભક્તિરયુક્તા સ્યાદિતિ ભગવન્નૈવં ચિરભાવિમોક્ષસુખસ્ય વ્રતસાધ્યે સંસારસુખે સિદ્ધે સત્યાત્મનિ ચિદ્રૂપે ભક્તિ-ભાવ-વિશુદ્ધ આંતરોડનુરાગો-અયુક્તા અનુપપન્ના સ્યાદ્રવેત્ તત્સાધ્યસ્ય મોક્ષસુખસ્ય સુદ્રવ્યાદિસંપત્યપેક્ષયા દૂરવર્તિત્વાદવાંતરપ્રાપ્તસ્ય ચ સ્વર્ગાદિસુખસ્ય વ્રતૈકસાધ્યત્વાત્ ।

સ્વર્ગાદિક સ્થાનોમાં આનન્દકે સાથ રહતા હૈ । દૂસરા વ્રતાદિકોંકો ન પાલતા હુઆ અસંયમી પુરુષ નરકાદિક સ્થાનોમાં દુઃખ ભોગતા રહતા હૈ । અતઃ વ્રતાદિકોંકા પરિપાલન નિરર્થક નહીં, અપિતુ સાર્થક હૈ ।

શંકા—યહાં પર શિષ્ય પુનઃ પ્રશ્ન કરતા હુઆ કહતા હૈ—“યદિ ઉપરિલિખિત કથનકો માન્ય કિયા જાણા, તો ચિદ્રૂપ આત્મામાં ભક્તિ ભાવ (વિશુદ્ધ અંતરંગ અનુરાગ) કરના અયુક્ત હી હો જાણા ? કારણ કિ આત્માનુરાગસે હોનેવાલા મોક્ષરૂપી સુખ તો યોગ્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવાદિરૂપ સમ્પત્તિકી પ્રાપ્તિકી અપેક્ષા રચનેકે કારણ બહુત દૂર હો જાણા ઓર બીચમાં હી મિલનેવાલા સ્વર્ગાદિ-સુખ વ્રતોંકે સાહાય્યસે મિલ જાણા । તબ ફિર આત્માનુરાગ કરનેસે ક્યા લાભ ? અર્થાત્ સુખાર્થી સાધારણ જન આત્માનુરાગકી ઓર આકર્ષિત ન હોતે હુણ, વ્રતાદિકોંકી ઓર હી અધિક ઝુક જાણે ।

કરનાર મિથ્યાદૈષ્ટિ જીવ નરકાદિ સ્થાનોમાં દુઃખ ભોગવે છે.

માટે વ્રતાદિનું પાલન સ્વર્ગાદિસુખની અપેક્ષાએ સાર્થક છે. ૩

હવે શિષ્ય ફરીથી આશંકા કરે છે—

એવી રીતે આત્માની ભક્તિ અયુક્ત (અયોગ્ય) ઠરશે, અર્થાત્ ભગવાન! એ રીતે મોક્ષસુખ ચિરભાવી (લાંબા કાળે સાધ્ય) થશે અને વ્રતોથી સાધ્ય સંસારનું સુખ તો સિદ્ધ છે, તેથી ચિદ્રૂપ આત્મામાં ભક્તિભાવ અર્થાત્ વિશુદ્ધ અંતરંગ અનુરાગ કરવો અયુક્ત-અઘટિત બનશે, કારણ કે તેનાથી સાધ્ય મોક્ષસુખ સુદ્રવ્યાદિ સામગ્રીની અપેક્ષા રાખતું હોવાથી દૂરવર્તી થશે અને વ્રતો દ્વારા અવાન્તર (વચમાં) પ્રાપ્ત સ્વર્ગાદિનું સુખ એક સાધ્ય થશે.

અત્રાપ્યાચાર્યઃ સમાધત્તે—તદપિ નેતિ ન કેવલં વ્રતાદિનામાનર્થક્યં ન ભવેત્ કિં તર્હિ તદપ્યાત્મભક્ત્યનુપપત્તિપ્રકાશનમપિ ત્વયા ક્રિયમાણં ન સાધુ સ્યાદિત્યર્થઃ। યતઃ—

યત્ર ભાવઃ શિવં દત્તે ઘૌઃ કિયદ્દૂરવર્તિની।
યો નયત્યાશુ ગવ્યૂતિં ક્રોશાર્થે કિં સ સીદતિ ॥૪॥

ટીકા—યત્રાત્મનિ વિષયે પ્રણિધાનં, ભાવઃ કર્તા, દત્તે પ્રયચ્છતિ। કિં? તચ્છિવં મોક્ષં,

સમાધાન—શંકાકા નિરાકરણ કરતે હુએ આચાર્ય બોલે, “વ્રતાદિકોંકા આચરણ કરના નિરર્થક નહીં હૈ।” (અર્થાત્ સાર્થક હૈ) ઇતની હી બાત નહીં, કિન્તુ આત્મ-ભક્તિકો અયુક્ત બતલાના હી ઠીક નહીં હૈ। ઇસી કથનકી પુષ્ટિ કરતે હુએ આગે શ્લોક લિખતે હૈઃ—॥૩॥

આત્મભાવ યદિ મોક્ષપદ, સ્વર્ગ હૈ કિતની દૂર।
દોય કોસ જો લે ચલે, આઘ કોસ સુખ પૂર ॥૪॥

અર્થ—આત્મામેં લગા હુઆ જો પરિણામ ભવ્ય પ્રાણિયોંકો મોક્ષ પ્રદાન કરતા હૈ, ડસ

અહીં પણ આચાર્ય સમાધાન કરે છે—

તે પણ નથી, કારણ કે વ્રતાદિની નિષ્ફળતા નહિ બને, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમ છતાં તું જે આત્મભક્તિને અયુક્ત બતાવે છે તે પણ ઠીક નથી, એવો અર્થ છે, કારણ કે—

આત્મભાવથી મોક્ષ જ્યાં, ત્યાં સ્વર્ગ શું દૂર,
ભાર વહે જે કોશ બે, અર્ધ કોશ શું દૂર. ૪.

અન્વયાર્થ :—[યત્ર] જ્યાં [ભાવઃ] આત્મ-ભાવ (ભવ્ય જીવોને) [શિવં] મોક્ષ [દત્તે] આપે છે, [તત્ર] ત્યાં [ઘૌઃ] સ્વર્ગ [કિયદ્દૂરવર્તિનો] કેટલું દૂર છે? (કંઈ દૂર નથી અર્થાત્ નજીક છે). [યઃ] જે (મનુષ્ય) ભારને [ગવ્યૂતિં] બે કોશ સુધી [આશુ] જલદી [નયતિ] લઈ જાય છે, [સઃ] તે (મનુષ્ય) તે ભારને [ક્રોશાર્થે] અર્ધો કોશ લઈ જતાં [કિં સીદતિ] શું થાકી જશે-ખિન્ન થશે? (ના, ખિન્ન થશે નહિ).

ટીકા :—જ્યાં એટલે આત્મવિષયમાં ભાવ-(આત્મધ્યાન) આપે છે-પ્રદાન કરે છે; ભવ્ય જીવને શિવ એટલે મોક્ષ (આપે છે). મોક્ષ પ્રદાન કરવામાં સમર્થ તે

१२]

ईशोपदेश

[भगवानश्रीकुंडकुंड-

भावकाय भव्यायेति शेषः। तस्यात्मविषयस्य शिवदानसमर्थस्य द्यौः स्वर्गः कियद्रवर्तिनी? कियदूरे किंपरिमाणे व्यवहितदेशे वर्तते? निकट एव तिष्ठतीत्यर्थः। स्वात्मध्यानोपात्तपुण्यस्य तदेकफलत्वात्। तथा चोक्तं [तत्त्वानुशासने]—

गुरुपदेशमासाद्य ध्यायमानः समाहितैः।
अनंतशक्तिरात्मायं भुक्तिं मुक्तिं च यच्छति॥१९६॥
ध्यातोऽर्हत्सिद्धरूपेण चरमांगस्य मुक्तये।
तद्भ्यानोपात्तपुण्यस्य स एवान्यस्य भुक्तये॥१९७॥

मोक्ष देनेमें समर्थ आत्मपरिणामके लिए स्वर्ग कितनी दूर है? न कुछ। वह तो उसके निकट ही समझो। अर्थात् स्वर्ग तो स्वात्मध्यानसे पैदा किये हुए पुण्यका एक फलमात्र है। ऐसा कथन अन्य ग्रन्थोंमें भी पाया जाता है। तत्त्वानुशासनमें कहा है :—
“गुरुपदेशमासाद्य०”

“गुरुके उपदेशको प्राप्त कर सावधान हुए प्राणियोंके द्वारा चिन्तवन किया गया यह अनन्त शक्तिवाला आत्मा चिंतवन करनेवालेको भुक्ति और मुक्ति प्रदान करता है। इस आत्माको अरहंत और सिद्धके रूपमें चिंतवन किया जाय, तो यह चरमशरीरीको मुक्ति प्रदान करता है और यदि चरमशरीरी न हो तो उसे वह आत्म-ध्यानसे उपार्जित पुण्यकी सहायतासे भुक्ति (स्वर्ग चक्रवर्त्यादिके भोगों)को प्रदान करनेवाला होता है।”

आत्मभावने स्वर्ग केतलुं दूर? केटले दूर अेटले केटले छेटे आवेला प्रदेशे वर्ते? निकट ४ रडे-अेवो अर्थ छे, कारण के स्वात्मध्यान साथे उपार्जित पुण्यनुं ते अेक इण छे.

वणी, तत्त्वानुशासनमां कहुं छे के :—

‘गुरुनो उपदेश प्राप्त करी सावधान थयेला प्राणीओ द्वारा ध्याववामां आवेलो आ अनंतशक्तिवाणो आत्मा (आत्मध्यान करनारने) भुक्ति (भोगो) अने मुक्ति प्रदान करे छे.’.....(श्लो. १८६).

‘आ आत्मा, अरिहंत अने सिद्धना रूपे चिंतववामां (ध्याववामां) आवतां, चरम शरीरीने भुक्ति प्रदान करे छे अने तेना ध्यान साथे पुण्य उपार्जित करनार अन्यने ते भुक्ति (अर्थात् स्वर्ग, चक्रवर्त्यादिना भोगो) प्रदान करे छे.’.....(श्लो. १८७).

અમુમેવાર્થ દૃષ્ટાન્તેન સ્પષ્ટયન્નાહ—ય ઇત્યાદિ। યો વાહીકો નયતિ, પ્રાપયતિ। કિં? સ્વવાહ્યં ભારં। કાં, ગવ્યતિં ક્રોશયુગં। કથં, આશુ શીઘ્રં। સ કિં ક્રોશાર્દે સ્વભારં નયન્ સીદતિ ખિઘતે? ન ખિઘત ઇત્યર્થઃ। મહાશક્તાવલ્પશક્તઃ સુઘટ્વાત્।

અથૈવમાત્મભક્તેઃ સ્વર્ગગતિસાધનત્વેઽપિ સમર્થિતે પ્રતિપાદ્યસ્તત્ફલજિજ્ઞાસયા ગુરું

શ્લોકકી નીચેકી પંક્તિમેં ઉપરિલિખિત ભાવકો દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સમજાતે હૈં—

દેખો જો ભારકો ઢોનેવાલા અપને ભારકો દો કોસ તક આસાની ઓર શીઘ્રતાકે સાથ લે જા સકતા હૈ, તો વ્યા વહ અપને ભારકો આધા કોસ લે જાતે હુએ ખિઘ્ન હોગા? નહીં। ભારકો લે જાતે હુએ ખિઘ્ન ન હોગા। બડી શક્તિકે રહને યા પાચે જાને પર અલ્પ શક્તિકા પાચા જાના તો સહજ (સ્વાભાવિક) હી હૈ।

ઇસ પ્રકારસે આત્મ-શક્તિકો જબ કિ સ્વર્ગ-સુખોંકા કારણ બતલા દિયા ગયા, તબ

આ જ અર્થને દેષ્ટાન્ત દ્વારા સ્પષ્ટ કરીને કહે છે— (ય ઇત્યાદિ.....)

જે એટલે ભારવાહક લઈ જાય છે; શું? પોતાને ઊંચકવાનો ભાર. ક્યાં સુધી? બે કોશ સુધી. કેવી રીતે? શીઘ્ર-જલદી; તે શું પોતાના ભારને અર્ધો કોશ લઈ જતાં ખેદ પામશે? નહિ ખેદ પામે-એવો અર્થ છે, કારણ કે મહા શક્તિમાં અલ્પ શક્તિનો (સમાવેશ) સારી રીતે ઘટે છે—(અર્થાત્ મહાશક્તિવાળાને અલ્પશક્તિ સહજ હોય છે).

ભાવાર્થ :—જે શુદ્ધોપયોગરૂપ આત્મપરિણામમાં મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે, તે ભૂમિકામાં રહેલા શુભરાગથી સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ સહજ હોય છે. જે માણસ એક મણનો બોજો બે કોશ લઈ જઈ શકે તેટલી તાકાતવાળો છે, તે શું તે બોજો અર્ધો કોશ લઈ જતાં થાકી જશે? નહિ જ થાકે; તેવી રીતે જે જીવે પૂર્ણતાના લક્ષે-મોક્ષસુખ માટે પુરુષાર્થ આદર્યો છે, તેને શું સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ છે? ના; તે સુલભ જ છે.

જે જીવ ચરમશરીરી છે, એટલે કે તે ભવે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની લાયકાતવાળો છે, તો આત્મધ્યાનાદિના ઉગ્ર પુરુષાર્થ દ્વારા મોક્ષ સુખ પામે છે, પરંતુ જે જીવો અચરમશરીરી છે—એટલે કે તે ભવે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી, તેઓ અરિહંત સિદ્ધરૂપે પોતાના આત્માનું ધ્યાન કરી તે ભૂમિકામાં જે પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે, તેના ફળસ્વરૂપ તેમને સ્વર્ગ-ચક્રવર્ત્યાદિની વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે આત્મધ્યાનાદિથી ભુક્તિ અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪

એ રીતે આત્મભક્તિમાં સ્વર્ગગતિનું પણ સાધનપણું છે એવું સમર્થન કરવામાં

પૂછતિ—સ્વર્ગે ગતાનાં કિં ફલમિતિ સ્પષ્ટં ગુરૂત્તરયતિ—

**હૃષીકજમનાતઙ્કું દીર્ઘકાલોપલાલિતમ્ ।
નાકે નાકૌકસાં સૌખ્યં નાકે નાકૌકસામિવ ॥૫॥**

ટીકા—વત્સ! અસ્તિ, કિં તત્? સૌખ્યં શર્મ। કેષાં? નાકૌકસાં દેવાનાં, ન પુનઃ સ્વર્ગેઽપિ જાતાનામેકેન્દ્રિયાણાં। ક્વ વસતાં? નાકે સ્વર્ગે, ન પુનઃ ક્રીડાદિવશાદ્રમણીયપર્વતાદૌ।

શિષ્ય પુનઃ કુતુહલકી નિવૃત્તિકે લિષ્ટ પૂછતા હૈ, કિ “સ્વર્ગમેં જાનેવાલોંકો ક્યા ફલ મિલતા હૈ?” ॥4॥

**ઇન્દ્રિયજન્ય નિરોગમય, દીર્ઘકાલ તક ભોગ્ય ।
સ્વર્ગવાસિ દેવાનિકો, સુખ ડનહી કે યોગ્ય ॥૫॥**

અર્થ—સ્વર્ગમેં નિવાસ કરનેવાલે જીવોંકો સ્વર્ગમેં વૈસા હી સુખ હોતા હૈ, જૈસા કિ સ્વર્ગમેં રહનેવાલોં (દેવોં)કો હુઆ કરતા હૈ, અર્થાત્ સ્વર્ગમેં રહનેવાલે દેવોંકા ઁસા અનુપમેય (ઉપમા રહિત) સુખ હુઆ કરતા હૈ, કિ ઁસ સરીખા અન્ય સુખ બતલાના કઠિન હી હૈ। વહ સુખ ઇન્દ્રિયોંસે પૈદા હોનેવાલા, આંતકસે રહિત ઁર દીર્ઘ કાલ તક બના રહનેવાલા હોતા હૈ।

આવતાં શિષ્ય તેના ઇળની જિજ્ઞાસાથી ગુરુને પૂછે છે—“સ્વર્ગે જનારાઓને શું ઇળ મળે છે?”

આચાર્ય તેનો સ્પષ્ટ રીતે ઉત્તર આપતાં કહે છે :—

**ઈન્દ્રિયજન્ય નિરામયી, દીર્ઘકાલ તક ભોગ્ય,
ભોગે સુરગણ સ્વર્ગમાં, સૌખ્ય સુરોને યોગ્ય. ૫**

અન્વયાર્થ :—[નાકે નાકૌકસામ્] સ્વર્ગમાં વસનાર દેવોને જે [સૌખ્યં] સુખ હોય છે તે [નાકે નાકૌકસામ્ ઇવ] સ્વર્ગમાં રહેલા દેવોના જેવું [હૃષીકજં] ઇન્દ્રિયજનિત, [અનાતઙ્કું] આતંક (શત્રુઆદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થનાર દુઃખ) રહિત, [દીર્ઘકાલોપલાલિતં] દીર્ઘ કાલ સુધી (તેત્રીસ સાગર પર્યંત) ભોગવવામાં આવે તેવું હોય છે.

ટીકા :—હે વત્સ! છે. શું તે? સુખ—શર્મ, કોને (છે)? સ્વર્ગમાં વસતા દેવોને, નહિ કે સ્વર્ગમાં પણ ઉત્પન્ન થયેલા ઁકેન્દ્રિય જીવોને; ક્યાં વસતા? સ્વર્ગમાં, નહિ કે કીડાદિકના કારણે રમણીય પર્વતાદિમાં (વસતા). શું તે અતીન્દ્રિય (સુખ) છે? (ઉત્તરમાં) કહે છે—‘ના’ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલું, ઇચ્છાની અનન્તર ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપસ્થિત થયેલું

कहान जैनशास्त्रभाषा]

ईशोपदेश

[१५]

किमतीन्द्रियं? तत्रेत्याह—हृषीकजं हृषीकेभ्यः समीहितानन्तरमुपस्थितं निजं निजं विषय-
मनुभवद्वयः स्पर्शनादीन्द्रियेभ्यः सर्वांगीणाह्लादनाकारतया प्रादुर्भूतं तथापि राज्यादिसुखवत्सातकं
भविष्यतीत्याशंकापनोदार्थमाह—अनातंकं, न विद्यते आतंकः प्रतिपक्षादिकृतश्चित्तक्षोभो यत्र
तथापि भोगभूमिजसुखवदल्पकालभोग्यं भविष्यतीत्याशंकायामाह—दीर्घकालोपलालितं—दीर्घ-
कालं सागरोपमपरिच्छिन्नकालं यावदुपलालितमाज्ञाविधेयदेवदेवीर्विलासिनीभिः क्रियमाणोपचारत्वा-

विशदार्थ—हे बालक! स्वर्गमें निवास करनेवालोंको न कि स्वर्गमें पैदा होनेवाले
एकेन्द्रियादि जीवोंको। स्वर्गमें, न कि क्रीड़ादिकके वशसे रमणीक पर्वतादिमें ऐसा सुख
होता है, जो चाहनेके अनन्तर ही अपने विषयको अनुभव करनेवाली स्पर्शनादिक इन्द्रियोंसे
सर्वांगीण हर्षके रूपमें उत्पन्न हो जाता है। तथा जो आतंक (शत्रु आदिकोंके द्वारा किये
गये चित्तक्षोभ)से भी रहित होता है, अर्थात् वह सुख राज्यादिकके सुखके समान
आतंकसहित नहीं होता है। वह सुख भोगभूमिमें उत्पन्न हुए सुखकी तरह थोड़े कालपर्यन्त
भोगनेमें आनेवाला भी नहीं है। वह तो उल्टा, सागरोपम काल तक, आज्ञामें रहनेवाले
देव-देवियोंके द्वारा की गई सेवाओंसे समय-समय बढ़ा चढ़ा ही पाया जाता है।

‘स्वर्गमें निवास करनेवाले प्राणियोंका (देवोंका) सुख स्वर्गवासी देवोंके समान ही
हुआ करता है।’ इस प्रकारसे कहने या वर्णन करनेका प्रयोजन यही है, कि यह सुख
अनन्योपम है। अर्थात् उसकी उपमा किसी दूसरेको नहीं दी जा सकती है। लोकमें जब
किसी चीज़की अति हो जाती है, तो उसके द्योतन करनेके लिए ऐसा ही कथन किया
अर्थात् पोत-पोताना विषयने अनुभवती स्पर्शनादि ईन्द्रियो द्वारा सर्वांगीण (सर्व अंगोभां
व्यापक) उर्ध्वरूपे प्रगट थयेलुं—(ते सुभ छे)।

वणी ते सुभ राज्यादिना सुभ जेवुं आतंक (चित्तक्षोभ) वाणुं उशे? ते आशंकाना
समाधानार्थे (आचार्य) कहे छे—

(ते सुभ) अनातंक अटले जेमां आतंक अटले शत्रुआदिकृत चित्तक्षोभ न डोय तेवुं
छे।

तथापि ते सुभ शुं भोगभूमिमां उत्पन्न थयेला सुभनी माइक अल्प काल भोगववा
योग्य उशे? तेवी आशंका थतां (आचार्य) कहे छे—

(ते सुभ) दीर्घ काल सुधी भोगववामां आवे छे; दीर्घ काल अटले सागरोपमथी
जशाता काल सुधी; उपलालित अटले आज्ञाकारी देव-देवीओ अर्थात् स्वर्गनी विलासिनीओ
द्वारा करवामां आवती सेवाओथी उत्कर्ष (वृद्धि) पामतुं (सुभ)।

દુત્કર્ષ પ્રાપિતમ્। તર્હિ ક્વ કૈષામિવ તદિત્યાહ, નાકે નાકૌકસામિવ સ્વર્ગે દેવાનાં યથા અનન્યોપમમિત્યર્થઃ।

અત્ર શિષ્યઃ પ્રત્યવતિષ્ઠતે—યદિ સ્વર્ગેઽપિ સુખમુત્કૃષ્ટં કિમપવર્ગપ્રાર્થનયેતિ। ભગવન્! યદિ ચેત્—સ્વર્ગેઽપિ ન કેવલમપવર્ગે—સુખમસ્તિ, કીદૃશં? ઉત્કૃષ્ટં મર્ત્યાદિસુખાતિશાયિ, તર્હિ કિં કાર્યં? કયા? અપવર્ગસ્ય મોક્ષસ્ય પ્રાર્થનયા—અપવર્ગો મે ભૂયાદિત્યભિલાષેણ।

જાતા હૈ, જૈસે “ભૈયા! રામ-રાવણકા યુદ્ધ તો રામ-રાવણકે યુદ્ધ સમાન હી થા। રામરાવણોર્યુદ્ધં રામરાવણયોરિવ।”

અર્થાત્ ઇસ પંક્તિમેં યુદ્ધ સમ્બન્ધી ભયંકરતાકી પરાકાષ્ટાકો જૈસા દ્યોતિત કિયા ગયા હૈ। ઇસા હી સુખકે વિષયમેં સમજના ચાહિએ।।5।।

શંકા—ઇસ સમાધાનકો સુન, શિષ્યકો પુનઃ શંકા હુઈ ઓર વહ કહને લગા— “ભગવન્! ન કેવલ મોક્ષમેં, કિન્તુ યદિ સ્વર્ગમેં ભી, મનુષ્યાદિકોંસે વઢકર ઉત્કૃષ્ટ સુખ પાયા જાતા હૈ, તો ફિર “મુઝે મોક્ષકી પ્રાપ્તિ હો જાવે” ઇસ પ્રકારકી પ્રાર્થના કરનેસે વ્યા લાભ?”

‘ત્યારે ક્યાં કોના જેવું તે (સુખ) છે?’—એમ (શિષ્યે) પૂછ્યું.

સ્વર્ગમાં નિવાસ કરનારા દેવોનું સુખ, સ્વર્ગવાસી દેવોના (સુખ) જેવું હોય છે, અર્થાત્ તે સુખ અનન્યોપમ (જેની ઉપમા બીજા કોઈ સાથે થઈ શકે નહિ તેવું) હોય છે, તેવો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—આ સ્વર્ગીય સુખ અતીન્દ્રિય નથી પણ ઈન્દ્રિયજનિત છે, છતાં તે ઈન્દ્રિયજનિત સુખોમાં અનુપમ છે, કારણ કે રાજ્યાદિના સુખ જેવું ચિત્તક્ષોભ કરે તેવું નથી અને દેવો તે સુખ પોતાની દેવીઓ સાથે સાગરોપમ કાલ સુધી ભોગવે છે; ભોગભૂમિના સુખ જેવું તે અલ્પકાલીન નથી. ૫.

અહીં શિષ્ય પૂર્વપક્ષ લઈ પૂછે છે, “જો સ્વર્ગમાં પણ સુખ ઉત્કૃષ્ટ હોય તો મોક્ષ માટે પ્રાર્થનાની શી જરૂર? ભગવન્! ન કેવલ મોક્ષમાં, કિન્તુ સ્વર્ગમાં પણ સુખ હોય—કેવું? ઉત્કૃષ્ટ—મનુષ્યાદિના સુખને ટપી જાય તેવું હોય—તો (તેનું) શું પ્રયોજન? કોનું? ‘મને મોક્ષ હો (મોક્ષની પ્રાપ્તિ હો)’ એવી અપવર્ગ એટલે મોક્ષની અભિલાષારૂપ પ્રાર્થનાનું (શું પ્રયોજન)?

एवं च संसारसुखे एव निर्बन्धं कुर्वन्तं प्रबोध्यं तत्सुखदुःखस्य भ्रान्तत्वप्रकाशनाय आचार्यः प्रबोधयति—

वासनामात्रमेवैतत्सुखं दुःखं च देहिनाम् ।
तथाह्युद्वेजयन्त्येते भोगा रोगा इवापदि ॥६॥

टीका—एतत् प्रतीयमानमैन्द्रियकं सुखं दुःखं चास्ति। कीदृशं? वासनामात्रमेव, जीवस्योपकारकत्वापकारकत्वाभावेन परमार्थतो देहादावुपेक्षणीये। तत्त्वानवबोधादिदं ममेष्टमुपकारकत्वादिदं चानिष्टमपकारकत्वादिति विभ्रमाज्जातः संस्कारो वासना,

संसार सम्बन्धी सुखमें ही सुखका आग्रह करनेवाले शिष्यको 'संसार सम्बन्धी सुख और दुःख भ्रान्त हैं।' यह बात बतलानेके लिए आचार्य आगे लिखा हुआ श्लोक कहते हैं—

विषयी सुख दुःख मानते, है अज्ञान प्रसाद ।
भोग रोगवत् कष्टमें, तन मन करत विषाद ॥६॥

अर्थ—देहधारियोंको जो सुख और दुःख होता है, वह केवल कल्पना (वासना या संस्कार) जन्य ही है। देखो! जिन्हें लोकमें सुख पैदा करनेवाला समझा जाता है,

એવી રીતે સંસાર સંબંધી સુખનો જ આગ્રહ રાખતા શિષ્યને સંસાર સંબંધી સુખદુઃખનું ભ્રાન્તિપણું પ્રકાશવા માટે આચાર્ય પ્રબોધે છે (સમજાવે છે) :—

સુખદુઃખ સંસારીનાં, વાસના જન્ય તું માન,
આપદમાં દુઃખકાર તે, ભોગો રોગ સમાન. ૬

अन्वयार्थ :—[देहिनां] देहधारीओनां [एतत् सुखं दुःखं च] ते सुख तथा दुःख [वासनामात्रम् एव] केवल वासना-मात्र ज डोय છે. [तथा हि] वणी [एते भोगाः] ते (सुख-दुःखरूप) (भोगो) [आपदि] आपत्तिना समये [रोगाः इव] रोगोनी जेम (प्राणीओने) [उद्वेजयन्ति] उद्वेहित (आकुलित) करे છે.

टीका :—प्रतीति करवामां आवतां ते ईन्द्रियजनित सुख-दुःख છે. (ते) કેવાં છે? (ते) કેવલ વાસનામાત્ર જ છે. જીવને (દેહાદિ પદાર્થો) ઉપકારક તથા અપકારક નહિ હોવાથી, પરમાર્થે દેહાદિ (પદાર્થ) વિષે તે ઉપેક્ષણીય છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવે, 'આ

ઈષ્ટાનિષ્ટાર્થાનુભવાનન્તરમુદ્ભૂતઃ સ્વસંવેદ્ય આભિમાનિકઃ પરિણામઃ। વાસનૈવ, ન સ્વાભાવિકમાત્મસ્વરૂપમિત્યન્યયોગવ્યવચ્છેદાર્થો માત્ર ઇતિ, સ્વયોગવ્યવસ્થાપકશ્ચૈવ શબ્દઃ। કેષામેતદેવંભૂતમસ્તીત્યાહ—દેહિનાં—દેહ એવાત્મત્વેન ગૃહ્યમાણો અસ્તિ યેષાં તે દેહિનો બહિરાત્માનસ્તેષામ્। એતદેવ સમર્થયિતુમાહ—તથા હીત્યાદિ। ઉક્તાર્થસ્ય દૃષ્ટાન્તેન સમર્થનાર્થસ્તથા હીતિ શબ્દ। ઉદ્વેજયન્તિ ઉદ્વેગં કુર્વન્તિ, ન સુખયન્તિ, કે તે? એતે સુખજનકત્વેન લોકે પ્રતીતા ભોગા રમણીયરમણીપ્રમુખાઃ ઇન્દ્રિયાર્થાઃ। ક ઇવ? રોગા ઇવ જ્વરાદિવ્યાધયો યથા। કસ્યાં સત્યામાપાદ—દુર્નિવારવૈરિપ્રભૃતિસંપાદિતદૌર્મનસ્ય લક્ષણાયાં વિપદિ। તથા ચોક્તમ્—

એસે કમનીય કામિની આદિક ભોગ મી આપત્તિ (દુર્નિવાર, શત્રુ આદિકે દ્વારા કી ગઈ બેચેની)કે સમયમેં રોગોં (જ્વરાદિક વ્યાધિયોં)કી તરહ પ્રાણિયોંકો આકુલતા પૈદા કરનેવાલે હોતે હૈં। યહી બાત સાંસારિક પ્રાણિયોંકે સુખ-દુઃખકે સમ્બન્ધમેં હૈ।

મને ઉપકારક હોવાથી ઈષ્ટ છે અને અપકારક હોવાથી અનિષ્ટ છે' એવા વિભ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલો સંસ્કાર તે વાસના છે. તે (વાસના) ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પદાર્થોના અનુભવના અનન્તરે ઉત્પન્ન થયેલો સ્વસંવેદ્ય અભિમાનયુક્ત પરિણામ છે. તે વાસના જ છે, સ્વાભાવિક આત્મસ્વરૂપ નથી.

એમ અન્યના યોગનો વ્યવચ્છેદ (અભાવ) દર્શાવવાના અર્થમાં 'માત્ર' શબ્દ છે અને સ્વનો યોગ (સંબંધ) જણાવવાના અર્થમાં 'એવ' શબ્દ છે.

(શિષ્યે) પૂછ્યું—આવું (સુખ-દુઃખ) કોને હોય છે? દેહધારીઓને અર્થાત્ દેહને જ જેઓ આત્મા તરીકે ગ્રહણ કરે છે, તે દેહી બહિરાત્માઓ—તેમને (તેવી સુખ-દુઃખની કલ્પના હોય છે).

આના જ સમર્થનમાં કહે છે—તથાહિત્યાદિ।

ઉક્ત અર્થના દેષ્ટાન્ત દ્વારા સમર્થન માટે 'તથાહિ' શબ્દ છે.

ઉદ્વેલિત કરે છે, એટલે ઉદ્વેગ કરે છે—સુખી કરતા નથી. કોણ તે? 'તે સુખ ઉત્પન્ન કરે છે' એમ લોકમાં પ્રતીત થયેલા (માનવામાં આવેલા) ભોગો—અર્થાત્ રમણીય સ્ત્રી આદિ ઈન્દ્રિય-પદાર્થો. કોની માફક (ઉદ્વેગ કરે છે)? રોગોની માફક—જ્વરાદિ વ્યાધિઓની જેમ. શું હોતાં? આપત્તિ આવી પડતાં—અર્થાત્ દુર્નિવાર શત્રુ આદિ દ્વારા કરવામાં આવેલી ચિત્તશ્લોભ લક્ષણવાળી વિપત્તિ આવી પડતાં; તથા કહ્યું છે કે—

“मुञ्चाङ्गं ग्लपयस्यलं क्षिप कुतोऽप्यक्षाश्च विद्भात्यदो,
दूरे धेहि न हृष्य एव किमभूरन्या न वेत्सि क्षणम्।
स्थेयं चेद्धि निरुद्धि गामिति तबोद्योगे द्विषः स्त्री क्षिपं-
त्याश्लेषक्रमुकांगरागललितालापैर्विधित्सू रतिम् (?)॥”

विशदार्थ—ये प्रतीत (मालूम) होनेवाले जितने इन्द्रियजन्य सुख व दुःख हैं, वे सब वासनामात्र ही हैं। देहादिक पदार्थ न जीवके उपकारक ही हैं और न अपकारक ही। अतः परमार्थसे वे (पदार्थ) उपेक्षणीय ही हैं। किंतु तत्त्वज्ञान न होनेके कारण—‘यह मेरे लिए इष्ट है—उपकारक होनेसे’ तथा ‘यह मेरे लिए अनिष्ट है—अपकारक होनेसे।’ ऐसे विभ्रमसे उत्पन्न हुए संस्कार जिन्हें वासना भी कहते हैं—इस जीवके हुआ करते हैं। अतः ये सुख-दुःख विभ्रमसे उत्पन्न हुए संस्कारमात्र ही हैं, स्वाभाविक नहीं। ये सुख-दुःख उन्हींको होते हैं, जो देहको ही आत्मा माने रहते हैं। ऐसा कथन अन्यत्र भी पाया जाता है—“मुंचांगं”

अर्थ—इस श्लोकमें दम्पतियुगलके वार्तालापका उल्लेख कर यह बतलाया गया है, कि ‘वे विषय जो पहिले अच्छे मालूम होते थे, वे ही मनके दुःखी होने पर बुरे मालूम होते हैं।’ घटना इस प्रकार है—पति-पत्नी दोनों परस्परमें सुख मान, लेते हुए थे कि पति किसी कारणसे चिंतित हो गया। पत्नी पतिसे आलिंगन करनेकी इच्छासे अंगोंको चलाने और रागयुक्त वचनलाप करने लगी। किन्तु पति जो कि चिंतित था, कहने लगा “मेरे अंगोंको छोड़, तू मुझे संताप पैदा करनेवाली है। हट जा। तेरी इन क्रियाओंसे मेरी छातीमें पीड़ा होती है। दूर हो जा। मुझे तेरी चेष्टाओंसे बिलकुल ही आनन्द या हर्ष नहीं हो रहा है।”

[आ श्लोकमां अक युगलना वार्तालाप द्वारा अे बताव्युं छे, के जे विषयो पडेलां सुभकर लागता उता, ते उवे मन दुःभी थतां दुःभकर लागे छे. थिंतामग्न पति पोतानी स्त्रीने कडेवा लाग्यो—]

“भारा अंगने छोड, तुं मने संताप पेदा करे छे, उठी जा, मने आनंद थतो नथी; तारी आ क्रियाओथी मारी छातीमां पीडा थाय छे, दूर जा; त्यारे पत्नी टोणो मारती कडे छे, “शुं बीज्ज स्त्री साथे प्रीति करी छे?” पति कडे छे, “तुं समय जोती नथी. जो धैर्य डोय तो प्रयत्नथी ईन्द्रियोने वशमां राख” —अम कही ते पत्नीने दूर करी दे छे.

અપિ ચ— ‘રમ્યં હર્મ્યં ચન્દનં ચન્દ્રપાદા, વેણુર્વીણા યૌવનસ્થા યુવત્યઃ।
નૈતે રમ્યા ક્ષુત્પિપાસાર્દિતાનાં, સર્વારંભાસ્તંદુલાઃ પ્રસ્થમૂલાઃ॥’

તથા—‘આતપે ધૃતિમતા સહ વધ્વા યામિનીવિરહિણા વિહગેન।
સેહિરે ન કિરણાહિમરશ્મેર્દુઃખિતે મનસિ સર્વમસહ્યમ્॥’

“મુચ્ચાઙ્ગં.....”

“રમ્યં હર્મ્યં”

રમણીક મહલ, ચન્દન, ચન્દ્રમાકી કિરણે (ચાંદની), વેણુ, વીણા તથા યૌવનવતી યુવતિયાં (સ્ત્રિયાં) આદિ યોગ્ય પદાર્થ ભૂખ-પ્યાસસે સતાયે હુએ વ્યક્તિયોંકો અચ્છે નહીં લગતે। ઠીક મી હૈ, અરે! સારે ઠાટબાટ સેરભર ચાંવલોંકે રહને પર હી હો સકતે હૈં। અર્થાત્ પેટભર ખાનેકે લિએ યદિ અન્ન મૌજૂદ હૈ, તબ તો સમી કુછ અચ્છા હી અચ્છા લગતા હૈ। અન્યથા (યદિ ભરપેટ ખાનેકો ન હુઆ તો) સુન્દર એવં મનોહર ગિને જાનેવાલે પદાર્થ મી બૂરે લગતે હૈં। ઈસી તરહ ઓર મી કહા હૈ :—

“એક પક્ષી (ચિરબા) જો કિ અપની પ્યારી ચિરૈયાકે સાથ રહ રહા થા, ઉસે ધૂપમેં રહતે હુએ મી સંતોષ ઓર સુખ માલૂમ હોતા થા। રાતકે સમય જબ વહ અપની ચિરૈયાસે વિછુડ ગયા, તબ શીતલ કિરણવાલે ચન્દ્રમાકી કિરણોંકો મી સહન (બરદાશત) ન કર સકા। ઉસે ચિરૈયાકે વિયોગમેં ચન્દ્રમાકી ઠંડી કિરણે સન્તાપ વ દુઃખ દેનેવાલી હી પ્રતીત હોને લગીં। ઠીક હી હૈ, મનકે દુઃખી હોને પર સમી કુછ અસહ્ય હો જાતા હૈ, કુછ મી ભલા યા અચ્છા માલૂમ નહીં હોતા।”

વળી. “રમ્યં હર્મ્યં.....”

સુંદર મહેલ, ચંદન, ચાંદની (ચંદ્રના કિરણો), વેણુ, વીણા તથા યૌવનવતી યુવતિઓ વગેરે, ભૂખ તરસથી પીડાતી વ્યક્તિઓને રમ્ય (મજાનાં) લાગતાં નથી, કારણ કે (જીવોના) સર્વ આરંભોમાં તન્દુલપ્રસ્થ એ મૂળ વાત છે. (અર્થાત્ ઘરમાં ભોજન માટે તન્દુલ હોય તો આ બધા પદાર્થો સુન્દર લાગે છે, નહિ તો નહિ.)

વળી, “આતપે ધૃતિમતા.....”

એક પક્ષી પોતાની પ્રિયા સાથે તડકામાં રહેવા છતાં સુખ માનતું હતું, પરંતુ રાત્રે જ્યારે તે પોતાની પ્રિયાથી વિખૂટું પડી ગયું, ત્યારે તેના વિયોગમાં ચંદ્રનાં કિરણો પણ તેને સંતાપ દેતાં લાગ્યાં; કારણ કે મન દુઃખી થતાં બધું અસહ્ય થઈ પડે છે; સારું લાગતું નથી; ઈત્યાદિ.

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૨૧

इत्यादि-अतो ज्ञायते ऐन्द्रियकं सुखं वासनामात्रमेव, नात्मनः स्वाभाविकानाकुलत्वस्वभावम्। कथमन्यथा लोके सुखजनकत्वेन प्रतीतानामपि भावानां दुःखहेतुत्वम् ? एवं दुःखमपि ॥

इन सबसे मालूम पड़ता है, कि इन्द्रियोंसे पैदा होनेवाला सुख वासनामात्र ही है। आत्माका स्वाभाविक एवं अनाकुलतारूप सुख वासनामात्र नहीं है, वह तो वास्तविक है। यदि इन्द्रियजन्य सुख वासनामात्र-विभ्रमजन्य न होता, तो संसारमें जो पदार्थ सुखके पैदा करनेवाले माने गये हैं, वे ही दुःखके कारण कैसे हो जाते? अतः निष्कर्ष निकला कि देहधारियोंका सुख केवल काल्पनिक ही है और इसी प्रकार उनका दुःख भी काल्पनिक है ॥६॥

તેથી જણાય છે, કે ઈન્દ્રિયજનિત સુખ વાસનામાત્ર જ છે; તે આત્માનું સ્વાભાવિક-અનાકુલ સ્વભાવવાળું નથી, નહિ તો સંસારમાં જે પદાર્થો સુખજનક માનવામાં આવે છે તે દુઃખનું કારણ કેમ બને? એમ તે (ઈન્દ્રિય-સુખ) પણ દુઃખ જ છે.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાની જીવોને જે સુખ-દુઃખ હોય છે, તે ઈન્દ્રિયજનિત છે-વાસનામાત્ર જ છે.

‘દેહાદિ પદાર્થો મને ઉપકારક છે, માટે ઈષ્ટ છે અને તેઓ મને અપકારક-અહિતકારક છે (એમ કોઈક વાર માને છે), માટે અનિષ્ટ છે’—એવી વિભ્રમરૂપ કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થયેલો સંસ્કાર તે વાસના છે.

અજ્ઞાની જીવ, આવી વાસનાના કારણે ભોગોના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થયેલા ઈન્દ્રિયજનિત સુખમાં ભ્રમથી વાસ્તવિક (સાચા) સુખની કલ્પના કરે છે.

આ ભોગો રોગ સમાન છે. તેઓ દુઃખના સમયે રોગોની જેમ આકુલતા-ઉદ્વેગતાનાં નિમિત્ત થાય છે. કોઈ કારણથી મન દુઃખી હોય અર્થાત્ ચિત્ત-ક્ષોભ હોય, તો સુંદર ભોગો પણ ઉદ્વેગકારક લાગે છે; તેઓ અસહ્ય લાગે છે. ભૂખ-તરસથી પીડાતા મનુષ્યને સુંદર મહેલ, ચંદન, ચંદ્રનાં કિરણ, યુવતીઓ વગેરે સુંદર પદાર્થો પણ દુઃખકર લાગે છે.

ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ વાસનામાત્ર અથવા કલ્પનાજનિત છે. તે આત્માનું સ્વાભાવિક-અનાકુલરૂપ સુખ નથી, પણ વાસ્તવમાં તે દુઃખ જ છે, તેથી તેમાં વાસ્તવિક સુખની કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે.

જો ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ વાસનામાત્ર-વિભ્રમજન્ય ન હોય તો આ સંસારમાં જે પદાર્થ ક્યારેક સુખદાયક મનાય છે, તે જ ક્યારેક દુઃખદાયક કેમ મનાય? તેથી અજ્ઞાની જીવોનું સુખ-દુઃખ કેવળ વાસનામાત્ર છે, બન્ને દુઃખ છે. ૬.

અન્નાહ પુન શિષ્ય :—એતે સુખદુઃખે ખલુ વાસનામાત્રે કથં ન લક્ષ્યેતે ઇતિ । ખલ્વિતિ વાક્યાલંકારે નિશ્ચયે વા । કથં કેન પ્રકારેણ ન લક્ષ્યેતે ન સંવેદ્યેતે લોકૈરિતિ શેષઃ । શેષં સ્પષ્ટમ્ ।

અન્નાચાર્યઃ પ્રવોધયતિ—

મોહેન સંવૃતં જ્ઞાનં સ્વભાવં લભતે ન હિ ।

મત્તઃ પુમાન્ પદાર્થાનાં યથા મદનકોદ્રવૈઃ ॥૭૧॥

ટીકા—નહિ નૈવ લભતે પરિચ્છિનન્તિ ઘાતૂનામનેકાર્થત્વાલ્લભેજ્ઞાનેપિ વૃત્તિસ્તથા ચ લોકો

શંકા—એસા સુન શિષ્ય પુનઃ કહને લગા કિ “યદિ યે સુખ ઓર દુઃખ વાસનામાત્ર હી હૈં, તો વે લોગોંકો ડસી રૂપમેં ક્યોં નહીં માલૂમ પડતે હૈં ? આચાર્ય સમજાતે હુએ બોલે—

મોહકર્મકે ડદયસે, વસ્તુસ્વભાવ ન પાત ।

મદકારી કોદોં ભખે, ડલ્ટા જગત લખાત ॥૭૧॥

અર્થ—મોહસે ઢકા હુઆ જ્ઞાન, વાસ્તવિક સ્વરૂપકો વૈસે હી નહીં જાન પાતા હૈ, જૈસે કિ મદ પૈદા કરનેવાલે કોદ્રવ (કોદોં)કે ખાનેસે નશૈલ-બે-ખબર હુઆ આદમી પદાર્થોંકો ઠીક-ઠીક રૂપસે નહીં જાન પાતા હૈ ।

અહીં, શિષ્ય ફરીથી કહે છે—“જો તે સુખ-દુઃખ ખરેખર [‘ખલુ’ શબ્દ વાક્યાલંકાર યા નિશ્ચયના અર્થમાં છે.] વાસનામય હોય, તો (લોકોને) તે (વાસનામાત્ર છે એમ) કેમ માલૂમ પડતું નથી? અર્થાત્ લોકોને તે કેમ સંવેદનમાં આવતું નથી? શેષ સ્પષ્ટ છે.

અહીં, આચાર્ય સમજાવે છે—

મોહે આવૃત જ્ઞાન જે, પામે નહીં નિજરૂપ,

કોદ્રવથી જે મત્ત જન, જાણે ન વસ્તુસ્વરૂપ. ૭.

અન્વયાર્થ :—[યથા] જેમ [મદનકોદ્રવૈઃ] મદ ઉત્પન્ન કરનાર કોદ્રવોથી (કોદ્રવના નિમિત્તથી) [મત્તઃ પુમાન્] ઉન્મત્ત (પાગલ) બનેલો માણસ [પદાર્થાનાં] પદાર્થોંનું [સ્વભાવં] યથાર્થ સ્વરૂપ [ન લભતે] જાણતો નથી, [તથા એવ] તેમ જ [મોહેન] મોહથી [સંવૃતં] આચ્છાદિત થયેલું [જ્ઞાનં] જ્ઞાન [સ્વભાવં] વાસ્તવિક સ્વરૂપને [ન હિ લભતે] જાણતું નથી.

ટીકા :—ન હિ એટલે ખરેખર પ્રાપ્ત કરતું-જાણતું નથી. (ઘાતુઓના અનેક અર્થ હોવાથી ‘લભ’ શબ્દ મેળવવાના અર્થમાં અને જ્ઞાનના અર્થમાં પણ વપરાય છે; જેમ કે લોક

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૨૩

વક્તિ મયાસ્ય ચિત્તં લબ્ધમિતિ। કિં તત્ કર્તૃ-જ્ઞાનં ધર્મધર્મિણોઃ કથંચિત્તાદાત્મ્યાદર્થગ્રહણ-
વ્યાપારપરિણત આત્મા। કં? સ્વભાવં, સ્વોડસાધારણો—અન્યોડન્યવ્યતિકરે સત્યપિ વ્યક્ત્યંતરેભ્યો
વિવક્ષિતાર્થસ્ય વ્યાવૃત્તપ્રત્યયહેતુર્ભાવો ધર્મઃ સ્વભાવસ્તં। કેષામ્? પદાર્થાનાં સુખદુઃખશરીરાદીનાં।
કિંવિશિષ્ટં સત્ જ્ઞાનં? સંવૃત્તં પ્રચ્છાદિતં વસ્તુયાથાત્મ્યપ્રકાશને અભિભૂતસામર્થ્યમ્। કેન?
મોહેન—મોહનીયકર્મણો વિપાકેન।

તથા ચોક્તમ્ [લઘીયસ્ત્રયે]—

વિશદાર્થ—મોહનીયકર્મકે ઉદયસે ઢકા હુઆ જ્ઞાન—વસ્તુઓંકે યથાર્થ (ઠીક ઠીક) સ્વરૂપકા પ્રકાશન કરનેમેં દબી હુઈ સામર્થ્યવાલા જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ, શરીર આદિક પદાર્થોંકે સ્વભાવકો નહીં જાન પાતા હૈ। પરસ્પરમેં મેલ રહને પર મી કિસી વિવક્ષિત (ખાસ) પદાર્થકો અન્ય પદાર્થોંસે જુદા જતલાનેકે લિએ કારણીભૂત ધર્મકો (ભાવકો) સ્વ-અસાધારણ ભાવ કહતે હૈં। અર્થાત્ દો અથવા દોસે અધિક પદાર્થોંકે બીચ મિલે રહને પર મી જિસ અસાધારણ ભાવ (ધર્મ)કે દ્વારા કિસી ખાસ પદાર્થકો અન્ય પદાર્થોંસે જુદા જાન સકે, ડસી ધર્મકો ડસ પદાર્થકા સ્વભાવ કહતે હૈં।

એસા હી અન્યત્ર મી કહા હૈ—“મલવિદ્ધં”

કહે છે, ‘મેં તેનું મન મેળવ્યું—જાણ્યું’ કોણ તે (જાણતું નથી)? જ્ઞાન (કર્તા) અર્થાત્ ધર્મ અને ધર્મીના કથંચિત્ તાદાત્મ્યપણાને લીધે અર્થને ગ્રહણ કરવાના (જાણવાના) વ્યાપારમાં પરિણત આત્મા.

કોને (જાણતું નથી)? સ્વભાવને; સ્વ એટલે અસાધારણ; પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં (એકઠા મળેલા પદાર્થોમાંથી) વિવક્ષિત (ખાસ) પદાર્થને અન્ય પદાર્થોથી વ્યવર્ત (ભિન્ન) બતાવવામાં કારણભૂત ભાવ, તે ધર્મ—તે સ્વભાવ, તેને.

(બે અથવા બેથી અધિક મળેલા પદાર્થોમાંથી કોઈ ખાસ પદાર્થને અન્ય પદાર્થોથી ભિન્ન બતાવનાર અસાધારણ ભાવ (ધર્મ) તેને તે પદાર્થનો સ્વભાવ કહે છે).

કોના (સ્વભાવને)? સુખ—દુઃખ—શરીરાદિ પદાર્થોના (સ્વભાવને). તે જ્ઞાન કેવું છે? ઢંકાયેલું—આચ્છાદિત થયેલું—અર્થાત્ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપના પ્રકાશમાં જેનું સામર્થ્ય અભિભૂત થયું છે (પરાભવ પામ્યું છે) તેવું (તે જ્ઞાન). કોનાથી (અભિભૂત થયું છે)? મોહથી—મોહનીય કર્મના વિપાકથી (ઉદયથી)—(અર્થાત્ મોહનીયકર્મના ઉદયમાં જોડાવાથી તે જ્ઞાન આચ્છાદિત થયું છે).

વળી, (લઘીયસ્ત્રયમાં) કહ્યું છે કે—‘મલવિદ્ધં’

मलविद्धमणेर्व्यक्तिर्यथा नैकप्रकारतः।

कर्मविद्धात्मविज्ञप्तिस्तथा नैकप्रकारतः॥

नन्वमूर्तस्यात्मन कथं मूर्तेन कर्मणाभिभवो युक्तः ? इत्यत्राह—मत्त इत्यादि यथा नैव लभते। कोऽसौ ? पुमान् व्यवहारी पुरुषः। कं ? पदार्थानां घटपटादीनां स्वभावम् किंविशिष्टः सन् ? मत्तः जनितमदः। कैः ? मदनकोद्रवैः॥

“मल सहित मणिका प्रकाश (तेज) जैसे एक प्रकारसे न होकर अनेक प्रकारसे होता है, वैसे ही कर्मसम्बद्ध आत्माका प्रतिभास भी एक रूपसे न होकर अनेक रूपसे होता है।”

यहाँ पर किसीका प्रश्न है कि—

अमूर्त आत्माका मूर्तिमान् कर्मोंके द्वारा अभिभव (पैदा) कैसे हो सकता है ?

उत्तरस्वरूप आचार्य कहते हैं कि:—

“नशेको पैदा करनेवाले कोद्रव-कोदों धान्यको खाकर जिसे नशा पैदा हो गया है, ऐसा पुरुष घट-पट आदि पदार्थोंके स्वभावको नहीं जान सकता, उसी प्रकार कर्मबद्ध आत्मा पदार्थोंके स्वभावको नहीं जान पाता है। अर्थात् आत्मा व उसका ज्ञान गुण यद्यपि अमूर्त है, फिर भी मूर्तिमान् कोद्रवादि धान्योंसे मिलकर वह बिगड़ जाता है। उसी प्रकार अमूर्त आत्मा मूर्तिमान् कर्मोंके द्वारा अभिभूत हो जाता है और उसके गुण भी दबे जा सकते हैं ॥७॥

जेवी रीते भणवाणा भणिनो प्रकाश अेक प्रकारनो नडि डोतां (अनेक प्रकारे डोय छे,) तेवी रीते कर्मसंभद्ध आत्मानी विज्ञप्ति अेक प्रकारे नडि डोतां अनेक रूपे डोय छे. (कर्म-भणथी आवृत्त ज्ञान षंडंउरूप डोई अनेकरूप डोय छे).

शिष्ये प्रश्न क्यो—‘अमूर्त आत्मानो, मूर्त कर्म द्वारा अभिभव (पराभव) थवो केवी रीते योग्य छे?’

तेना उत्तरस्वरूप आचार्य कडे छे—‘मत्त इत्यादि०’

जेम जाणतो ज नथी. कोण ते? पुरुष अेटले व्यवहारी पुरुष. कोने (जाणतो नथी)? घट-पटादि पदार्थोना स्वभावने. केवो थयेलो (ते पुरुष)? उन्मत्त (पागल) थयेलो-धेनमां आवेलो. शा वडे? मद्द उत्पन्न करनार कोद्रवोथी (कोद्रवोना निमित्तथी).

भावार्थ :—जेम मादक कोद्रव (कोदरा)ना निमित्ते भाणस पोतानी योग्यताथी

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૨૫

પુનરાચાર્ય એવ પ્રાહ-વિરાધક ઇત્યાદિ। યાવત્ 'સ્વભાવમનાસાદયન્ વિસદૃશાન્યવગચ્છતીતિ'—શરીરાદીનાં સ્વરૂપમલભમાનઃ પુરુષઃ શરીરાદીનિ અન્યથાભૂતાનિ પ્રતિપદ્યત ઇત્યર્થઃ।

અમુમેવાર્થ સ્ફુટયતિ—

વપુર્ગૃહં ધનં દારાઃ પુત્રા મિત્રાણિ શત્રવઃ।

સર્વથાન્યસ્વભાવાનિ મૂઢઃ સ્વાનિ પ્રપદ્યતે ॥૮॥

શરીર આદિકોંકે સ્વરૂપકો ન સમજતા હુઆ આત્મા શરીરાદિકોંકો કિસી દૂસરે રૂપમેં હી માન બૈઠતા હૈ।

ઇસી અર્થકો આગેકે શ્લોકમેં સ્પષ્ટરીત્યા વિવેચિત કરતે હૈ—

પુત્ર મિત્ર ઘર તન તિયા, ધન રિપુ આદિ પદાર્થ।

બિલ્કુલ નિજસે ભિન્ન હૈ, માનત મૂઢ નિજાર્થ ॥૮॥

અર્થ—યદ્યપિ શરીર, ઘર, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, શત્રુ આદિ સબ અન્ય સ્વભાવકો

ઉન્મત્ત (પાગલ) બની જાય છે, તેનું જ્ઞાન પણ મૂર્છિત થઈ જાય છે, તેને હેય-ઉપાદેયનો કાંઈ પણ વિવેક રહેતો નથી, તેમ આ વ્યવહારી (અજ્ઞાની) આત્મ સ્વસ્વરૂપથી ચ્યુત થાય છે, તેને હેય-ઉપાદેયનો કાંઈ વિવેક રહેતો નથી, તે પોતાનાથી સર્વથા ભિન્ન ધનાદિ સંપદામાં તથા દેહ-સ્ત્રી-પુત્ર-મિત્રાદિકમાં આત્મકલ્પના કરે છે—તેમને પોતાનાં માને છે અને અત્યંત દુઃખકર સાંસારિક ભોગોના ભાવને પણ સુખકર માને છે. તેનું જ્ઞાન, મોહથી પરાભવ પામેલું હોવાથી, સુખ-દુઃખ શરીરાદિ પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતું નથી—અર્થાત્ પદાર્થોને વિપરીત સ્વરૂપે જાણે છે. ૭

ફરીથી આચાર્ય જ કહે છે—'વિરાધક ઇત્યાદિ યાવત્'—(દશમા શ્લોક સુધી) પોતાના સ્વભાવને પ્રાપ્ત નહિ કરનાર (અર્થાત્ શરીર વગેરેનું સ્વરૂપ નહિ જાણનાર) પુરુષ શરીરાદિને અન્યથા (અન્ય પ્રકારે) માને છે—એવો અર્થ છે.

આ જ અર્થની (આચાર્ય) સ્પષ્ટતા કરે છે—

તન, ધન, ઘર, સ્ત્રી, મિત્ર-અરિ, પુત્રાદિ સહુ અન્ય,

પરભાવોમાં મૂઢ જન, માને તેહ અનન્ય. ૮

અન્વયાર્થ :—[વપુઃ] શરીર, [ગૃહં] ઘર, [ધનં] ધન, [દારાઃ] સ્ત્રી, [પુત્રાઃ] પુત્રો,

ટીકા—પ્રપદ્યતે। કોઽસૌ ? મૂઢઃ સ્વપરવિવેકજ્ઞાનહીનઃ પુમાન્। કાનિ, વપુર્ગૃહાદીનિ વસ્તૂનિ। કિંવિશિષ્ટાનિ ? સ્વાનિ સ્વશ્ચાત્મા સ્વાનિ ચાત્મીયાનિ સ્વાનિ। એકશેષાશ્રયણાદેકસ્ય સ્વશબ્દસ્ય લોપઃ। અયમર્થો દૃઢતમમોહાવિષ્ટો દેહાદિકમાત્માનં પ્રપદ્યતે—આત્મત્વેનાભ્યુપગચ્છતિ। દૃઢતરમોહાવિષ્ટશ્ચ આત્મીયત્વેન। કિં વિશિષ્ટાનિ સન્તિ સ્વાનિ પ્રપદ્યત ઇત્યાહ। સર્વથાન્યસ્વભાવાનિ—સર્વેણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ લક્ષણેન પ્રકારેણ સ્વસ્વભાવાદન્યો ભિન્નઃ સ્વભાવો યેષાં તાનિ। કિં કિમિત્યાહ-વપુઃ શરીરં તાવદચેતનત્વાદિસ્વભાવં પ્રસિદ્ધમસ્તિ। એવં ગૃહં ધનં દારા ભાર્યાઃ પુત્રાઃ આત્મજાઃ મિત્રાણિ સુહૃદઃ શત્રવોઽમિત્રાઃ।

લિપે હુએ પર-અન્ય હૈં, પરન્તુ મૂઢ પ્રાણી મોહનીયકર્મકે જાલમેં ફસકર ઇન્હેં આત્માકે સમાન માનતા હૈ।

વિશદાર્થ—સ્વ ઓર પરકે વિવેકજ્ઞાનસે રહિત પુરુષ શરીર આદિક પર પદાર્થોકો આત્મા વ આત્માકે સ્વરૂપ હી સમજતા રહતા હૈ। અર્થાત્ દૃઢતમ મોહસે વશ પ્રાણી દેહાદિકકો (જો કિ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ લક્ષણરૂપ હરેક પ્રકારસે આત્મસ્વભાવસે ભિન્ન સ્વભાવવાલે હૈં) હી આત્મા માનતા હૈ ઓર દૃઢતર મોહવાલા પ્રાણી, ઉન્હીં વ વૈસે હી શરીરાદિકકો આત્મા નહીં, અપિ તુ આત્માકે સમાન માનતા રહતા હૈ ॥૪॥

[મિત્રાણિ] મિત્રો, [શત્રવઃ] શત્રુઓ [સર્વથા અન્ય સ્વભાવાનિ] સર્વથા (ચૈતન્યસ્વભાવથી) ભિન્ન સ્વભાવવાળાં છે, [કિન્તુ] છતાં [મૂઢઃ] અજ્ઞાની જીવ [તાનિ] તેમને [સ્વાનિ] પોતાનાં [પ્રપદ્યતે] માને છે.

ટીકા :—માને છે (સમજે છે). કોણ તે? મૂઢ અર્થાત્ સ્વ-પરના વિવેકજ્ઞાનથી રહિત પુરુષ, કોને (માને છે)? શરીર, ગૃહ આદિ વસ્તુઓને; કેવા પ્રકારની (માને છે)? પોતાની (માને છે). સ્વ એટલે નિજ આત્મા, સ્વાનિ એટલે આત્મીય સ્વ. [એકશેષ સમાસને લીધે એક 'સ્વ' શબ્દનો લોપ થયો છે]. આનો અર્થ એ છે કે-દૃઢતમ મોહથી આવિષ્ટ (મોહાભિભૂત) પ્રાણી દેહાદિકને આત્મા માને છે, એટલે કે તેમને આત્મસ્વરૂપ સમજે છે અને દૃઢતર મોહથી આવિષ્ટ પ્રાણી (તેમને) આત્મીય (એટલે આત્માનાં) માને છે.

(શિષ્ય) પૂછે છે—કેવા પ્રકારની વસ્તુઓને પોતાની માને છે? સર્વથા (સર્વ પ્રકારે) અન્ય (ભિન્ન) સ્વભાવવાળી (વસ્તુઓને)—અર્થાત્ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપ સર્વ પ્રકારે સ્વ-સ્વભાવથી અન્ય એટલે ભિન્ન જેનો સ્વભાવ છે તેવી (વસ્તુઓને). વળી પૂછ્યું, “કઈ કઈ (વસ્તુઓ)” પ્રથમ તો વપુ એટલે શરીર જે અચેતનત્વાદિ સ્વભાવવાળું પ્રસિદ્ધ છે તે, તેમ જ ઘર, ધન, દારા, સ્ત્રી (ભાર્યા), પુત્રો (આત્મજો), મિત્રો (સુહૃદો) અને શત્રુઓ (અમિત્રો) વગેરે.

અન્ન હિતવર્ગમુદિશ્ય દૃષ્ટાન્તઃ ।

અન્નૈતેષુ વપુરાદિષુ મધ્યે હિતાનામુપકારકાણાં દારાદીનાં વર્ગો ગણસ્તમુદિશ્ય વિષયીકૃત્ય દૃષ્ટાન્ત ઉદાહરણં પ્રદર્શયતે । અસ્માભિરિતિ શેષઃ । તદ્વથા—

ઉત્થાનિકા—શરીર આદિક પદાર્થ જો કિ મોહવાન્ પ્રાણીકે દ્વારા ઉપકારક એવં હિતૂ સમજ્ઞે જાતે હૈં, વે સબ કૈસે હૈં, ઇસકો આગે શ્લોકમં ઉલ્લિખિત દૃષ્ટાન્ત દ્વારા દિખાતે હૈં :—

ભાવાર્થ :—સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનથી રહિત મૂઢ જીવો, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપે આત્મસ્વભાવથી સર્વથા ભિન્ન સ્વભાવવાળાં જે શરીર, ઘર, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર આદિ પદાર્થો છે; તેમને સ્વ તથા આત્મીય (સ્વીય)-પોતાનાં માને છે.

અસદ્ભૂત વ્યવહારનયે આ બધાં, જીવનાં કહેવામાં આવે છે એટલે કે એ બધાંનો સંયોગ જીવને છે ખરો, પણ તે જીવથી સર્વથા ભિન્ન છે; તે દર્શાવવા માટે પ્રસ્તુત મૂળ ગાથામાં તેમ જ ટીકામાં સર્વથા શબ્દ વાપર્યો છે.

આ રીતે મૂઢ જીવો પોતાના આત્મસ્વભાવથી સર્વથા ભિન્ન સ્વભાવવાળા પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિ અને આત્મીયબુદ્ધિ કરી દુઃખી થાય છે.

સમાધિતંત્ર—શ્લોક પદમાં પણ કહ્યું છે કે—**અિદાનં દ.**

અનાત્મીયાત્મભૂતેષુ મમાહમિતિ જાગ્રતિ ।

અજ્ઞાની જીવ, અનાત્મીયભૂત એટલે આત્મીય નહિ એવાં સ્ત્રી-પુત્રાદિકમાં, ‘એ મારાં છે’ અને અનાત્મભૂત એટલે આત્મભૂત નહિ એવા શરીરાદિકમાં, ‘એ હું છું’ એવો અધ્યવસાય (વિપરીત માન્યતા) કરે છે. ૮

અહીં, હિતવર્ગને ઉદ્દેશીને દૃષ્ટાન્ત છે.

અહીં, એટલે શરીરાદિ મધ્યે જે હિતકારક એટલે ઉપકારક સ્ત્રી આદિનો વર્ગ એટલે ગણ (સમૂહ) છે, તેમને ઉદ્દેશીને એટલે તેમને વિષય કરીને (તે કેવાં છે તે સમજાવવા માટે) અમે દૃષ્ટાન્ત એટલે ઉદાહરણ આપીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે છે—

[શરીરાદિ પદાર્થો જેને મોહવાન પ્રાણી ઉપકારક વા હિતકારક માને છે, તે બધા કેવા છે તે દૃષ્ટાન્ત દ્વારા આચાર્ય સમજાવે છે.]

**દિગ્દેશેભ્યઃ યગ્મા એત્ય સંવસન્તિ નગે નગે।
સ્વસ્વકાર્યવશાઘાન્તિ દેશે દિક્ષુ પ્રગે પ્રગે॥૧૧॥**

ટીકા—સંવસન્તિ મિલિત્વા રાત્રિં યાવન્નિવાસં કુર્વન્તિ। કે તે? યગ્મા: પક્ષિણઃ। ક્વ ક્વ? નગે નગે વૃક્ષે વૃક્ષે। કિં કૃત્ત્વા? એત્ય આગત્ય। કેભ્યો? દિગ્દેશેભ્યઃ, દિશઃ પૂર્વાદયો દશ, દેશસ્તરસ્યૈકદેશે અઙ્ગવઙ્ગાદયસ્તેભ્યોઽવધિકૃતેભ્યઃ। તથા યાન્તિ ગચ્છન્તિ। કે તે? યગ્માઃ।

**દિશા દેશસે આયકર, પક્ષી વૃક્ષ બસન્ત।
પ્રાત્ હોત નિજ કાર્યવશ, ઇચ્છિત દેશ ઉઙ્ગન્ત॥૬॥**

અર્થ—દેખો, ભિન્ન-ભિન્ન દિશાઓં વ દેશોંસે ઉઙ્ગ ઉઙ્ગકર આતે હુએ પક્ષિગણ વૃક્ષોં પર આકર રૈનબસેરા કરતે હૈં ઓર સબેરા હોને પર અપને-અપને કાર્યકે વશસે ભિન્ન-ભિન્ન દિશાઓં વ દેશોંમેં ઉઙ્ગ જાતે હૈં।

વિશદાર્થ—જૈસે પૂર્વ આદિક દિશાઓં એવં અંગ, બંગ આદિ દેશોંસે ઉઙ્ગકર પક્ષિગણ વૃક્ષોં પર આ બૈઠતે હૈં, રાત રહને તક વહીં બસેરા કરતે હૈં ઓર સબેરા હોને પર અનિયત દિશા વ દેશકી ઓર ઉઙ્ગ જાતે હૈં—અનકા યહ નિયમ નહીં રહતા હૈં કિં જિસ દેશસે આયે

**દિશા-દેશથી આવીને, પક્ષી વૃક્ષે વસન્ત,
પ્રાતઃ થતાં નિજ કાર્યવશ, વિધવિધ દેશ ઉઙ્ગન્ત. ૯**

અન્વયાર્થ :—[યગ્માઃ] પક્ષીઓ [દિગ્દેશેભ્યઃ] (પૂર્વાદિ) દિશાઓથી અને (અંગ, બંગ આદિ) દેશોથી [એત્ય] આવીને [નગે નગે] વૃક્ષો ઉપર [સંવસન્તિ] નિવાસ કરે છે અને [પ્રગે પ્રગે] પ્રાતઃકાલ થતાં [સ્વસ્વકાર્યવશાત્] પોતપોતાના કાર્યવશાત્ [દેશે દિક્ષુ] (જુદા જુદા) દેશો અને દિશાઓમાં [યાન્તિ] યાત્ર્યાં જાય છે.

ટીકા :—સંવાસ કરે છે એટલે એકઠા થઈ રાત સુધી નિવાસ કરે છે. કોણ તે? પક્ષીઓ. ક્યાં ક્યાં (નિવાસ કરે છે)? વૃક્ષો ઉપર. શું કરીને? આવીને. ક્યાંથી (આવીને)? દિશાઓ અને દેશોથી; દિશાઓ એટલે પૂર્વાદિ દશ દિશાઓ; દેશ એટલે તેનો એક ભાગ—અંગ, બંગ આદિ; તે અવધિકૃત (મર્યાદિત)—દેશોથી (આવે છે) તથા જાય છે. કોણ તે? પક્ષીઓ. ક્યાં (જાય છે?) દિશાઓમાં અર્થાત્ દિશાઓ અને દેશોમાં. પ્રાપ્ત કરેલા સ્થાનથી તેમનો જવાનો નિયમ ઊલટો છે એવો નિર્દેશ છે, અર્થાત્ જવાના નિયમનો અભાવ છે. એવો અર્થ છે. જે જે દિશાએથી આવ્યાં તે તે જ દિશામાં જાય અને જે દેશથી આવ્યાં તે તે જ દેશમાં જાય—એવો નિયમ નથી, તો કેમ છે? જ્યાં ત્યાં ઈચ્છાનુસાર તેઓ જાય

કાસુ ? દિક્ષુ દિગ્દેશેષ્વિતિ; પ્રાપ્તેર્વિપર્યયનિર્દેશો ગમનનિયમનિવૃત્ત્યર્થસ્તેન, યો યસ્યાઃ દિશઃ આયાતઃ સ તસ્યામેવ દિશિ ગચ્છતિ યશ્ચ યસ્માદ્દેશાદાયાત્ સ તસ્મિન્નેવદેશે ગચ્છતીતિ નાસ્તિ નિયમઃ। કિં તર્હિ ? યત્ર ક્વાપિ યથેચ્છં ગચ્છતીત્યર્થઃ। કસ્માત્ સ્વસ્વકાર્યવશાત્ નિજનિજકરણીયપારતંત્ર્યાત્। કદા કદા ? પ્રગે પ્રગે પ્રાતઃ પ્રાતઃ। એવં સંસારિણો જીવા અપિ નરકાદિગતિસ્થાનેભ્ય આગત્ય કુલે સ્વાયુઃકાલં યાવત્ સંભૂય તિષ્ઠન્તિ તથા નિજનિજપારતંત્ર્યાત્ દેવગત્યાદિસ્થાનેષ્વનિયમેન સ્વાયુઃકાલાન્તે ગચ્છન્તીતિ પ્રતીહિ। કથં ભદ્ર ! તવ દારાદિષુ હિતબુદ્ધ્યા ગૃહીતેષુ સર્વથાન્યસ્વભાવેષુ આત્માત્મીયભાવઃ ? યદિ યત્નુ એતે ત્વદાત્મકા સ્યુઃ તદા ત્વયિ તદવસ્થે એવ કથમવસ્થાન્તરં ગચ્છેયુઃ યદિ ચ એતે તાવકાઃ સ્યુસ્તર્હિ કથં ત્વત્પ્રયોગમંતરેણૈવ યત્ર ક્વાપિ પ્રયાન્તીતિ મોહગ્રહાવેશમપસાર્ય યથાવત્પશ્યેતિ દાર્ષ્ટાન્તે દર્શનીયમ્॥

હોં ઉસી ઓર જાવેં। વે તો કહીંસે આતે હેં ઓર કહીંકો ચલે જાતે હેં-વૈસે સંસારી જીવ મી નરકગત્યાદિરૂપ સ્થાનોંસે આકર કુલમેં અપની આયુકાલ પર્યન્ત રહતે હુએ મિલ-જુલકર રહતે હેં, ઓર ફિર અપને અપને કર્મોંકે અનુસાર, આયુકે અંતમેં દેવગત્યાદિ સ્થાનોંમેં ચલે જાતે હેં। હે ભદ્ર ! જબ યહ બાત હૈ તબ હિતરૂપસે સમઙ્ગે હુએ, સર્વથા અન્ય સ્વભાવવાલે સ્ત્રી આદિકોંમેં તેરી આત્મા વ આત્મીય બુદ્ધિ કૈસી ? અરે ! યદિ યે શરીરાદિક પદાર્થ તુમ્હારે સ્વરૂપ હોતે તો તુમ્હારે તદવસ્થ રહતે હુએ, અવસ્થાન્તરોંકો કૈસે પ્રાપ્ત હો જાતે ? યદિ યે તુમ્હારે સ્વરૂપ નહીં અપિતુ તુમ્હારે હોતે તો પ્રયોગકે બિના હી યે જહાંં ચાહે કૈસે ચલે જાતે ? અતઃ મોહનીય પિચાશકે આવેશકો દૂર હટા ઠીક ઠીક દેખનેકી ચેષ્ટા કર ॥૭॥

છે. શાથી (જાય છે)? પોતપોતાના કાર્યવશાત્ અર્થાત્ પોતપોતાને કરવા યોગ્ય કાર્યની પરાધીનતાને લીધે. ક્યારે ક્યારે (જાય છે)? સવારે, સવારે.

એ પ્રમાણે સંસારી જીવો પણ નરકાદિ ગતિ-સ્થાનોથી આવીને કુળમાં (કુટુંબમાં) પોતાના આયુકાળ સુધી એકઠા થઈને રહે છે અને પોતાના આયુકાળના અંતે પોતપોતાની પરાધીનતાને લીધે અનિયમથી (નિયમ વિના) દેવગતિ આદિ સ્થાનોમાં ચાલ્યા જાય છે- એમ પ્રતીતિ (વિશ્વાસ) કર.

તો હે ભદ્ર ! હિતબુદ્ધિએ ગ્રહેલાં (અર્થાત્ આ હિતકારક છે એમ સમજીને પોતાનાં માનેલાં) સ્ત્રી આદિ જે સર્વથા ભિન્ન સ્વભાવવાળાં છે, તેમાં તારો આત્મા તથા આત્મીયભાવ કેવો? જો ખરેખર તેઓ (શરીરાદિક) તારા આત્મસ્વરૂપ હોય, તો તું તે અવસ્થામાં જ હોવા છતાં તેઓ બીજી અવસ્થાને કેમ પ્રાપ્ત થાય છે? જો તેઓ તારાં હોય તો તારા પ્રયોગ વિના તેઓ જ્યાં-ત્યાં કેમ ચાલ્યાં જાય છે? માટે મોહજનિત આવેશને હટાવીને જેમ (વસ્તુસ્વરૂપ) છે, તેમ જો-એમ દાર્ષ્ટાન્તમાં સમજવા યોગ્ય છે.

અહિતવર્ગેઽપિ દૃષ્ટાન્તઃ પ્રદશ્યતે અસ્માભિરિતિ યોજ્યમ્ :—

ઉત્થાનિકા—આચાર્ય આગેકે શ્લોકમેં શત્રુઓંકે પ્રતિ હોનેવાલે ભાવોંકો ‘યે હમારે શત્રુ હૈં’ ‘અહિતકર્તા હૈં’ આદિ અજ્ઞાનપૂર્ણ બતલાતે હુએ ઉસે દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સમજાતે હૈં, સાથ હી એસે ભાવોંકો દૂર કરનેકે લિએ પ્રેરણા હી કરતે હૈં :—

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે પક્ષીઓ જુદી જુદી દિશા અને દેશોથી આવી રાત્રે વૃક્ષ ઉપર એકઠાં નિવાસ કરે છે અને સવારે પોતપોતાના કાર્ય અંગે ઈચ્છાનુસાર કોઈ દેશ યા દિશામાં ઊડી જાય છે, તેવી રીતે સંસારી જીવો નરકગતિ આદિરૂપ સ્થાનોથી આવી એક કુટુંબમાં જન્મ લે છે અને ત્યાં પોતાના આયુકાલ સુધી કુટુંબીજનો સાથે રહે છે, પછી પોતાની આયુ પૂરી થતાં તેઓ પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર દેવગતિ આદિ સ્થાનોમાં ચાલ્યા જાય છે.

જેમ પક્ષીઓ જે દિશાએથી અને દેશમાંથી આવે તે જ દિશા-દેશમાં પાછા જાય એવો કોઈ નિયમ નથી, તેમ સંસારી જીવો પણ આયુ પૂરી થતાં જે ગતિમાંથી આવ્યા હતા તે જ ગતિ-સ્થાનોમાં ફરી જાય એવો કોઈ નિયમ નથી; પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર નવી ગતિમાં જાય છે.

આચાર્ય શિષ્યને બોધરૂપે કહે છે, “હે ભદ્ર! શરીરાદિ પદાર્થો તારાથી સર્વથા ભિન્ન સ્વભાવવાળા છે. જો તેઓ તારા હોય, તો બન્ને જુદા પડી કેમ ચાલ્યા જાય છે? જો તેઓ તારા આત્મસ્વરૂપ હોય તો આત્મા તો તેના ત્રિકાલી સ્વરૂપે તેનો તે જ રહે છે અને તેની સાથે શરીરાદિ સંયોગી પદાર્થો તો તેના તે રહેતા નથી. જો તેઓ આત્મસ્વરૂપ હોય તો આત્માની સાથે જ રહેવાં જોઈએ પણ તેમ તો જોવામાં આવતું નથી; માટે તેમને આત્મસ્વરૂપ માનવા તે ભ્રમ છે અર્થાત્ શરીરાદિ પર પદાર્થોમાં હિતબુદ્ધિએ આત્મભાવ યા આત્મીયભાવ કરવો તે અજ્ઞાનતા છે. વસ્તુસ્વરૂપ સમજી આત્મભાવ વા આત્મીયભાવનો પરિત્યાગ કરવો તે શ્રેયસ્કર છે.” અહીં પણ ‘સર્વથા’ સંબંધી આ પૂર્વેની ગાથામાં જેમ કહ્યું છે તેમ સમજવું.

અહિત વર્ગ સંબંધમાં પણ અમે દૃષ્ટાન્ત આપીશું—એમ યોજવું. (અર્થાત્ શત્રુઓ પ્રતિ ‘આ અમારો શત્રુ છે—અહિતકર્તા છે’—એવો ભાવ અજ્ઞાનજનિત છે, તે દૃષ્ટાન્ત દ્વારા આચાર્ય બતાવે છે.)

**વિરાધકઃ કથં હંત્રે જનાય પરિકુપ્યતિ ।
ત્ર્યંગુલંપાતયન્ પદ્ભ્યાં સ્વયં દણ્ડેન પાત્યતે ॥૧૦॥**

ટીકા—કથમિત્યરુચૌ ન શ્રદ્ધથે કથં પરિકુપ્યતિ સમન્તાત્ ક્રુધ્યતિ । કોઽસૌ ? વિરાધકઃ અપકારકર્તા જનઃ । કસ્મૈ હન્ત્રે જનાય પ્રત્યપકારકાય લોકાય ।

‘સુખં વા યદિ દુઃખં યેન યસ્ય કૃતં ભુવિ ।
અવાપ્નોતિ સ તત્તસ્માદેષ માર્ગઃ સુનિશ્ચિતઃ ॥’

અપરાધી જન ક્યોં કરે, હન્તા જનપર ક્રોધ ।
દો પગ અંગુલ મહિ નમે, આપહિ ગિરત અબોધ ॥૧૦॥

અર્થ—જિસને પહિલે દૂસરેકો સતાયા યા તકલીફ પહુંચાઈ હૈ, એસા પુરુષ ડસ સતાયે ગયે ઓર વર્તમાનમેં અપનેકો મારનેવાલેકે પ્રતિ ક્યોં ગુસ્સા કરતા હૈ ? યહ કુછ જૈંચતા નહીં । અરે ! જો ત્ર્યંગુલકો પૈરોંસે ગિરાએગા વહ દંડેકે દ્વારા સ્વયં ગિરા દિયા જાયગા ।

વિશદ્વાર્થ—દૂસરેકા અપકાર કરનેવાલા મનુષ્ય, બદલેમેં અપકાર કરનેવાલેકે પ્રતિ ક્યોં હર તરહસે કુપિત હોતા હૈ ? કુછ સમજમેં નહીં આતા ।

અપરાધી જન કાં કરે, હન્તા જન પર ક્રોધ ?
પગથી ત્ર્યંગુલ પાડતાં, દંડે પડે અબોધ. ૧૦

અન્વયાર્થ :—[વિરાધકઃ] વિરાધક (જેણે પહેલાં બીજાને હેરાન કર્યો હતો—દુઃખ આપ્યું હતું—એવો પુરુષ) [હન્ત્રે જનાય] (વર્તમાનમાં) પોતાને મારનાર માણસ પ્રત્યે [કથં પરિકુપ્યતિ] કેમ ગુસ્સો કરે છે? (અરે દેખો!) [ત્ર્યંગુલં] ત્ર્યંગુલને [પદ્ભ્યાં] પગથી [પાતયન્] નીચે પાડનાર (મનુષ્ય) [સ્વયં] સ્વયં [દણ્ડેન] દંડ વડે (ત્ર્યંગુલના દંડ વડે) [પાત્યતે] નીચે પડાય છે.

ટીકા :—[અરુચિ—(અણગમાના) અર્થમાં કથમ્ શબ્દ છે]. મને શ્રદ્ધામાં બેસતું નથી (મને સમજવામાં આવતું નથી) કે કેમ પરિકોપ કરે છે અર્થાત્ સર્વપ્રકારે કેમ કોપાયમાન થાય છે? કોણ તે? વિરાધક એટલે અપકાર કરનાર માણસ. કોના ઉપર (કોપ કરે છે)? હણનાર માણસ ઉપર એટલે સામો અપકાર કરનાર લોક ઉપર.

‘સંસારમાં એ સુનિશ્ચિત રીતિ છે કે જે જેને સુખ કે દુઃખ આપે છે, તે તેના તરફથી તે (સુખ કે દુઃખ) પામે છે.

इत्यभिधानादन्याय्यमेतदिति भावः। अत्र दृष्टान्तमाचष्टे। त्र्यंगुलमित्यादि-पात्यते भूमौ क्षिप्यते। कोऽसौ? यः कश्चिदसमीक्ष्यकारी जनः, केन? दण्डेन हस्तधार्यकाष्टेन। कथं? स्वयं—पात्यते प्रेरणमन्तरेणैव। किं कुर्वन्? पात्यन् भूमिं प्रति नामयन्। किं तत्? त्र्यङ्गुलं अङ्गुलित्रयाकारं कच्चराद्याकर्षणावयवम्। काभ्यां? पादाभ्यां, ततोऽहिते प्रीतिरहिते चाप्रीतिः स्वहितैषिणा प्रेक्षावता न करणीया।

भाई! सुनिश्चित रीति या पद्धति यही है, कि संसारमें जो किसीको सुख या दुःख पहुँचाता है, वह उसके द्वारा सुख और दुःखको प्राप्त किया करता है। जब तुमने किसी दूसरेको दुःख पहुँचाया है तो बदलेमें तुम्हें भी उसके द्वारा दुःख मिलना ही चाहिए। इसमें गुस्सा करनेकी क्या बात है? अर्थात् गुस्सा करना अन्याय है, अयुक्त है। इसमें दृष्टान्त देते हैं कि जो बिना विचारे काम करनेवाला पुरुष है वह तीन अंगुलीकी आकारवाले कूड़ा कचरा आदिके समेटनेके काममें आनेवाले 'अंगुल' नामक यंत्रको पैरोंले जमीन पर गिराता है, तो यह बिना किसी अन्यकी प्रेरणाके स्वयं ही हाथमें पकड़े हुए डंडेसे गिरा दिया जाता है। इसलिए अहित करनेवाले व्यक्तिके प्रति, अपना हित चाहनेवाले बुद्धिमानोंको, अप्रीति, अप्रेम या द्वेष नहीं करना चाहिए॥१०॥

(अर्थात् सामो अपकार करना पुरुष ઉપર કોપ કરવો) તે અન્યાયયુક્ત છે (અયોગ્ય છે)—એવો આ કથનનો ભાવ છે.

અહીં (આ બાબતમાં) દૃષ્ટાન્ત કહે છે—ત્ર્યંગુલમિત્યાદિ૦'

પાડવામાં આવે છે, એટલે (કોઈથી) ભૂમિ ઉપર પટકવામાં આવે છે. કોણ તે? કોઈ અવિચાર્યું કામ કરનાર માણસ. કોના વડે (પાડવામાં આવે છે)? દંડ વડે અર્થાત્ હાથમાં રાખેલા કાષ્ટ (લાકડા) વડે. કેવી રીતે? સ્વયં પાડવામાં આવે છે—(કોઈની) પ્રેરણા વિના જ. શું કરતાં? (નીચે) પાડતાં એટલે ભૂમિ તરફ નમાવતાં. શું (નમાવતાં)? ત્ર્યંગુલને અર્થાત્ ત્રણ આંગળાંના આકારવાળાં કૂડા—કચરાદિને ખેંચનાર યંત્રને. શા વડે? બે પગ વડે.

માટે અહિત કરનાર અર્થાત્ પ્રીતિરહિત વ્યક્તિ પ્રત્યે, પોતાનું હિત ઈચ્છનાર બુદ્ધિમાન (પુરુષે) અપ્રીતિ એટલે દ્વેષ કરવો જોઈએ નહિ.

ભાવાર્થ :—મનુષ્ય માટી ખોદવા કે કચરો ખેંચવા માટે ત્ર્યંગુલને નીચે પાડે છે, ત્યારે તેને પણ સ્વયં નીચે પડવું પડે છે, કારણ કે તેનો દંડ (હાથો) નાનો હોય છે. તે ત્ર્યંગુલને નીચે પાડે છે તો ત્ર્યંગુલનો દંડ પણ તેને નીચે પાડે છે; તેમ જો તમે કોઈને દુઃખી કરો અને બીજો કોઈ તમને દુઃખી કરે અને તેના ઉપર ગુસ્સે થાઓ, એ કેટલો અન્યાય

અત્ર વિનેયઃ પૃચ્છતિ । હિતાહિતયો રાગદ્વેષો કુર્વન્ કિં કુરુતે ? ઇતિ દારાદિષુ રાગં શત્રુષુ
ચ દ્વેષં કુર્વાણઃ પુરુષઃ કિમાત્મનેઽહિતં કાર્યં કરોતિ યેન તાવદકાર્યતયોપદિશ્યતે ઇત્યર્થઃ ।

અત્રાચાર્ય, સમાધત્તે—

રાગદ્વેષદ્વયી દીર્ઘનેત્રાકર્ષણકર્મણા ।

અજ્ઞાનાત્સુચિરં જીવઃ સંસારાબ્ધૌ ભ્રમત્યસૌ ॥૧૧॥

યહાં પર શિષ્ય પ્રશ્ન કરતા હૈ, કિ સ્ત્રી આદિકોમં રાગ ઓર શત્રુઓમં દ્વેષ કરનેવાલા પુરુષ અપના વ્યા અહિત-વિગાડ કરતા હૈ ? જિસસે ઁનકો (રાગ-દ્વેષોંકો) અકારણીય-ન કરને લાયક વતલાયા જાતા હૈ ? આચાર્ય સમાધાન કરતે હૈ :—

મથત દૂધ ડોરીનિતેં, દંડ ફિરત બહુ વાર ।

રાગ દ્વેષ અજ્ઞાનસે, જીવ ભ્રમત સંસાર ॥૧૧॥

અર્થ—યહ જીવ અજ્ઞાનસે રાગ-દ્વેષરૂપી ડો લમ્બી ડોરિયોંકી ઁંચિતાનીસે સંસારરૂપી સમુદ્રમં બહુત કાલ તક ઘૂમતા રહતા હૈ-પરિવર્તન કરતા રહતા હૈ ।

છે ? કારણ કે ‘સંસારમાં ઁ સુનિશ્ચિત વાત છે કે જે કોઈ માણસ બીજાને સુખ યા દુઃખ આપે છે, તેને બીજા તરફથી સુખ યા દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે.

માટે પોતાનું હિત યાહનાર બુદ્ધિમાન પુરુષે અહિત કરનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે અપ્રીતિ કે દ્વેષ કરવો યોગ્ય નથી. ૧૦.

અહીં, શિષ્ય પૂછે છે—હિત અને અહિત કરનારાઓ પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ કરનાર શું કરે છે ? (સ્ત્રી, આદિ પ્રત્યે રાગ અને શત્રુઓ પ્રત્યે દ્વેષ કરનાર પુરુષ પોતાનું શું અહિત કાર્ય કરે છે, જેથી રાગ-દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી—ઁમ તેને ઉપદેશવામાં આવે છે ?

અહીં, આચાર્ય સમાધાન કરે છે—

દીર્ઘ દોર બે ખેંચતાં, ભમે દંડ બહુ વાર,

રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાનથી, જીવ ભમે સંસાર. ૧૧.

અન્વયાર્થ :—[અસૌ જીવઃ] આ જીવ [અજ્ઞાનાત્] અજ્ઞાનથી [રાગદ્વેષદ્વયી-દીર્ઘનેત્રાકર્ષણકર્મણા] રાગ-દ્વેષરૂપી બે લાંબી દોરીઓની (નેતરાંની) ખેંચતાણના કાર્યથી [સંસારાબ્ધૌ] સંસાર સમુદ્રમાં [સુચિરં] બહુ લાંબા કાળ સુધી [ભ્રમતિ] ઘૂમતો રહે છે—ભ્રમતો રહે છે.

ટીકા—ભ્રમતિ સંસરતિ। કોઽસૌ? અસૌ જીવશ્ચેતનઃ। ક્વ? સંસારાબ્ધૌસંસારઃ દ્રવ્યપરિવર્તનાદિરૂપો ભવોઽબ્ધિઃ સમુદ્ર ઇવ દુઃખહેતુત્વાદ્ દુસ્તરત્વાચ્ચ તસ્મિન્। કસ્માત્? અજ્ઞાનાત્ દેહાદિષ્વાત્મવિભ્રમાત્। કિયત્કાલં, સુચિરં અતિદીર્ઘકાલમ્। કેન? રાગેત્યાદિ। રાગઃ ઇષ્ટે વસ્તુનિ પ્રીતિઃ દ્વેષશ્ચાનિષ્ટેઽપ્રીતિસ્તયોર્દ્વયી। રાગદ્વેષયોઃ શક્તિવ્યક્તિરૂપતયા યુગપત્ પ્રવૃત્તિજ્ઞાપનાર્થં દ્વયીગ્રહણં, શેષદોષાણાં ચ તદ્દ્વયપ્રતિબદ્ધત્વબોધનાર્થં।

તથા ચોક્તમ્ [જ્ઞાનાર્ણવ]—

યત્ર રાગઃ પદં ધત્તે, દ્વેષસ્તત્રેતિ નિશ્ચયઃ।

ઉભાવેતૌ સમાલમ્બ્ય વિક્રમત્યધિકં મનઃ॥૨૩॥

વિશદાર્થ—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ, ભાવરૂપ પંચપરાવર્તનરૂપ સંસાર, જિસે દુઃખકા કારણ ઓર દુસ્તર હોનેસે સમુદ્રકે સમાન કહા ગયા હૈ, ઉસમેં અજ્ઞાનસે-શરીરાદિકોમેં આત્મભ્રાન્તિસે-અતિદીર્ઘ કાલ તક ઘૂમતા (ચક્કર કાટતા) રહતા હૈ। ઇષ્ટ વસ્તુમેં પ્રીતિ હોનેકો રાગ ઓર અનિષ્ટ વસ્તુમેં અપ્રીતિ હોનેકો દ્વેષ કહતે હૈં। ઉનકી શક્તિ ઓર વ્યક્તિરૂપસે હમેશા પ્રવૃત્તિ હોતી રહતી હૈ, ઇસલિએ આચાર્યોને ઇન દોનોંકી જોડી બતલાઈ હૈ। બાકીકે દોષ ઇસ જોડીમેં હી શામિલ હૈ, જૈસા કિ કહા ગયા હૈ :—“યત્ર રાગઃ પદં ધત્તે”

“જહાં રાગ અપના પાવ જમાતા હૈ, વહાં દ્વેષ અવશ્ય હોતા હૈ યા હો જાતા હૈ,

ટીકા :—ભમે છે એટલે સંસરણ કરે છે. કોણ તે? તે જીવ-ચેતન. ક્યાં (ભમે છે)? સંસાર-સમુદ્રમાં, સંસાર એટલે દ્રવ્યપરિવર્તનાદિરૂપ ભવ, જે દુઃખનું કારણ અને દુસ્તર હોવાથી અબ્ધિ એટલે સમુદ્ર જેવો છે-તેમાં. શા કારણથી ભમે છે? અજ્ઞાનને લીધે અર્થાત્ દેહાદિમાં આત્મવિભ્રમના કારણે. કેટલા કાળ સુધી (ભમે છે)? સુચિર એટલે બહુ લાંબા કાળ સુધી. શાથી? ‘રાગેત્યાદિ’ રાગ ઇત્યાદિથી.

રાગ એટલે ઇષ્ટ વસ્તુમાં પ્રીતિ અને દ્વેષ એટલે અનિષ્ટ વસ્તુમાં અપ્રીતિ, તે બંનેનું યુગલ. રાગ-દ્વેષની પ્રવૃત્તિ, શક્તિરૂપે તથા વ્યક્તિરૂપે ત્યાં હંમેશાં એકીસાથે હોય છે; તે જણાવવા માટે તથા બાકીના દોષો પણ તે (બંનેના) યુગલમાં ગર્ભિત છે (અર્થાત્ સામેલ છે-તે સાથે સંબંધ રાખે છે) તે બતાવવા માટે (આચાર્યે) તે બંનેનું (રાગ-દ્વેષનું યુગલ) ગ્રહણ કર્યું છે.

વળી, ‘જ્ઞાનાર્ણવ’માં કહ્યું છે કે—

‘જ્યાં રાગ પોતાનો પગ જમાવે છે (રાખે છે) ત્યાં દ્વેષ અવશ્ય હોય છે. તે બંનેના

અપિ ચ—આત્મનિ સતિ પરસંજ્ઞા, સ્વપરવિભાગાત્ પરિગ્રહદ્વેષૌ ।
અનયોઃ સંપ્રતિવદ્ધાઃ સર્વે દોષાશ્ચ જાયન્તે ॥

સા દીર્ઘનેત્રાયતમન્થાકર્ષણપાશ ઇવ ભ્રમણહેતુત્વાત્તસ્યાપકર્ષણકર્મજીવસ્ય રાગાદિરૂપતયા પરિણમનં નેત્રસ્યાપકર્ષણત્વાભિભુખાનયનં તેન અત્રોપમાનભૂતો મન્થદણ્ડ આક્ષેપ્યસ્તેન યથા— નેત્રાકર્ષણવ્યાપારેણ મન્થાચલઃ સમુદ્રે સુચિરં ભ્રાન્તો લોકે પ્રસિદ્ધસ્તથા સ્વપરવિવેકાનવબોધાત્ । યદુદ્ભૂતેન રાગાદિપરિણામેન કારણકાર્યોપચારાત્તઙ્ગનિતકર્મબન્ધેન અનાદિકાલં સંસારે ભ્રાન્તો યહ નિશ્ચય હૈ । ઇન દોનોં (રાગ-દ્વેષ)કે આલમ્બનસે મન અધિક ચંચલ હો ઉઠતા હૈ । ઓર જિતને દોષ હૈં, વે સબ રાગ-દ્વેષકે સંબદ્ધ હૈં,” જૈસા કિ કહા ગયા હૈ—“આત્મનિ સતિ પરસંજ્ઞા”

“નિજત્વકે હોને પર પરકા ય્યાલ હો જાતા ઓર જહાં નિજ-પરકા વિભાગ (ભેદ) હુઆ વહાં નિજમેં રાગરૂપ ઓર પરમેં દ્વેષરૂપ ભાવ હો હી જાતે હૈં । બસ ઇન દોનોંકે હોનેસે અન્ય સમસ્ત દોષ હી પૈદા હોને લગ જાતે હૈં, કારણ કિ વે સબ ઇન દોનોંકે હી આશ્રિત હૈં ।”

વહ રાગ-દ્વેષકી જોડી તો હુઈ મંથાનીકે ડંડેકો ઘુમાનેવાલી રસ્સીકે ફાંસાકે સમાન ઓર ઉસકા ઘૂમના કહલાયા જીવકા રાગાદિરૂપ પરિણમન । સો જૈસે લોકમેં યહ બાત પ્રસિદ્ધ હૈ કિ નેતરીકે ઝીંચા-તાનીસે જૈસે મંથરાચલ પર્વતકો સમુદ્રમેં બહુત કાલ તક ભ્રમણ (રાગ-દ્વેષના) અવલંબનથી મન અધિક વિકારી બને છે (ક્ષોભ પામે છે—ચંચળ બને છે).’ (૨૩)

વળી, જ્યાં મારાપણાનો ભાવ આવે છે, ત્યાં પરસંજ્ઞા (પર તરફનો ભાવ) આવે છે. સ્વ-પરના વિભાગને લીધે રાગ-દ્વેષ હોય છે, (અર્થાત્ જ્યાં આ મારું છે અને એ બીજાનું છે—એવો સ્વ-પરનો વિભાગ—ભેદ છે, ત્યાં સ્વમાં રાગરૂપ અને પરમાં દ્વેષરૂપ ભાવ થાય છે). આ બંને દોષો સાથે સંબંધ રાખતા (અન્ય) સર્વ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે (અર્થાત્ અન્ય સર્વ દોષોનું મૂળ રાગ-દ્વેષ છે).

જેને મન્થનદંડના ભ્રમણનું કારણ તેને ખેંચવામાં પાશરૂપ દીર્ઘનેતરાં (દોરી)ના આકર્ષણની (ખેંચતાણની) ક્રિયા છે, તેમ જીવને (સંસારમાં) ભ્રમણનું કારણ તેનું રાગાદિરૂપ પરિણમવું તે છે. નેતરાંના આકર્ષણથી અભિમુખ લાવેલો ઉપમાનભૂત (જેની સાથે જીવની સરખામણી છે તેવો) મંથનદંડ ભ્રમવા યોગ્ય છે.

લોકમાં એ વાત પ્રસિદ્ધ છે, કે નેતરાં (દોરીઓ)ની ખેંચતાણની ક્રિયાથી (આકર્ષણની ક્રિયાથી) જેમ મંથરાચલ પર્વત સમુદ્રમાં બહુ લાંબા કાળ સુધી ઘૂમતો રહ્યો, તેમ સ્વ-પરના

ભ્રમતિ ભ્રમિષ્યતિ। ભ્રમતીત્યવતિષ્ટન્તે પર્વતા इत्यादिवत् नित्यप्रवृत्ते लटा विधानात्।

उक्तं च—[पंचत्थिपाहुडे]—

‘जो खलुं संसारत्थो, जीवो तत्तो दु होदि परिणामो।
परिणामादो कम्मं कम्मादो हवदि गदिसु गदी॥१२८॥
गदिमधिगदस्स देहो देहादो इंदियाणि जायंते।
तेहिं दु विसयग्गहणं तत्तो रागो व दोसो वा॥१२९॥

करना पड़ा। उसी तरह स्वपर विवेकज्ञान न होनेसे रागादि परिणामोंके द्वारा जीवात्मा अथवा कारणमें कार्यका उपचार करनेसे, रागादि परिणामजनित कर्मबंधके द्वारा बँधा हुआ संसारीजीव, अनादिकालसे संसारमें घूम रहा है, घूमा था और घूमता रहेगा। मतलब यह है कि ‘रागादि परिणामरूप भावकर्मोंसे द्रव्यकर्मोंका बन्ध होता’ ऐसा हमेशासे चला आ रहा है और हमेशा तक चलता रहेगा। सम्भव है कि किसी जीवके यह रुक भी जाय। जैसा कि कहा गया है :—“जो खलु संसारत्थो”

“जो संसारमें रहनेवाला जीव है, उसका परिणाम (राग-द्वेष आदिरूप परिणमन) होता है, उस परिणामसे कर्म बँधते हैं। बँधे हुए कर्मोंके उदय होनेसे मनुष्यादि गतियोंमें गमन होता है, मनुष्यादि गति प्राप्त होनेवालेको (औदारिक आदि) शरीरका जन्म(संबंध) होता है, शरीर होनेसे इन्द्रियोंकी रचना होती है, इन इन्द्रियोंसे विषयों (रूप रसादि)का

विवेकज्ञानना अभावे उत्पन्न થયેલા રાગાદિ પરિણામોથી અર્થાત્ કારણમાં-રાગાદિમાં (કાર્યનો) દ્રવ્યકર્મનો ઉપચાર કરવાથી-તેના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થયેલા કર્મબંધથી સંસારી જીવ અનાદિ કાળથી સંસારમાં ભ્રમતો રહ્યો છે, ભ્રમે છે અને ભ્રમશે.

[ભ્રમતો રહે છે એટલે પર્વતો ઈત્યાદિવત્ (ભ્રમણ ક્રિયામાં) તે અવસ્થા પામે છે.]

વળી, ‘પંચાસ્તિકાય’માં કહ્યું છે કે—

‘જે ખરેખર સંસારસ્થિત જીવ છે તે તેનાથી પરિણામ પામે છે (અર્થાત્ તેને રાગ-દ્વેષરૂપ સ્નિગ્ધ પરિણામ થાય છે), પરિણામથી કર્મ અને કર્મથી ગતિઓમાં ગમન થાય છે.’.....(૧૨૮)

‘ગતિ પ્રાપ્ત (જીવ)ને દેહ થાય છે, દેહથી ઈન્દ્રિયો થાય છે, ઈન્દ્રિયોથી વિષયગ્રહણ અને વિષયગ્રહણથી રાગ અથવા દ્વેષ થાય છે.’.....(૧૨૯)

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૩૭

જાયદિ જીવસ્સેવં ભાવો સંસારચક્કવાલંમિ ।
ઈદિ જિણવરેહિં ભણિયં અણાઙ્ગિહણો સણિહણો વા ॥૧૩૦॥

ગ્રહણ હોતા હૈ, ઉસસે ફિર રાગ ઓર દ્વેષ હોને લગ જાતે હૈં । ઈસ પ્રકાર જીવકા સંસારરૂપી ચક્રવાલમેં ભવપરિણમન હોતા રહતા હૈ, ઈસા જિનેન્દ્રદેવને કહા હૈ । જો અનાદિકાલસે હોતે હુએ અનન્તકાલ તક હોતા રહેગા, હાં કિન્હીં ભવ્યજીવોંકે ઉસકા અન્ત મી હો જાતા હૈ ।” ॥૧૧॥

‘એ પ્રમાણે ભાવ, સંસારચક્રમાં જીવને અનાદિ-અનંત અથવા અનાદિ-સાંત થયા કરે છે—એમ જિનવરોએ કહ્યું છે.’.....(૧૩૦)

(એ સ્નિગ્ધ પરિણામ અભવ્ય જીવોને અનાદિ-અનંત હોય છે અને કેટલાક ભવ્ય જીવોને તે અનાદિ-સાંત હોય છે એટલે કે તે પરિણામનો અંત પણ આવે છે.)

ભાવાર્થ :—આ લોકમાં એ કથા પ્રસિદ્ધ છે કે દેવોએ મંથરાયલ પર્વતને મંથન-દંડ બનાવી બે નેતરાંથી તેની ખેંચતાણ કરી સમુદ્રનું મંથન કર્યું, તેમ આ જીવ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ-ભાવરૂપ-પંચપરાવર્તનરૂપ-સંસાર-સમુદ્રમાં અજ્ઞાનજનિત રાગ-દ્વેષરૂપી નેતરાંની આકર્ષણ-ક્રિયાથી અનાદિકાળથી ધૂમતો રહ્યો છે.

કોઈ પણ વસ્તુ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી છતાં જે વસ્તુ ઈષ્ટ લાગે છે તેમાં તે રાગ કરે છે અને જે અનિષ્ટ લાગે છે તેમાં દ્વેષ કરે છે. દેહાદિ પદાર્થોમાં આત્મબ્રાન્તિ તે જ રાગ-દ્વેષનું મૂળકારણ છે.

રાગ-દ્વેષ બંને શક્તિ-વ્યક્તિ અપેક્ષાએ યુગપત્ (એકી સાથે) હોય છે. જ્યાં એક પ્રતિ રાગ પ્રગટરૂપે (વ્યક્તરૂપે) હોય, ત્યાં બીજા પ્રત્યે દ્વેષ પણ શક્તિરૂપે હોય જ. એમ બંનેનો પરસ્પર અવિનાભાવસંબંધ છે.

રાગ-દ્વેષ બીજા અનેક દોષોનું મૂળ છે. તેનાથી મન અતિ વિહ્વળ અને ચંચળ બને છે.

વળી, સંસારચક્રનું મૂળકારણ મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષ જ છે, કારણ કે તેના નિમિત્તે કર્મબંધ, કર્મબંધથી ગતિ-પ્રાપ્તિ, ગતિથી શરીર, શરીરથી ઈન્દ્રિયો, ઈન્દ્રિયોથી વિષયગ્રહણ અને વિષયગ્રહણથી રાગ-દ્વેષ અને વળી રાગ દ્વેષથી કર્મબંધ થાય છે—એમ સંસારચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે. ૧૧.

अथ प्रतिपाद्यः पर्यनुयुङ्क्ते—‘तस्मिन्नपि यदि सुखी स्यात् को दोष? इति’ भगवन्! संसारेपि न केवलं मोक्ष इत्यपि शब्दार्थः। चेज्जीवः सुखयुक्तो भवेत् तर्हि को दोषो न कश्चित् दोषो दुष्टत्वं संसारस्य सर्वेषां सुखस्यैव आप्तुमिष्टत्वात् येन संसारच्छेदाय सन्तो यतेरत्रिति।

अत्राह, वत्स!

विपद्भवपदावर्ते पदिकेवातिबाह्यते।

यावत्तावद्भवन्त्यन्याः प्रचुरा विपदः पुरः॥१२॥

उत्थानिका—यहाँ पर शिष्य पूछता है, कि स्वामिन्! माना कि मोक्षमें जीव सुखी रहता है। किन्तु संसारमें भी यदि जीव सुखी रहे तो क्या हानि है?—कारण कि संसारके सभी प्राणी सुखको ही प्राप्त करना चाहते हैं। जब जीव संसारमें ही सुखी हो जाय तो फिर संसारमें ऐसी क्या खराबी है? जिससे कि संत पुरुष उसके नाश करनेके लिये प्रयत्न किया करते हैं? इस विषयमें आचार्य कहते हैं—हे वत्स—

जबतक एक विपद टले, अन्य विपद बहु आय।

पदिका जिमि घटियंत्र में, बार बार भरमाय॥१२॥

अर्थ—जब तक संसाररूपी पैरसे चलाये जानेवाले घटीयंत्रमें एक पटली सरीखी

डवे शिष्य पूछे छे—‘भगवन्! जो तेमां पण (संसारमां पण) जव सुभी रडेतो डोय तो शो दोष? केवण मोक्षमां ज सुभी रडे अेम केम?—अेवो पण शब्दार्थ छे. जो जव संसारमां पण सुभी थाय तो शो दोष? कोरु दोष नडि, करण के संसारना सर्व जवोने सुभनी ज प्राप्ति ईष्ट छे, तो पछी संत पुरुषो संसारना नाश माटे केम प्रयत्न करे छे?

[अर्थात् जो संसारमां ज सुभनी प्राप्ति थती डोय, तो संसारमां अेवो शो दोष छे, के तेथी संत पुरुषो तेना नाश माटे प्रयत्न करे छे?]

आ विषयमां आचार्य कडे छे—वत्स!

अेक विपदने टाणतां, अन्य विपद बहु आय,

पदिका जयम घटियंत्रमां, अेक जाय बहु आय. १२.

अन्वयार्थ :—[भवपदावर्ते] संसाररूपी (पगथी यलाववामां आवता) घटीयंत्रमां [पदिका इव] अेक पाटली समान [विपत्] अेक विपत्ति [यावत् अतिबाह्यते तावत्] दूर कराय

कहान जैनशास्त्रभाषा]

ईधोपदेश

[38

टीका—यावदतिबाह्यते अतिक्रम्यते; प्रेर्यते। कासौ? विपत् सहजशारीरमान-सागन्तुकानामापदां मध्ये या कायेका विवक्षिता आपत्। जीवेनेति शेषः। क्व? भवपदावर्ते भवः संसारः पदावर्त इव—पादचाल्यघटीयन्त्रमिव—भूयो भूयः परिवर्तमानत्वात्। केव, पदिकेव—पादाक्रान्तदण्डिका यथा तावद्भवति। काः? अन्या अपूर्वाः प्रचुराः—बहो विपदः आपदः पुरो अग्रे जीवस्य पदिका इव, काष्ठिकस्येति सामर्थ्यं योज्यं। अतो जानीहि दु खैकनिबन्धन विपत्तिनिरन्तरत्वात् संसारस्यावश्यविनाशयत्त्वम्॥

एक विपत्ति भुगतकर तय की जाती है, उसी समय दूसरी-दूसरी बहुतसी विपत्तियाँ सामने आ उपस्थित हो जाती हैं।

विशदार्थ—पैरसे चलाये जानेवाले घटीयंत्रको पदावर्त कहते हैं, क्योंकि उसमें बार बार परिवर्तन होता रहता है। सो जैसे उसमें पैरसे दबाई गई लकड़ी या पटलीके व्यतीत हो जानेके बाद दूसरी पटलियाँ आ उपस्थित होती हैं, उसी तरह संसाररूपी पदावर्तमें एक विपत्तिके बाद दूसरी बहुतसी विपत्तियाँ जीवके सामने आ खड़ी होती हैं।

इसलिये समझो कि एकमात्र दुःखोंकी कारणीभूत विपत्तियोंका कभी भी अन्तर न पड़नेके कारण यह संसार अवश्य ही विनाश करने योग्य है। अर्थात् इसका अवश्य नाश करना चाहिए॥12॥

ते पडेलां तो [अन्याः] भीष्ण [प्रचुराः] घषी [विपदः] विपत्तिओ [पुरः भवन्ति] सामे उपस्थित थाय छे.

टीका :—दूर कराय छे—अतिक्रमाय छे—प्रेराय छे ते पडेलां, कोण ते? विपत्ति (दुःख)—अर्थात् सडज शारीरिक या मानसिक आवी पडती आपदाओमां कोई अेक विवक्षित (भास) आपदा. [‘जव द्वारा’ अे शब्द अध्याहार छे.] क्यां? भव पदावर्तमां—भव अेटले संसार अने पदावर्त अेटले पगथी यलाववामां आवतुं घटीयंत्र, कारण के तेमां वारंवार परिवर्तन थतुं रडे छे,—घटीयंत्र जेवा संसारमां. कोनी माइक? पदाक्रान्त (पग भूकी यलाववामां आवती) पाटलीनी जेम (दूर कराय ते पडेलां अर्थात् अेक पाटली व्यतीत थाय ते पडेलां भीष्ण पाटली) उपस्थित थाय छे. कोण? (उपस्थित थाय छे.) अन्य अेटले अपूर्व अने प्रचुर अेटले बहु विपत्तिओ—आपदाओ, जवनी सामे, जेम नदीमां काष्ठिकनी* सामे पाटलीओ (उपस्थित थाय छे तेम.)—अेम सामर्थ्यथी समजवुं.

★ काष्ठिक—नदी उपरनुं प्राणी.

પુનઃ શિષ્ય એવાહ—‘ન હિ સર્વે વિપદન્તઃ સસંપદોપિ દૃશ્યન્ત ઇતિ’ ભગવન્! સમસ્તા અપિ સંસારિણો ન વિપત્તિયુક્તાઃ સન્તિ સશ્રીકાણામપિ કૈષાંચિદ્ દૃશ્યમાનત્વાદિતિ।

અન્નાહ—

દુરર્જ્યેનાસુરક્ષ્યેણ નશ્વરેણ ધનાદિના।

સ્વસ્થંમન્યો જનઃ કોઽપિ જ્વરવાનિવ સર્પિષા ॥૧૩॥

ફિર શિષ્યકા કહના હૈ કિ, ભગવન્! સમી સંસારી તો વિપત્તિવાલે નહીં હૈં, બહુતસે સમ્પત્તિવાલે મી દિખનેમં આતે હૈં। ઇસકે વિષયમં આચાર્ય કહતે હૈં :—

કઠિન પ્રાપ્ત સંરક્ષ્ય યે, નશ્વર ધન પુત્રાદિ।

ઇનસે સુખકી કલ્પના, જિમિ ઘૃતસે જ્વર વ્યાધિ ॥૧૩॥

તેથી, દુઃખના કારણભૂત અનેક વિપત્તિઓ નિરંતર આવતી હોવાથી સંસાર અવશ્ય વિનાશ કરવા યોગ્ય છે. એમ તું જાણ.

ભાવાર્થ :—સંસાર ઘટીયંત્ર જેવો છે. ઘટીયંત્રને તેની પાટલીઓ ઉપર પગ મૂકી ગોળ ગોળ ચલાવવામાં આવે છે. પગથી એક પાટલી દૂર કરાય કે તરત જ બીજી પાટલીઓ એક પછી એક યંત્ર ચલાવનારની સામે ઉપસ્થિત (હાજર) થાય છે, તેમ સંસારમાં એક વિપત્તિ (આપદા) દૂર કરાય કે તરત જ બીજી અનેક વિપત્તિઓ તેની સામે હાજર જ થાય છે.

માટે સંસાર અવશ્ય નાશ કરવા યોગ્ય છે. સંસાર પ્રત્યેની રુચિનો ત્યાગ થતાં અર્થાત્ તેના તરફ ઉપેક્ષાબુદ્ધિ થતાં સંસારનો અભાવ થઈ જાય છે. પર પદાર્થો પ્રત્યે મમત્વભાવ, અહંભાવ, કર્તૃત્વભાવ તથા રાગ દ્વેષાદિરૂપ ભાવ—એ આંતરિક સંસાર છે,—અજ્ઞાનતાએ ઊભો કરેલો સંસાર છે. આત્મસ્વભાવની સન્મુખતાએ તેનો નાશ થતાં બાહ્ય સંયોગરૂપ સંસારનો પણ સ્વયં અભાવ થઈ જાય છે. ૧૨.

ફરીથી શિષ્ય જ બોલે છે—‘ભગવન્! બધાય વિપત્તિવાળા હોતા નથી, સમ્પત્તિવાળા (સુખી) પણ જોવામાં આવે છે—અર્થાત્ બધાય સંસારીઓ વિપત્તિવાળા (દુઃખી) હોતા નથી, કારણ કે કેટલાક લક્ષ્મીવાળા (સુખી) લોક પણ જોવામાં આવે છે.’

તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય કહે છે—

જ્વર—પીડિત જયમ ધી વડે, માને નિજને ચેન,

કષ્ટ—સાધ્ય ધન આદિથી, માને મૂઢ સુખ તેમ. ૧૩.

ટીકા—ભવતિ। કોઽસૌ, જનો લોકઃ। કિંવિશિષ્ટઃ, કોપિ નિવિવિકો, ન સર્વઃ। કિંવિશિષ્ટો ભવતિ, સ્વસ્થંમન્યઃ સ્વસ્થમાત્માનં મન્યમાનો અહં સુખીતિ મન્યત इत्यर्थः। કેન કૃત્વા, ધનાદિના દ્રવ્યકામિન્યાદીષ્ટવસ્તુજાતેન। કિંવિશિષ્ટેન, દુરજ્યેન—અપાયબહુલત્વાદ્ દુર્ધ્યાનાવેશાઞ્ચ દુઃખેન મહતા કષ્ટેનાર્જિત इति દુરજ્યેન—તથા અસુરક્ષ્યેણ દુસ્ત્રાણેન યન્તતોરક્ષ્યમાણસ્યાપ્યપાયસ્યાવશ્યંભાવિત્વાત્। તથા નશ્વરેણ રક્ષ્યમાણસ્યાપિ વિનાશસંભવાદ-

અર્થ—જેસે કોઈ જ્વરવાલા પ્રાણી ઘીકો ખાકર યા ચિપડ કર અપનેકો સ્વસ્થ માનને લગ જાય, ડસી પ્રકાર કોઈ ઁક મનુષ્ય મુશ્કિલસે પૈદા કિયે ગયે તથા જિસકી રક્ષા કરના કઠિન હૈ ઁર ફિર મી નષ્ટ હો જાનેવાલે હૈ, ઁસે ધન આદિકોસે અપનેકો સુખી માનને લગ જાતા હૈ।

વિશદાર્થ—જેસે કોઈ ઁક મોલા પ્રાણી જો સામજ્વર (ઠંડ દેકર આનેવાલે બુખાર)સે પીઢિત હોતા હૈ, વહ બુદ્ધિકે ઠિકાને ન રહનેસે—બુદ્ધિકે બિગડ જાનેસે ઘી કો ખાકર યા ડસકી માલિશ કર લેનેસે અપને આપકો સ્વસ્થ-નીરોગ માનને લગતા હૈ, ડસી તરહ કોઈ કોઈ (સમી નહીં) ધન, દૌલત, સ્ત્રી આદિક જિનકા કિ ડપાર્જિત કરના કઠિન

અન્વયાર્થ :—જેમ [જ્વરવાન્] કોઈ જ્વરગ્રસ્ત (તાવથી પીડાતો) માણસ [સર્પિષા] ઘીથી (ઁટલે ઘી પીને વા શરીરે ચોપડીને) [સ્વસ્થંમન્યઃ ભવતિ] પોતાને સ્વસ્થ (નીરોગી) માને ઁ, [इव] તેમ [કઃ અપિ જનઃ] કોઈ ઁક મનુષ્ય [દુરજ્યેન] મુશ્કેલીથી (કષ્ટથી) પેદા કરેલા (કમાયેલા) [અસુરક્ષ્યેણ] જેની સારી રીતે સુરક્ષા કરવી અશક્ય ઁ ઁવા [નશ્વરેણ] નશ્વર (નાશવાન) [ધનાદિના] ધન આદિથી [સ્વસ્થંમન્યઃ ભવતિ] પોતાને સુખી માને ઁ.

ટીકા :—થાય ઁ. કોણ તે? માણસ—લોક. કેવો (માણસ)? કોઈ ઁક વિવેકહીન, (કિન્તુ) બધા નહિ, કેવો થાય ઁ? પોતાને સ્વસ્થ (નીરોગ) માને ઁ; હું સુખી છું ઁમ માને ઁ—ઁવો અર્થ ઁ. શા વડે કરીને? ધનાદિ વડે અર્થાત્ દ્રવ્ય, સ્ત્રી આદિ ઁષ્ટ વસ્તુઓના સમુદાય વડે. કેવા (ધનાદિ) વડે? દુઃખથી અર્જિત ઁટલે બહુ કષ્ટપણાના કારણે તથા દુર્ધ્યાનના આવેશથી કષ્ટથી—મહાકલેશથી ડપાર્જિત (કમાયેલ) તથા યત્નથી રક્ષવા છતાં અવશ્યંભાવી નાશને લીધે મુશ્કેલીઁ રક્ષિત તથા નશ્વર અર્થાત્ રક્ષા પામેલા ધનનો પણ વિનાશ સંભવિત હોવાથી અશાશ્વત—ઁવા (ધનાદિ વડે).

આ વિષયમાં દેષ્ટાન્ત આપે ઁ—‘જ્વરેત્યાદિઁ’—

[અહીં ‘इव’ શબ્દ ‘यथा’ના અર્થમાં ઁ.]

૪૨]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

શાશ્વતેન। અત્ર દૃષ્ટાન્તમાહ। જ્વરેત્યાદિ ઇવ શબ્દો યથાર્થે યથા કોઽપિ મુગ્ધો જ્વરવાન્ અતિશયે મતેર્વિનાશાત્ સામજ્વરાત્ સર્પિષા ઘૃતેન પાનાદ્યુપયુક્તેન સ્વસ્થંમન્યો ભવતિ। નિરામયમાત્માનં મન્યતે તતો બુદ્ધચસ્વ દુરુપાર્જ્યદુરક્ષણભદ્રગુરુદ્રવ્યાદિના દુઃખમેવ સ્યાત્।

ઉક્તં ચ—

“અર્થસ્યોપાર્જને દુઃખમર્જિતસ્ય ચ રક્ષણે।
આયે દુઃખં વ્યયે દુઃખં ધિગર્થં દુઃખભાજનમ્।।”

તથા જો રક્ષા કરતે મી નષ્ટ હો જાનેવાલે હૈં—એસે ઇષ્ટ વસ્તુઓમૈં અપને આપકો ‘મૈં સુખી હૈં’ એસા માનને લગ જાતે હૈં, ઇસલિએ સમજ્ઞો કિ જો મુશ્કિલોસે પૈદા કિયે જાતે તથા જિનકી રક્ષી બઢી કઠિનાઈસે હોતી હૈ, તથા જો નષ્ટ હો જાતે, સ્થિર નહીં રહતે એસે ધનાદિકોસે દુઃખ હી હોતા હૈ, જૈસા કિ કહા હૈ— “અર્થસ્યોપાર્જને દુઃખં”

‘ધનકે કમાનેમૈં દુઃખ, ઉસકી રક્ષા કરનેમૈં દુઃખ, ઉસકે જાનેમૈં દુઃખ, ઇસ તરહ હર હાલતમૈં દુઃખકે કારણરૂપ ધનકો ધિક્કાર હો’।

જેમ કોઈ એક મૂર્ખ જ્વરપીડિત મનુષ્ય અર્થાત્ સામજ્વરપીડિત (ટાઢિયા તાવવાળો) મનુષ્ય, બુદ્ધિના અતિશય બગાડથી, પાનાદિમાં (પીવા વગેરેમાં) ઉપયુક્ત (ઉપયોગમાં લીધેલા) ઘી વડે પોતાને સ્વસ્થ (નીરોગી) માને છે અર્થાત્ પોતાની જાતને રોગરહિત માને છે, તેમ મુશ્કેલીથી ઉપાર્જિત, કષ્ટથી રક્ષિત અને ક્ષણભંગુર [ક્ષણમાં નાશ પામતા]—એવા દ્રવ્યાદિ વડે દુઃખ જ હોઈ શકે—એમ તું સમજ. કહ્યું છે કે—

ધનના ઉપાર્જનમાં દુઃખ, ઉપાર્જિત ધનની રક્ષા કરવામાં દુઃખ, તે આવે તોય દુઃખ અને જાય તોય દુઃખ; માટે દુઃખના ભાજનરૂપ (કારણરૂપ) તે ધનને ધિક્કાર હો.

ભાવાર્થ :—જેમ સામજ્વરથી પીડિત કોઈ એક મૂર્ખ જન ઘીના ઉપયોગ વડે પોતાને સ્વસ્થ (નીરોગી) માને છે, તેમ કોઈ એક માણસ મહા મુશ્કેલીથી અને દુઃખથી ઉપાર્જિત તથા રક્ષિત એવા ક્ષણભંગુર ધનાદિ વડે પોતાને સુખી માને છે.

સામજ્વરમાં ઘીનો ઉપયોગ કરવાથી તાવ મટવાને બદલે વધે છે, તેમ ધનાદિની મમતાથી સુખને બદલે દુઃખ વધે છે, કારણ કે તેને ઉપાર્જન કરવામાં દુઃખ, તેને સાચવવામાં દુઃખ અને તેનો નાશ થતાં (વિયોગ થતાં) પણ દુઃખ થાય છે. એમ દરેક હાલતમાં ધન દુઃખનું જ નિમિત્તકારણ છે. માટે લક્ષ્મીવાન લોકો ધનાદિથી સુખી છે, એમ માનવું તે ભ્રમમૂલક છે. ૧૩

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૪૩

‘ભૂયોઽપિ વિનેયઃ પૃચ્છતિ।’ ‘एवंविधां संपदां कथं न त्यजतीति।’ અનેન દુર્જત્વાદિપ્રકારેણ લોકદ્વયેઽપિ દુઃખદાં ધનાદિસંપત્તિં કથં ન મુચ્ચતિ જનઃ। કથમિતિ વિસ્મયગર્ભે પ્રશ્ને।

અત્ર ગુરુત્તરમાહ;—

***વિપત્તિમાત્મનો મૂઢઃ પરેષામિવ નેક્ષતે।**

दह्यमानमृगाकीर्णवनान्तरतरुस्थवत् ॥१४॥

શંકા—ફિર મી શિષ્ય પૂછતા હૈ કિ બડે આશ્ચર્યકી વાત હૈ, કિ જવ ‘મુશ્કિલોંસે કમાઈ જાતી’ આદિ હેતુઓંસે ધનાદિક સમ્પત્તિ દોનોં લોકોંમેં દુઃખ દેનેવાલી હૈ, તવ ઁસી સમ્પત્તિકો લોગ છોડ઼ વ્યોં નહીં દેતે? આચાર્ય ઉત્તર દેતે હૈ—

પરકી વિપદા દેખતા, અપની દેખે નાહિં।

જલતે પશુ જા વન વિષે, જડ઼ તરુપર ઠહરાહિં ॥૧૪॥

અર્થ—જિસમેં અનેકોં હિરણ દાવાનલકી જ્વાલાસે જલ રહે હૈ, ઁસે જંગલકે મધ્યમેં

ફરીથી શિષ્ય પૂછે છે—આશ્ચર્ય છે કે આવા પ્રકારની સંપદાને (લોકો) કેમ છોડતા નથી? અર્થાત્ દુઃખથી ઉપાર્જિત-વગેરે કારણોથી બંને લોકમાં (આ લોકમાં અને પરલોકમાં) પણ દુઃખદાયક—એવી ધનાદિસંપત્તિને લોક કેમ છોડતા નથી? [‘કથમ્’ શબ્દ વિસ્મયગર્ભિત પ્રશ્ન સૂચવે છે.]

આચાર્ય તેનો ઉત્તર આપે છે—

દેખે વિપત્તિ અન્યની, નિજની દેખે નાહિં,

બળતાં પશુઓ વન વિષે, દેખે તરુ પર જાઈ. ૧૪.

અન્વયાર્થ :—[दह्यमानमृगाकीर्णवनान्तरतरुस्थवत्] (દાવાનલની જ્વાલાથી) બળી રહેલા મૃગોથી છવાયેલા વનની મધ્યમાં વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા મનુષ્યની જેમ [મૂઢઃ] (સંસારી) મૂઢ પ્રાણી [પરેષામ્ ઇવ] બીજાઓની (વિપત્તિની) જેમ [આત્મનઃ વિપત્તિં] પોતાની વિપત્તિને [ન ઈક્ષતે] જોતો નથી.

★ પરસ્યેવ ન જાનાતિ વિપત્તિં સ્વસ્ય મૂઢધીઃ।

वने सत्वसमाकीर्णे दह्यमाने तरुस्थवत् ॥ (જ્ઞાનાવર્ણવિ-શ્રીશુભચન્દ્રઃ)

ટીકા—નેક્ષતે ન પશ્યતિ કોડસૌ? મૂઢો ધનાઘાસક્ત્યા લુપ્તવિવેકો લોકઃ। કાં? વિપત્તિં ચૌરાદિના ક્રિયમાણાં ધનાપહારાઘાપદાં। કસ્ય? આત્મનઃ સ્વસ્ય। કેષામિવ, પરેષામિવ યથા ઇમે વિપદા આક્રમ્યન્તે તથાહમપ્યાક્રન્તવ્ય ઇતિ ન વિવેચયતીત્યર્થઃ। ક ઇવ? પ્રદહ્યમાનૈઃ દાવાનલજ્વાલાદિભિર્ભસ્મીક્રિયમાણૈર્મૃગૈર્હરિણાદિભિરાકીર્ણસ્ય સંકુલસ્ય વનસ્યાંતરે મધ્યે વર્તમાનં તરું વૃક્ષમારુઢો જનો યથા આત્મનો મૃગાણામિવ વિપત્તિં ન પશ્યતિ।

વૃક્ષ પર બેઠે હુએ મનુષ્યકી તરહ યહ સંસારી પ્રાણી દૂસરોંકી તરહ અપને ઊપર આનેવાલી વિપત્તિયોંકા ઘ્યાલ નહીં કરતા હૈ।

વિશદાર્થ—ધનાદિકમેં આસક્તિ હોનેકે કારણ જિસકા વિવેક નષ્ટ હો ગયા હૈ, એસા યહ મૂઢ પ્રાણી ચોરાદિકકે દ્વારા કી જાનેવાલી, ધનાદિક ચુરાયે જાને આદિરૂપ અપની આપત્તિકો નહીં દેખતા હૈ, અર્થાત્ વહ યહ નહીં ઘ્યાલ કરતા કિ જૈસે દૂસરે લોગ વિપત્તિયોંકે શિકાર હોતે હૈં, ડસી તરહ મેં ઢી વિપત્તિયોંકા શિકાર બન સકતા હૂં। ઇસ વનમેં લગી હુઈ યહ આગ ઇસ વૃક્ષકો ઓર મુઝે ઢી જલા દેગી। જૈસે જ્વાલાનલકી જ્વાલાઓંસે જહાં અનેક મૃગગણ ઝુલસ રહે હૈં—જલ રહે હૈં, ડસી વનકે મધ્યમેં મૌજૂદ વૃક્ષકે ઊપર ચઢા હુઆ આદમી યહ જાનતા હૈ કિ યે તમામ મૃગગણ હી ઘબરા રહે હૈં—છટપટા રહે હૈં, એવં મરતે જા રહે હૈં, ઇન વિપત્તિયોંકા મુઝસે કોઈ સમ્બન્ધ નહીં હૈ, મેં તો સુરક્ષિત હૂં। વિપત્તિયોંકા સમ્બન્ધ દૂસરોંકી સમ્પત્તિયોંસે હૈ, મેરી સમ્પત્તિયોંસે નહીં હૈ।।14।।

ટીકા :—દેખતો નથી—જોતો નથી. કોણ તે? મૂઢ અર્થાત્ ધનાદિની આસક્તિથી વિવેકહીન બનેલો લોક. કોને (દેખતો નથી)? વિપત્તિને—અર્થાત્ ચોર વગેરેથી કરવામાં આવતી ધન—અપહરણ આદિરૂપ આપદાને. કોની? આત્માની—પોતાની. કોની માફક? બીજાઓની માફક. જેમ આ (મૃગો) આપદાથી (સંકટથી) ઘેરાઈ ગયાં છે, તેમ હું પણ (વિપત્તિથી) ઘેરાઈ જઈશ (વિપત્તિનો ભોગ બનીશ) એમ તે ખ્યાલ કરતો નથી—એવો અર્થ છે. કોની માફક? બળી જતા—દાવાનલની જ્વાળાઓથી ભસ્મીભૂત બનતા—મૃગોથી—હરિણાદિથી ભરેલા વનની મધ્યમાં આવેલા વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા મનુષ્યની માફક; તે (મનુષ્ય) મૃગોની વિપત્તિની જેમ પોતાની વિપત્તિને દેખતો નથી.

ભાવાર્થ :—મૃગ આદિ અનેક પ્રાણીઓથી ભરેલા વનમાં આગ લાગતાં, તેનાથી બચવા માટે કોઈ માણસ વનની મધ્યમાં આવેલા વૃક્ષ ઉપર ચઢીને બેસે છે અને અગ્નિની જ્વાળાઓથી ભસ્મીભૂત બનતાં પ્રાણીઓને નીહાળે છે. તે વખતે એમ ધારે છે કે, ‘હું તો વૃક્ષ ઉપર સહીસલામત છું.’ અગ્નિ મને નુકશાન કરશે નહિ; પરંતુ તે અજ્ઞાનીને ખબર નથી કે અગ્નિ થોડી વારમાં વૃક્ષને અને તેને પણ ભરખી જશે. એ પ્રમાણે મૂઢ જીવ,

कहान जैनशास्त्रभाषा]

ईशोपदेश

[४५]

पुनराह शिष्यः कुत एतदिति, भगवन् ! कस्माद्धेतोरिदं सन्निहिताया अपि विपदो अदर्शनं जनस्य ।

गुरुराह—लोभादिति, वत्स ! धनादिगार्ध्यात्पुरोवर्तिनीमप्यापदं धनिनो न पश्यन्ति । यतः—

**आयुर्वृद्धिक्षयोत्कर्षहेतुं कालस्य निर्गम् ।
वाञ्छतां धनिनामिष्टं जीवितात्सुतरां धनम् ॥१५॥**

फिर भी शिष्यका कहना है कि, भगवन् ! क्या कारण है कि लोगोंको निकट आई हुई भी विपत्तियाँ दिखाई नहीं देती ? आचार्य जवाब देते हैं—“लोभात्” लोभके कारण, हे वत्स ! धनादिककी गृद्धता-आसक्तिसे धनी लोग सामने आई हुई भी विपत्तिको नहीं देखते हैं, कारण कि—

**आयु क्षय धनवृद्धि को, कारण काल प्रमान ।
चाहत हैं धनवान धन, प्राणनिते अधिकान ॥१५॥**

अर्थ—कालका व्यतीत होना, आयुके क्षयका कारण है और कालान्तरके माफिक ब्याजके बढ़नेका कारण है, ऐसे कालके व्यतीत होनेको जो चाहते हैं, उन्हें समझना चाहिए कि अपने जीवनसे धन ज्यादा इष्ट है ।

धनादिकना कारणे बीजाओ उपर आवती आपत्तिओने देभवा छतां पोताने सडीसवामत माने छे अने कदी विचार पण करतो नथी, के तेवी विपत्तिओ भोडी-वडेवी तेना उपर पण आवी पउशे अने कालाग्नि तेने पण भरभी जशे. १४.

इरी शिष्य कडे छे—अेम केम? भगवन् ! क्या कारणथी नञ्क आवेवी आपदाओने पण माणस देभतो नथी?

गुरु कडे छे—‘लोभना कारणे’, डे वत्स ! धनादिनी गृद्धि अेटले आसकितथी धनिको, सामे (आगण) उपस्थित (आवी पडेवी) आपदाने पण देभता नथी, कारण के—

**आयु-क्षय धनवृद्धिनुं, कारण काण ज जाण,
प्राणोथी पण लक्ष्मीने, ईच्छे धनी अधिकान. १५.**

अन्वयार्थ :—[कालस्य निर्गमं] कालनुं निर्गमन (व्यतीत थवुं) ते [आयुर्वृद्धि-क्षयोत्कर्षहेतुं] आयुना क्षयनुं तथा (कालनी) वृद्धि, उत्कर्षनुं (व्याज वृद्धिनुं) (कारण छे)

ટીકા—વર્તેતે। કિં તદ્ધનં। કિં વિશિષ્ટં? ઇષ્ટમભિમતં। કથં, સુતરાં અતિશયેન કસ્માઝીવિતાત્પાણેભ્યઃ। કેષાં? ધનિનાં, કિં કુર્વતાં? વાઙ્છતાં। કં, નિર્ગમં અતિશયેન ગમનં। કસ્ય, કાલસ્ય। કિં વિશિષ્ટં? આયુરિત્યાદિ। આયુઃ ક્ષયસ્ય વૃદ્ધ્યુત્કર્ષસ્ય ચ કાલાન્તરવર્દ્ધનસ્ય કારણમ્ અયમર્થો, ધનિનાં તથા જીવિતવ્યં નેષ્ટં યથા ધનં। કથમન્યથા જીવિતક્ષયકારણમપિ ધનવૃદ્ધિહેતું કાલનિર્ગમં વાઙ્છન્તિ અતો 'ધિગ્ધનમ્' એવંવિધવ્યામોહહેતુત્વાદ્।

વિશદાર્થ—મતલબ યહ હૈ કિ ધનિયોંકો અપના જીવન ઉતના ઇષ્ટ નહીં, જિતના કિ ધન। ધની ચાહતા હૈ કિ જિતના કાલ બીત જાણગા, ઉતની હી બ્યાતકી આમદાની બઢ જાણગી। વહ યહ ખ્યાલ નહીં કરતા કિ જિતના કાલ બીત જાણગા ઉતની હી મેરી આયુ (જીવન) ઘટ જાણગી। વહ ધનવૃદ્ધિકે ખ્યાલમેં જીવન (આયુ) વિનાશકી ઓર તનિક મી લક્ષ્ય નહીં દેતા। ઇસલિએ માલૂમ હોતા હૈ કિ ધનિયોંકો જીવન (પ્રાણોં) કી અપેક્ષા ધન જ્યાદા અચ્છા લગતા હૈ। ઇસ પ્રકારકે વ્યામોહકા કારણ હોનેસે ધનકો ધિક્કાર હૈ।15।

[વાઙ્છતાં ધનિનામ્] એમ ઈચ્છતા ધનિકોને [જીવિતાત્] પોતાના જીવન કરતાં [ધનં] ધન [સુતરાં] અતિશય (ધણું જ) [ઈષ્ટં] (વહાલું) હોય છે.

ટીકા :—હોય છે. શું તે? ધન. કેવું (હોય છે)? ઈષ્ટ-પ્રિય. કેવી રીતે? બહુ જ-અતિશયપણે; કોનાથી? પોતાના જીવનની-પ્રાણથી, કોને (વહાલું હોય છે)? ધનિકોને. શું કરતા? ઈચ્છતા. શું (ઈચ્છતા)? નિર્ગમનને-અતિશયપણે ગમનને, કોના (ગમનને)? કાલના. કેવા પ્રકારનું? આયુ ઈત્યાદિ. (કાલનું ગમન તે) આયુક્ષયનું કારણ અને વૃદ્ધિ (વ્યાજ)ના ઉત્કર્ષનું કારણ છે અર્થાત્ કાલનું અન્તર (વ્યાજની આમદાનીમાં) વૃદ્ધિનું કારણ છે-એવો અર્થ છે. ધનિકોને જેવું ધન ઈષ્ટ (વહાલું) હોય છે તેવું જીવિતવ્ય ઈષ્ટ હોતું નથી. નહિ તો જીવનના ક્ષયનું કારણ હોવા છતાં ધનવૃદ્ધિના કારણરૂપ કાલનિર્ગમનને તેઓ કેમ ઈચ્છે? માટે ધન આવા વ્યામોહનું કારણ હોવાથી તેને ધિક્કાર હો!

ભાવાર્થ :—જેમ જેમ કાલ વ્યતીત થાય છે તેમ તેમ આયુ ઓછું થતું જાય છે, પણ તે કાલનું અન્તર ધનિકને વ્યાજ વગેરેની આમદાનીમાં વધારો કરવાનું કારણ બને છે, તેથી તેને (કાલગમનને) તે ઉત્કર્ષનું (આબાદીનું) કારણ ગણે છે.

જે ધનિકો લોભવશ વ્યાજ વગેરેની કમાણી કરવા માટે કાલનું નિર્ગમન ઈચ્છે છે તેઓ પોતાના જીવન કરતાં ધનને વધારે વહાલું ગણે છે, કારણ કે તેઓ એમ સમજે છે કે કાલના નિર્ગમનથી જેમ દિવસો વધશે તેમ વ્યાજ વગેરે વધશે, પણ તેટલા દિવસો તેમના આયુમાંથી ઓછા થશે તેનું તેમને ભાન હોતું નથી. તેઓ ધનવૃદ્ધિના લોભમાં પોતાના

અત્રાહ શિષ્યઃ। ‘કથં ધનં નિન્દ્યં ? યેન પુણ્યમુપાર્જયતિ ઇતિ’ પાત્રદાનદેવાર્ચનાદિક્રિયાયાઃ પુણ્યહેતોર્ધનં વિના અસંભવાત્ પુણ્યસાધનં ધનં કથં નિન્દ્યં ? કિં તર્હિ પ્રશસ્યમેવાતો યથા કથંચિદ્ધનમુપાર્જય પાત્રાદૌ ચ નિયોજ્ય સુખાય પુણ્યમુપાર્જ નીયમિતિ।

અત્રાહ—

ત્યાગાય શ્રેયસે વિક્તમવિક્તઃ સંચિનોતિ યઃ।

સ્વશરીરં સ પદ્મ્નેન સ્નાસ્યામીતિ વિલમ્પતિ ॥૧૬॥

યહૉં પર શિષ્યકા કહના હૈ કિ ધન ઝિસસે પુણ્યકા ઉપાર્જન કિયા ઝાતા હૈ, વહ નિન્દ્ય-નિન્દાકે યોગ્ય ક્યૉં હૈ ? પાત્રોંકો દાન દેના, દેવકી પૂઝા કરના, આદિ ક્રિયાઁ પુણ્યકી કારણ હૈં, વે સબ ધનકે બિના હો નહીં સકતી। ઇસલિએ પુણ્યકા સાધનરૂપ ધન નિન્દ્ય ક્યૉં ? વહ તો પ્રશંસનીય હી હૈ। ઇસલિએ જૈસે બને વૈસે ધનકો કમાકર પાત્રાદિકોંમેં દેકર સુખકે લિએ પુણ્ય સંચય કરના ઝાહિએ। ઇસ વિષયમેં આચાર્ય કહતે હૈં—

પુણ્ય હેતુ દાનાદિકો, નિર્ધન ધન સંચેય।

સ્નાન હેતુ નિજ તન કુધી, કીચડસે લિમ્પેય ॥૧૬॥

અર્થ—જો નિર્ધન, પુણ્યપ્રાપ્તિ હોગી ઇસલિએ દાન કરનેકે લિએ ધન કમાતા યા ઝોડતા હૈ, વહ ‘સ્નાન કર લૂંગા’ ઁસે ઝ્યાલસે અપને શરીરકો કીચડસે લપેટતા હૈ।

જીવન-(આયુ)ના વિનાશ તરફ લક્ષ આપતા નથી. આમ વ્યામોહનું કારણ હોવાથી ધન ધિક્કારને પાત્ર છે. ૧૫.

અહીં, શિષ્ય કહે છે—જેનાથી પુણ્યનું ઉપાર્જન થાય છે તે ધન નિન્દ્ય (નિન્દાને યોગ્ય), કેમ? પુણ્યના હેતુરૂપ પાત્ર દાન, દેવાર્ચનાદિ ક્રિયાઓ ધન વિના અસંભવિત છે. તો પુણ્યના સાધનરૂપ ધન કેવી રીતે નિન્દવા યોગ્ય છે? તે તો પ્રશસ્ય (સ્તુતિપાત્ર) જ છે. માટે કોઈ રીતે ધનોપાર્જન કરી (ધન કમાઈને) પાત્રાદિમાં વાપરી સુખ માટે પુણ્ય-ઉપાર્જન કરવું જોઈએ.

અહીં, આચાર્ય કહે છે—

દાન-હેતુ ઉદમ કરે, નિર્ધન ધન સંચેય,

દેહે કાદવ લેપીને, માને ‘સ્નાન કરેય’. ૧૬.

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [અવિક્તઃ] નિર્ધન [શ્રેયસે] પુણ્યની પ્રાપ્તિ અર્થે [ત્યાગાય]

ટીકા—યોઽવિત્તો નિર્ધનઃ સન્ સંચિનોતિ સેવાકૃષ્યાદિકર્મણોપાર્જયતિ। કિં? તદ્વિત્તં ધનં। કસ્મૈ? ત્યાગાય પાત્રદાનદેવપૂજાદ્યર્થં ત્યાગાયેત્યસ્ય દેવપૂજાદ્યુપલક્ષણાર્થત્વાત્। કસ્મૈ ત્યાગઃ? શ્રેયસે અપૂર્વપુણ્યાય પૂર્વોપાત્તપાપક્ષયાય। યસ્ય તુ ચક્રવત્યદિરિવાયત્નેન ધનં સિદ્ધ્યતિ સ તેન શ્રયોઽર્થં પાત્રદાનાદિકમપિ કરોત્વિતિ ભાવઃ। સ કિં કરોતીત્યાહ વિલિમ્પતિ વિલેપનં કરોતિ। કોઽસૌ? સઃ। કિં તત્? સ્વશરીરં। કેન? પદ્કેન કર્દમેન। કથં કૃત્વેત્યાહ સ્નાસ્યામીતિ। અયમર્થો, યથા કશ્ચિન્નિર્મલાઙ્ગં સ્નાનં કરિષ્યામીતિ પદ્કેન વિલિમ્પન્નસમીક્ષકારી

અર્થ—જો નિર્ધન એસા ઘ્યાલ કરે કિ ‘પાત્રદાન, દેવપૂજા આદિ કરનેસે નવીન પુણ્યકી પ્રાપ્તિ ઓર પૂર્વોપાર્જિત પાપકી હાનિ હોગી, ઇસલિએ પાત્રદાનાદિ કરનેકે લિએ ધન કમાના ઇચ્છિએ’। નૌકરી, ઁતી આદિ કરકે ધન કમાતા હૈ, સમઙ્ગના ઇચ્છિએ કિ વહ ‘સ્નાન કર ડાલૂંગા’ એસા વિચાર કર અપને શરીરકો કીચઙ્ગસે લિપ્ત કરતા હૈ। ઁલાસા યહ હૈ કિ ઁસે કોઈ આદમી અપને નિર્મલ અંગકો ‘સ્નાન કર લૂંગા’કા ઁ્યાલ કર કીચઙ્ગસે લિપ્ત કર ડાલે, તો વહ બેવકૂફ હી ગિના ઁાએગા। ઁસી તરહ પાપકે ઢ્વારા પહિલે ધન કમા લિયા ઁાય, પીછે પાત્રદાનાદિકે પુણ્યસે ઁસે નષ્ટ કર ડાલૂંગા, એસે ઁ્યાલસે ધનકે કમાનેમેં

દાન કરવા માટે [વિત્તં] ધનનો [સંચિનોતિ] સંચય કરે છે, [સઃ] તે [સ્નાસ્યામિ ઇતિ] ‘સ્નાન કરી લઈશ’ એમ સમજી [સ્વશરીરં] પોતાના શરીરને [પદ્કેન] કાઢવથી [વિલિમ્પતિ] ખરડે છે—(અર્થાત્ પોતાના શરીરે કાઢવ લપેડે છે.)

ટીકા :—જે પૈસા વિનાનો એટલે નિર્ધન છે, તે નોકરી, ખેતી આદિ કાર્યથી સંચય કરે છે—ઉપાર્જન કરે છે. શું તે (સંચય કરે છે)? વિત્ત એટલે ધન. શા માટે? ત્યાગ માટે અર્થાત્ પાત્રદાન, દેવપૂજા આદિ (કાર્ય) માટે; કારણ કે ‘ત્યાગ’ શબ્દમાં દેવ-પૂજાદિનો અર્થ ગર્ભિત છે. શાને માટે ત્યાગ? કલ્યાણ એટલે અપૂર્વ પુણ્યને માટે અને પૂર્વોપાર્જિત પાપના ક્ષયને માટે.

જેને ચક્રવર્તી આદિની માફક યત્ન વિના ધનની સિદ્ધિ (પ્રાપ્તિ) હોય છે, તો તે ધનથી પુણ્યાર્થે પાત્રદાનાદિક કરે—એવો ભાવ છે.

(શિષ્ય) પૂછે છે—‘તે શું કરે છે?’ લપેડે છે—ખરડે છે (ચોપડે છે). કોણ તે? તે (ત્યાગ કરનાર). કોને (ખરડે છે)? પોતાના શરીરને. શા વડે? પંક વડે—કાઢવ વડે.

(શિષ્ય) પૂછે છે—‘શું સમજીને?’ ‘સ્નાન કરી લઈશ’ એમ સમજીને, આનો અર્થ એ છે કે—જેમ કોઈ એક (મનુષ્ય), ‘સ્નાન કરી લઈશ’ એમ સમજી પોતાના નિર્મળ (સ્વચ્છ) અંગને (શરીરને) કાઢવથી ખરડે છે, તે અવિચારી (મૂર્ખ) છે, તેમ પાપથી

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૪૯

તથા પાપેન ધનમુપાર્જ્ય પાત્રદાનાદિપુણ્યેન ક્ષપયિષ્યામીતિ ધનાર્જને પ્રવર્તમાનોઽપિ। ન ચ શુદ્ધવૃત્ત્યા કસ્યાપિ ધનાર્જનં સંભવતિ।

તથા ચોક્તમ્ [આત્માનુશાસને]—

“શુદ્ધૈર્ધનૈર્વિવર્ધન્તે સતામપિ ન સંપદઃ।
નહિ સ્વચ્છામ્બુભિઃ પૂર્ણાઃ કદાચિદપિ સિંધવઃ॥”

લગા હુઆ વ્યક્તિ મી સમજના ચાહિએ। સંસ્કૃતટીકામેં યહ મી લિખા હુઆ હૈ કિ, ચક્રવર્તી આદિકોંકી તરહ જિસકો બિના યત્ન કિયે હુએ ધનકી પ્રાપ્તિ હો જાય, તો વહ ઉસ ધનસે કલ્યાણકે લિયે પાત્રદાનાદિક કરે તો કરે।

ફિર કિસીકો મી ધનકા ઉપાર્જન, શુદ્ધ વૃત્તિસે હો મી નહીં સકતા, જૈસા કિ શ્રીગુણમદ્રાચાર્યને આત્માનુશાસનમેં કહા હૈ—“શુદ્ધૈર્ધનૈર્વિવર્ધન્તે०”

અર્થ—“સત્પુરુષોંકી સમ્પત્તિયોં, શુદ્ધ હી શુદ્ધ ધનસે વઢતી હૈં, યહ બાત નહીં હૈ। દેખો, નદિયોં સ્વચ્છ જલસેહી પરિપૂર્ણ નહીં હુઆ કરતી હૈં। વર્ષામેં ગંદે પાનીસે મી ભરી રહતી હૈં” ॥16॥

ધનોપાર્જિત કરી પાત્રદાનાદિના પુણ્યથી તેનો (પાપનો) નાશ કરીશ, એમ સમજી ધન કમાવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર મનુષ્ય પણ તેવો છે (અવિચારી છે). કોઈને પણ શુદ્ધ વૃત્તિથી (દાનતથી) ધનોપાર્જન સંભવતું નથી.

વળી, ‘આત્માનુશાસન’માં કહ્યું છે કે—

સત્પુરુષોની સમ્પત્તિ શુદ્ધ ધનથી (ન્યાયોપાર્જિત ધનથી) વધતી નથી. નદીઓમાં કદી પણ સ્વચ્છ પાણીનું પૂર આવતું નથી. (અર્થાત્ તે વર્ષાઋતુમાં મેલા પાણીથી જ ભરપૂર રહે છે) (જેમ વર્ષાઋતુમાં નદીઓમાં મેલા પાણીનું પૂર આવે છે, તેમ અન્યાયથી ઉપાર્જિત ધનથી ધનમાં ઘણો વધારો થાય છે).

ભાવાર્થ :—‘પૂજા-પાત્રદાનાદિમાં ધન ખર્ચ કરવાથી નવીન પુણ્યથી પ્રાપ્તિ થશે અને પૂર્વોપાર્જિત પાપનો ક્ષય થશે’—એમ સમજી ધનહીન માણસ દાન માટે નોકરી, ખેતી આદિ કાર્ય કરી ધન કમાય છે. (ધન કમાવાનો ભાવ સ્વયં પાપભાવ છે.) તે માણસ, ‘સ્નાન કરી લઈશ’ એમ સમજી પોતાના શરીર ઉપર કાદવ ચોપડનાર મૂર્ખ માણસ જેવો છે.

જેમ કોઈ માણસ પોતાના નિર્મળ શરીર ઉપર કાદવ ચોપડી પછી સ્નાન કરે તો તે મૂર્ખ ગણાય છે, તેમ કોઈ માણસ ધન કમાઈ તે ધન દાનાદિમાં ખર્ચ કરે તો તે માણસ

પુનરાહ શિષ્યઃ ‘ભોગોપભોગાયેતિ।’ ભગવન્! યદ્યેવં ધનાર્જનસ્ય પાપપ્રાયતયા દુઃખહેતુત્વાત્ ધનં નિન્દ્યં, તર્હિ ધનં વિના સુખહેતોર્ભોગોપભોગસ્યાસંભવાત્તદર્થ સ્યાદિતિ પ્રશસ્યં ભવિષ્યતિ। ભોગો ભોજનતામ્બૂલાદિઃ। ઉપભોગો વસ્તુ કામિન્યાદિઃ। ભોગોશ્ચોપભોગાશ્ચ ભોગોપભોગં તસ્મૈ। અન્નાહ ગુરુઃ। તદપિ નેતિ ન કેવલં પુણ્યહેતુતયા ધનં પ્રશસ્યમિતિ યત્ત્વયોક્તં તદુક્તરીત્યા ન સ્યાત્। કિં તર્હિ ? ભોગોપભોગાર્થ ધનં તત્સાધનં પ્રશસ્યમિતિ। યત્ત્વયા સંપ્રત્યુચ્યતે તદપિ ન સ્યાત્। કુત્ત ઇતિ ચેત્, યતઃ।

ઉત્થાનિકા—ફિર શિષ્ય કહતા હૈ કિ ભગવન્! ધનકે કમાનેમેં યદિ જ્યાદાતર પાપ હોતા હૈ, ઓર દુઃખકા કારણ હોનેસે ધન નિંદ્ય હૈ, તો ધનકે વિના ભોગ ઓર ઉપભોગ મી નહીં હો સકતે, ઇસલિએ ઉનકે લિએ ધન હોના હી ચાહિએ, ઓર ઇસ તરહ ધન પ્રશંસનીય માના જાના ચાહિએ। ઇસ વિષયમેં આચાર્ય કહતે હૈં કિ ‘યહ બાત મી નહીં હૈં’ અર્થાત્ ‘પુણ્યકા કારણ હોનેસે ધન પ્રશંસનીય હૈં,’ યહ જો તુમને કહા થા, સો વૈસા ઝ્યાલ કર ધન કમાના ઉચિત નહીં, યહ પહિલે હી બતાયા જા ચુકા હૈં। ‘ભોગ ઓર ઉપભોગકે લિએ ધન સાધન હૈં,’ યહ જો તુમ કહ રહે હો, સો મી બાત નહીં હૈં, યદિ કહો ક્યોં ? તો ઉસકે લિયે કહતે હૈં :—

પણ તેના જેવો જ મૂર્ખ છે, કારણ કે તે એમ સમજે છે કે ધનોપાર્જનમાં જે પાપ થશે તે દાનાદિથી ઉપાર્જિત પુણ્યથી નાશ પામશે, પણ આ એનો ભ્રમ છે.

જેમ વર્ષાઋતુમાં નદીઓ મેલા પાણીથી જ ઉભરાય છે, તેમ પાપભાવી ધનનું ઉપાર્જન થાય છે. માટે ધનોપાર્જન કરવાનો પાપભાવ કરવો અને પછી તે ધનને પુણ્યોપાર્જન માટે પૂજા-પાત્રદાનાદિ શુભકાર્યમાં ‘હું તે ખર્ચશ’ એવો અજ્ઞાનભાવ કરવો મૂઢતા છે. ૧૬.

શિષ્ય ફરીથી કહે છે—‘ભોગ અને ઉપભોગને માટે’ હે ભગવન્! જો એ રીતે ધનોપાર્જનમાં પ્રાયઃ પાપ હોય, ધન દુઃખનું કારણ હોય અને તેથી તે નિંદ્ય હોય, તો ધન વિના સુખના કારણરૂપ ભોગ-ઉપભોગ અસંભવિત બને; તેથી તે (ભોગ-ઉપભોગ) માટે ધન હોય તો તે પ્રશંસનીય છે.

ભોજન, તામ્બુલ આદિ તે ભોગ છે અને વસ્તુ, સ્ત્રી આદિ ઉપભોગ છે. ભોગ અને ઉપભોગ-તે ભોગોપભોગ-તે માટે (ધન હોવું યોગ્ય છે, એમ શિષ્યની દલીલ છે).

અહીં, આચાર્ય કહે છે—તે વાત પણ નથી. ‘પુણ્યના કારણે ધન પ્રશંસનીય છે—એમ જે તેં કહ્યું તે રીતે (પ્રશંસનીય) હોઈ શકે નહિ. વળી ભોગ-ઉપભોગ માટે તેનું (ધનનું) સાધન પ્રશંસનીય છે, એમ જે તેં હમણાં કહ્યું તે પણ કેમ બની શકે? જો તું કહે, ‘કેમ?’ તો કારણ એ છે કે :—

આરમ્ભે તાપકાન્પ્રાપ્તાવતૃપ્તિપ્રતિપાદકાન્ ।

અન્તે સુદુસ્ત્યજાન્ કામાન્ કામં કઃ સેવતે સુધી ॥૧૭॥

ટીકા—કો, ન કશ્ચિત્ સુધીર્વિદ્વાન્ સેવતે ઇન્દ્રિયપ્રણાલિકયાનુભવતિ । કાન્ ભોગોપભોગાન્ ।

ઉક્તં ચ—

“તદાત્ત્વે સુખસંજ્ઞેષુ ભોગેષ્વજ્ઞોઽનુરજ્યતે ।
હિતમેવાનુરુદ્ધ્યન્તે પ્રપરીક્ષ્ય પરીક્ષકાઃ ॥”

ભોગાર્જન દુઃખદ મહા, ભોગત તૃષ્ણા બાઢ ।

અંત ત્યજત ગુરુ કષ્ટ હો, કો બુઢ ભોગત ગાઢ ॥૧૭॥

અર્થ—આરંભમે સંતાપકે કારણ ઓર પ્રાપ્ત હોને પર અતૃપ્તિકે કરનેવાલે તથા અન્તમે જો બઢી મુશ્કિલોંસે મી ઓઢે નહીં જા સકતે, ંસે ભોગોપભોગોંકો કોન વિદ્વાન્—સમજ્ઞદાર-જ્યાદતી વ આસક્તિકે સાથ સેવન કરેગા ?

વિશદાર્થ—ભોગોપભોગ કમાયે જાનેકે સમય, શરીર ઇન્દ્રિય ઓર મનકો વલેશ પહુંચાનેકા કારણ હોતે હું । યહ સમી જન જાનતે હું કિ ગેહું, ચના, જો આદિ અન્નાદિક ભોગ્ય દ્રવ્યોંકે પૈદા કરનેકે લિયે ખેતી કરનેમેં ંડીસે ચોટી તક પસીના બહાના આદિ દુઃસહ

ભોગાર્જન દુઃખદ મહા, પામ્યે તૃષ્ણા અમાપ,

ત્યાગ—સમય અતિ કષ્ટ જ્યાં, કો સેવે ઢીમાન? ૧૭.

અન્વયાર્થ :—[આરમ્ભે] આરંભમાં [તાપકાન્] સંતાપ કરનાર, [પ્રાપ્તો અતૃપ્તિ-પ્રતિપાદકાન્] પ્રાપ્ત થતાં અતૃપ્તિ કરનાર અને [અન્તે સુદુસ્ત્યજાન્] અંતમાં મહા મુશ્કેલીથી પણ ઓડી ન શકાય તેવા [કામાન્] ભોગોપભોગોને [કઃ સુધીઃ] કોણ બુદ્ધિશાળી [કામં] આસક્તિથી [સેવતે] સેવશે ?

ટીકા :—કોણ? કોઈ બુદ્ધિશાળી—વિદ્વાન્ સેવશે નહિ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ભોગવશે નહિ. કોને? ભોગોપભોગોને. કહ્યું છે કે—‘તદાત્ત્વેસુખસંજ્ઞેષુ.....’

તે વખતે સુખ નામથી ઓળખાતા ભોગોમાં અજ્ઞાની (હેય—ઉપાદેયનો વિવેક નહિ કરનાર) અનુરાગ કરે છે, પરંતુ પરીક્ષાપ્રધાની જનો બરાબર પરીક્ષા કરીને હિતને જ અનુસરે છે (જેનાથી હિત થાય તેનું જ અનુસરણ કરે છે).’

૫૨]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-

કથં ભૂતાન્, તાપકાન્ દેહેન્દ્રિયમનઃ ક્લેશહેતૂન્। ક્વ? આરમ્ભે ઉત્પત્યુપક્રમે।
અન્નાદિભોગ્યદ્રવ્ય-સંપાદનસ્ય કૃષ્યાદિક્લેશ-બહુલતાયાઃ સર્વજનસુપ્રસિદ્ધત્વાત્। તર્હિ ભુજ્યમાનાઃ
કામાઃ સુખહેતવઃ સન્તીતિસેવ્યાસ્તે इत्याह, પ્રાપ્તાવિત્યાદિ। પ્રાપ્તૌ ઇન્દ્રિયેણ સમ્બન્ધે સતિ અતૃપ્તેઃ
સુતૃષ્ણાયાઃ પ્રતિપાદકાન્ દાયકાન્।

उक्तं च [ज्ञानार्णवि २०-३०]—

“अपि संकल्पिताः कामाः संभवन्ति यथा यथा।

तथा तथा मनुष्याणां तृष्णा विश्वं विसर्पति॥”

ક્લેશ હુઆ કરતે હૈં। કદાચિત્ યહ કહો કિ ભોગે જા રહે ભોગોપભોગ તો સુખકે કારણ
હોતે હૈં! ઇસકે લિયે યહ કહના હૈ કિ ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા સમ્બન્ધ હોને પર વે અતૃપ્તિ યાની
બઢી હુઈ તૃષ્ણાકે કારણ હોતે હૈં, જૈસા કિ કહા ગયા હૈ :—“અપિ સંકલ્પિતા; કામા:૦”

“જ્યોં જ્યોં સંકલ્પિત કિએ હુએ ભોગોપભોગ, પ્રાપ્ત હોતે જાતે હૈં, ત્યોં ત્યોં મનુષ્યોંકી
તૃષ્ણા બઢતી હુઈ સારે લોકમેં ફૈલતી જાતી હૈ। મનુષ્ય યાહતા હૈ, કિ અમુક મિલે। ઉસકે
મિલ જાને પર આગે બઢતા હૈ, કિ અમુક ઓર મિલ જાય। ઉસકે ભી મિલ જાને પર
મનુષ્યકી તૃષ્ણા વિશ્વકે સમસ્ત હી પદાર્થોંકો યાહને લગ જાતી હૈ કિ વે સબ હી મુઝે મિલ
જાઈં। પરંતુ યદિ યથેષ્ટ ભોગોપભોગોંકો ભોગકર તૃપ્ત હો જાય તબ તો તૃષ્ણારૂપી સન્તાપ
ઠણ્ઢા પઢ જાણા! ઇસલિએ વે સેવન કરને યોગ્ય હૈં। આચાર્ય કહતે હૈં કિ વે ભોગ લેને

કેવા (ભોગોપભોગોને)? સંતાપ કરનાર અર્થાત્ દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મનને કલેશના
કારણરૂપ. ક્યારે? આરંભમાં-ઉત્પત્તિના ક્રમમાં, કારણ કે અન્નાદિ ભોગ્ય દ્રવ્ય (વસ્તુ)
સંપાદન કરવામાં ખેતી આદિ સંબંધી બહુ કલેશ રહે છે એ સર્વ જનોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.
ત્યારે કહે છે કે ભોગવવામાં આવતા ભોગો તો સુખનું કારણ છે, તેથી તે સેવવા યોગ્ય
છે. તો (જવાબમાં) કહે છે કે—પ્રાપ્તાવિત્યાદિ—પ્રાપ્તિ સમયે એટલે ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થતાં
તે (ભોગો) અતૃપ્તિ કરનાર અર્થાત્ બહુ તૃષ્ણા ઉત્પન્ન કરનાર છે. કહ્યું છે કે—‘અપિ
સંકલ્પિતા:’

‘જેમ જેમ સંકલ્પિત (કલ્પેલા) ભોગોપભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તેમ મનુષ્યોની
તૃષ્ણા (વધી જઈ) બધા વિશ્વમાં ફેલાઈ જાય છે.’

(શિષ્ય) કહે છે—ત્યારે ઇચ્છા પ્રમાણે તે (ભોગોપભોગને) ભોગવીને તૃપ્ત થતાં,
તૃષ્ણારૂપી સંતાપ શમી જશે. તેથી તે સેવવા યોગ્ય છે.

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૫૩

તર્હિ યથેષ્ટં ભુક્ત્વા તૃષ્ણેષુ તેષુ તૃષ્ણાસંતાપઃ શામ્યતીતિ સેવ્યાસ્તે ઇત્યાહ। અન્તે સુદુસ્ત્યજાન્ ભુક્તિપ્રાન્તે ત્યક્તુમશક્યાન્। સુભુક્તેષ્વપિ તેષુ મનોવ્યતિષઙ્ગસ્ય દુર્નિવારત્વાત્।

ઉક્તં ચ—(શ્રી ચન્દ્રપ્રભકાવ્યે)

“દહનસ્તૃણકાષ્ટસંચયૈરપિ તૃપ્યેદુદર્ધિર્નદીશતૈઃ।

ન તુ કામસુખૈઃ પુમાનહો બલવન્તા ખલુ કાપિ કર્મણઃ॥

અપિ ચ—કિમપીદં વિષયમયં વિષમતિવિષમં પુમાનયં યેન।

પ્રસભમનુભૂય મનો ભવે ભવે નૈવ ચેતયતે॥”

પર અન્તમેં છોડે નહીં જા સકતે, અર્થાત્ ઉનકે ખૂબ ભોગ લેને પર મી મનકી આસક્તિ નહીં હટતી,” જૈસા કિ કહા મી હૈ—“દહનસ્તૃણકાષ્ટસંચયૈરપિ”

“યદ્યપિ અગ્નિ, ઘાસ, લકડી આદિકે ઢેરસે તૃપ્ત હો જાય। સમુદ્ર, સૈકડોં નદિયોંસે તૃપ્ત હો જાય, પરંતુ વહ પુરુષ ઇચ્છિત સુખોંસે કમી મી તૃપ્ત નહીં હોતા। અહો! કર્મોંકી કોઈ એસી હી સામર્થ્ય યા જબર્દસ્તી હૈ।” ઓર મી કહા હૈ :—“કિમપીદં વિષયમયં”

“અહો! યહ વિષયમયી વિષ કૈસા ગજબકા વિષ હૈ, કિ જિસે જબર્દસ્તી ખાકર યહ મનુષ્ય, ભવ ભવમેં નહીં ચેત પાતા હૈ।”

(આચાર્ય) કહે છે—અંતે તે છોડવા મુશ્કેલ છે અર્થાત્ ભોગવ્યા પછી તેઓ છોડવા અશક્ય છે, કારણ કે તેમને સારી રીતે ભોગવવા છતાં, મનની આસક્તિ નિવારવી મુશ્કેલ છે. કહ્યું છે કે—‘દહન....’.

જોકે અગ્નિ, ઘાસ, લાકડાં આદિના ઢગલાથી તૃપ્ત થઈ જાય અને સમુદ્ર, સેંકડો નદીઓથી તૃપ્ત થઈ જાય, પરંતુ પુરુષ ઇચ્છિત સુખોથી તૃપ્ત થતો નથી. અહો? કર્મની એવી કોઈ (વિચિત્ર) બળજબરાઈ (બલવાનપણું) છે!’

વળી, કહ્યું છે કે—‘કિમપીદં.....’

‘અહો! આ વિષયમયી વિષ કેવું અતિ વિષમ (ભયંકર) છે, કે જેથી આ પુરુષ તેનો ભવ ભવમાં અત્યંત અનુભવ કરવા છતાં (વિષય સુખના અનુભવથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોને અનુભવવા છતાં) તેનું મન ચેતતું જ નથી’

શિષ્ય પૂછે છે—તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પણ ભોગો ન ભોગવ્યા હોય, એમ સાંભળવામાં આવ્યું નથી (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ ભોગો ભોગવે છે એ જાણીતું છે); તો ‘કોણ

ઇસ તરહ આરમ્મ, મધ્ય ઓર અન્તમેં ક્લેશ-તૃષ્ણા ંવં આસક્તિકે કારણભૂત ઇન ભોગોપભોગોંકો કોન બુદ્ધિમાન્ ઇન્દ્રિયરૂપી નલિયોંસે અનુભવન કરેગા ? કોઈ ભી નહીં ।

યહોં પર શિષ્ય શંકા કરતા હૈ કિ તત્ત્વજ્ઞાનિયોંને ભોગોંકો ન ભોગા હો યહ બાત સુનનેમેં નહીં આતી હૈ । અર્થાત્ બડે બડે તત્ત્વજ્ઞાનિયોંને ભી ભોગોંકો ભોગા હૈ, યહી પ્રસિદ્ધ હૈ । તબ ‘ભોગોંકો કોન બુદ્ધિમાન-તત્ત્વજ્ઞાની સેવન કરેગા ?’ યહ ઉપદેશ કૈસે માન્ય કિયા જાય ? ઇસ બાત પર કૈસે શ્રદ્ધાન કિયા જાય ? આચાર્ય જવાબ દેતે હૈં—કિ હમને ઉપર્યુક્ત કથનકે સાથ ‘‘કામં અત્યર્થં’’ આસક્તિકે સાથ રુચિપૂર્વક યહ ભી વિશેષણ લગાયા હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ, કિ ચારિત્રમોહકે ઉદયસે ભોગોંકો છોડનેકે લિયે અસમર્થ હોતે હુ ંભી તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ ભોગોંકો ત્યાજ્ય-છોડને યોગ્ય સમજાતે હુ ંહી સેવન કરતે હૈં । ંર ઝિસકા મોહોદય મંદ પડ ગયા હૈ, વહ જ્ઞાન-વૈરાગ્યકી ભાવનાસે ઇન્દ્રિયોંકો રોકકર, ઇન્દ્રિયોંકો વશમેં કર, શીઘ્ર હી અપને (આત્મ) કાર્ય કરનેકે લિયે કટિબદ્ધ-તૈયાર હો જાતા હૈ—જૈસા કિ કહા ગયા હૈ—‘ઇદં ફલમિયં ક્રિયાં’

બુદ્ધિમાન ભોગોને સેવશે (ભોગવશે’—એવા ઉપદેશમાં કેવી રીતે શ્રદ્ધા કરાય ? (અર્થાત્ એવો ઉપદેશ કેવી રીતે મનાય ?.....)

આચાર્ય કહે છે—(જ્ઞાની) ‘કામમ્’ એટલે અતિશયપણે (આસક્તિપૂર્વક-રુચિપૂર્વક તે સેવતો નથી) અહીં તાત્પર્ય એ છે કે—

ચારિત્રમોહના ઉદયથી ભોગોને છોડવા અસમર્થ હોવા છતાં, તત્ત્વજ્ઞાની ભોગોને હેયરૂપે સમજીને (એટલે તેઓ છોડવા યોગ્ય છે એમ સમજીને) સેવે છે. જેનો મોહનો ઉદય મંદ પડી ગયો છે, તેવો તે (જ્ઞાની) જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની ભાવનાથી ઇન્દ્રિય-સમૂહને વશ કરી (ઇન્દ્રિયો તરફના વલણને સંયમિત કરી) એકાએક (શીઘ્ર) આત્મકાર્ય માટે ઉત્સાહિત થાય છે; તથા કહ્યું છે કે—‘ઇદંફલમિયં.....’

‘આ ફલ છે, આ ક્રિયા છે, આ કરણ છે, આ ક્રમ છે, આ વ્યય (હાનિ-ખર્ચ) છે, આ આનુષંગિક (ભોગોને અનુસરતું) ફલ છે, આ મારી દશા છે, આ મિત્ર છે, આ શત્રુ છે, આ દેશ છે, આ કાલ છે—એ સર્વ વાતો ઉપર પૂરો ખ્યાલ રાખી બુદ્ધિમાન્ પુરુષ પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ બીજો (કોઈ મૂર્ખ) તેમ કરતો નથી.’

આચાર્ય ફરીથી કહે છે—‘યદર્થમેતદેવંવિધમિતિ’.

ભાવાર્થ :—આદિ, મધ્ય અને અંતમાં ભોગોપભોગ ક્લેશ, તૃષ્ણા અને આસક્તિના કારણભૂત છે. ભોગ્ય વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવામાં કૃષિ, નોકરી આદિ કારણોથી આરંભમાં

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૫૫

નનુ તત્ત્વવિદોપિ ભોગાનભુક્તવન્તો ન શ્રૂયન્ત્ત્વ ઇતિ કામાન્ કઃ સેવતે સુધીરિત્યુપદેશઃ
કથં શ્રદ્ધયત્ત્વ ઇત્યાહ। કામમિત્તિ। અત્યર્થ। ઇદમત્ર તાત્પર્ય ચારિત્રમોહોદયાત્ ભોગાન્
ત્યક્તુમશક્તુવન્નપિ તત્ત્વજ્ઞો હેયરૂપતયા કામાન્પશ્યન્નેવ સેવતે। મન્દીભવન્મોહોદયસ્તુ
જ્ઞાનવૈરાગ્યભાવનયા કરણગ્રામં સંયમ્ય સહસા સ્વકાર્યાયોત્સહંત એવ।

“યહ ફલ હૈ, યહ ક્રિયા હૈ, યહ કરણ હૈ, યહ ક્રમ-સિલસિલા હૈ, યહ ખર્ચ હૈ,
યહ આનુષંગિક (ઊપરી) ફલ હૈ, યહ મેરી અવસ્થા હૈ, યહ મિત્ર હૈ, યહ શત્રુ હૈ, યહ
દેશ હૈ, યહ કાલ હૈ, ઇન સબ બાર્તોં પર ખ્યાલ દેતે હુએ બુદ્ધિમાન્ પુરુષ પ્રયત્ન કિયા
કરતા હૈ। મૂર્ખ એસા નહીં કરતા।” ॥૧૭૧॥

શરીર, ઈન્દ્રિયો અને મન સંબંધી ક્લેશ થાય છે—અત્યંત કષ્ટ પડે છે. જ્યારે ભોગ્ય વસ્તુઓ
મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેને ભોગવવા છતાં તૃપ્તિ થતી નથી, ફરી ફરી તે
ભોગવવાની ઈચ્છા થાય છે અને તેથી ચિત્ત વ્યાકુલ રહે છે. અતૃપ્તિવશ તેને (ભોગોને)
છોડવાનો ભાવ થતો નથી.

જેમ અગ્નિમાં ગમે તેટલાં કાષ્ટ—તૃણ નાખો, તોપણ તે તૃપ્ત થતી નથી અને સમુદ્ર
સેંકડો નદીઓનાં પાણીથી પણ તૃપ્ત થતો નથી, તેમ મનુષ્યની તૃષ્ણા અનેક ભોગોથી પણ
કદી તૃપ્ત થતી નથી, કિન્તુ વધતી જાય છે.

ક્લેશજનક, અતૃપ્તિકારક અને આસક્તિને લીધે છોડવા મુશ્કેલ—એવા ભોગોને કોણ
બુદ્ધિમાન્ પુરુષ સેવશે? અર્થાત્ કોઈ બુદ્ધિમાન્ સેવશે નહિ.

અહીં શિષ્યનો પ્રશ્ન છે, કે જો ભોગો ભોગવવાનો ભાવ અહિતકર હોય અને
તે સેવવા યોગ્ય નથી—એવો જો તમારો ઉપદેશ હોય તો ભરત જેવા જ્ઞાની પુરુષોને પણ
ભોગો ભોગવતા સાંભળવામાં આવ્યા છે. તો આ વાત આપના ઉપદેશ સાથે અસંગત ઠરે
છે (—બંધ બેસતી નથી). તેનું કેમ?

આચાર્ય સમાધાન કરે છે કે—જોકે જ્ઞાની પુરુષો ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયવશ
ભોગોને ભોગવવાનો ભાવ છોડવા અસમર્થ છે, પરંતુ તેમને તે પ્રતિ આન્તરિક રાગ નથી.
શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનમાં તેઓ તે રાગને અહિતકર માને છે, તેથી જેવી રીતે અજ્ઞાની ભોગોને
હિતકર સમજી તેને એકતાબુદ્ધિથી ભોગવે છે, તેવી રીતે જ્ઞાનીને ભોગવવાનો ભાવ નથી.
તેને પર દ્રવ્યના સ્વામીપણાનો તથા કર્તાપણાનો અભિપ્રાય નથી. રાગરૂપ પરિણમન છે તે
ચારિત્રની નબળાઈથી છે. તેનો તે જ્ઞાતા છે, તેથી અજ્ઞાનરૂપ કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું તેને
નથી. એ અપેક્ષાએ જ્ઞાની ભોગોને સેવતો ★હોવા છતાં તે સેવતો નથી, કારણ કે

★ જુઓ, શ્રી સમયસાર ગા. ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭.

તથા ચોક્તમ્

‘ઇદં ફલમિયં ક્રિયા કરણમેતદેષ ક્રમો, વ્યયોયમનુષઙ્ગજં ફલમિદં દશેયં મમ। અયં સુહૃદયં દ્વિષન્ પ્રયતદેશકાલાવિમાવિતિ પ્રતિવિતર્કયન્ પ્રયતતે બુધો નેતરઃ।

કિંચ ‘યદર્થમેતદેવંવિધમિતિ।’ ભદ્ર! યત્કાયલક્ષણં વસ્તુસંતાપાદ્યુપેતં કર્તુકામેન ભોગાઃ પ્રાર્થ્યન્તે તદ્દક્ષ્યમાણલક્ષણમિત્યર્થઃ। સ એવંવિધ ઇતિ પાઠઃ। તદ્વથા—

ભવન્તિ પ્રાપ્ત યત્સઙ્ગમશુચીનિ શુચીન્યપિ।

સ કાયઃ સંતતાપાયસ્તદર્થ પ્રાર્થના વૃથા ॥૧૮॥

ઉત્થાનિકા—આચાર્ય ફિર ઓર મી કહતે હૈં કિ જિસ (કાય) કે લિએ સબ કુછ (ભોગોપભોગાદિ) કિયા જાતા હૈ વહ (કાય) તો મહા અપવિત્ર હૈ, જૈસા કિ આગે બતાયા જાતા હૈ—

શુચિ પદાર્થ મી સંગ તે, મહા અશુચિ હો જાંય।

વિઘ્ન કરણ નિત કાય હિત, મોગેચ્છા વિફલાય ॥૧૮॥

અર્થ—જિસકે સમ્બન્ધકો પાકર-જિસકે સાથ મિઢકર પવિત્ર મી પદાર્થ અપવિત્ર હો જાતે હૈં, વહ શરીર હમેશા અપાયોં, ઉપદ્રવોં, ઝંઝટોં, વિઘ્નોં એવં વિનાશોં કર સહિત હૈ, અતઃ ઉસકો મોગોપમોગોંકો ચાહના વ્યર્થ હૈ!

ભોગવવાની ક્રિયા વખતે પણ તેનું જ્ઞાનરૂપ પરિણમન છૂટતું નથી. અસ્થિરતાને લીધે જે રાગ દેખાય છે, તેનો અભિપ્રાયમાં તેને નિષેધ છે. ૧૭

આચાર્ય ફરીથી કહે છે—વળી, જેના માટે તે છે તે આ પ્રકારે છે—અર્થાત્ ‘ભદ્ર! જે શરીરના માટે તું (અનેક) દુઃખો વેઠી (ભોગોપભોગની) વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે, તેનું લક્ષણ (સ્વરૂપ) આગળ બતાવવામાં આવે છે, એવો અર્થ છે તે આ પ્રમાણે છે :—

શુચિ પદાર્થ જસ સંગથી, મહા અશુચિ થઈ જાય,

વિઘ્નરૂપ તસ કાય હિય, ઇચ્છા વ્યર્થ જણાય. ૧૮.

અન્વયાર્થ :—[યત્સંગ] જેનો સંગ [પ્રાપ્ય] પામી [શુચીનિ અપિ] પવિત્ર પદાર્થો પણ [અશુચીનિ] અપવિત્ર [ભવન્તિ] થઈ જાય છે, [સઃ કાયઃ] તે શરીર [સંતાપાયઃ] હંમેશાં બાધાઓ (ઉપદ્રવ) સહિત છે; તેથી [તદર્થ] તેના માટે [પ્રાર્થના] (ભોગોપભોગની) પ્રાર્થના (આકાંક્ષા) કરવી [વૃથા] વ્યર્થ છે.

વર્તેતે। કોડસૌ, સઃકાયઃશરીરમ્। કિંવિશિષ્ટઃ ? સંતતાપાયઃ નિત્યક્ષુધાદ્યુપતાપઃ। સ ક, ઇત્યાહ—યત્સંગે યેન કાયેન સહ સંબન્ધં પ્રાપ્ય લઙ્ઘ્વા શુચીન્યપિ પવિત્રરમ્યાણ્યપિ ભોજનવસ્ત્રાદિવસ્તુન્યશુચીનિ ભવન્તિ યતશ્ચૈવં તતસ્તદર્થં તં સંતતાપાયં કાયં શુચિવસ્તુભિરુપકર્તુ પ્રાર્થના આકાંક્ષા તેષામેવ વૃથા વ્યર્થા કેનચિદુપાયેન નિવારિતેડપિ એકસ્મિન્નપાયે ક્ષણે ક્ષણેડપરાપરાપાયોપનિપાતસમ્ભવાત્।

પુનરપ્યાહ શિષ્ય :—‘તર્હિ ધનાદિનાપ્યાત્મોપકારો ભવિષ્યતીતિ।’ ભગવન્ !

વિશદાર્થ—જિસ શરીરકે સાથ સમ્બન્ધ કરકે પવિત્ર એવં રમણિક ભોજન, વસ્ત્ર આદિક પદાર્થ અપવિત્ર ઘિનાવને હો જાતે હૈં, એસા વહ શરીર હમેશા ભૂખ, પ્યાસ આદિ સંતાપોંકર સહિત હૈ। જબ વહ એસા હૈ તબ ઉસકો પવિત્ર અચ્છે-અચ્છે પદાર્થોંસે ભલા બનાનેકે લિયે આકાંક્ષા કરના વ્યર્થ હૈ, કારણ કિ કિસી ઉપાયસે યદિ ઉસકા એકાધ અપાય દૂર ભી કિયા જાય તો ક્ષણ-ક્ષણમેં દૂસરે-દૂસરે અપાય આ ખડે હો સકતે હૈં ॥18॥

ઉત્થાનિકા—ફિર ભી શિષ્યકા કહના હૈ કિ ભગવન્ કાયકે હમેશા અપાયવાલે

ટીકા :—વર્તે છે. કોણ તે? તે કાય-શરીર. કેવું (શરીર)? સતત (હંમેશા) બાધાવાળું અર્થાત્ નિત્ય ક્ષુધાદિ બાધાવાળું છે. (શિષ્ય) પૂછે છે—“તે કોણ છે?” જેના સંગે અર્થાત્ જે શરીરની સાથે સંબંધ કરીને (પામીને) પવિત્ર તથા રમણીય ભોજન, વસ્ત્રાદિ વસ્તુઓ પણ અપવિત્ર થઈ જાય છે. એમ છે તેથી તેને માટે અર્થાત્ તે સતત બાધાવાળી કાયા ઉપર પવિત્ર વસ્તુઓથી ઉપકાર કરવા માટે પ્રાર્થના એટલે આકાંક્ષા (કરવી) વૃથા એટલે વ્યર્થ છે, કારણ કે કોઈ ઉપાયથી એકાદ બાધા દૂર કરવામાં આવે, છતાં પ્રતિક્ષણ (ક્ષણ-ક્ષણ) બીજી બીજી બાધાઓ આવી પડે તેવી સંભાવના છે.

ભાવાર્થ :—શરીર પ્રત્યેનો રાગ હંમેશાં સંતાપજનક છે, કારણ કે તેના અંગે ક્ષુધા-તૃષ્ણાદિ અનેક વેદનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે રોગનું ઘર છે અને પવિત્ર તથા સુંદર ભોજન-વસ્ત્રાદિ વસ્તુઓ પણ તેના સંપર્કથી મલિન, દુર્ગંધિત અને અપવિત્ર થઈ જાય છે. આવા ધૃષ્ટિત શરીરને સારું રાખવાની દૃષ્ટિએ ભોગોપભોગની સામગ્રીની ઇચ્છા કરવી તે નિરર્થક છે.

વાસ્તવમાં શરીરાદિ સંતાપનું કારણ નથી, પરંતુ તેના પ્રત્યેનો મમત્વભાવ એકતાબુદ્ધિ તે જ સંતાપનું ખરું કારણ છે. જેને શરીર પ્રત્યે મમત્વભાવ નથી, તેને શરીરને સારું રાખવાની બુદ્ધિએ ભોગોપભોગની સામગ્રીની ચિંતા કે ઇચ્છા રહેતી નથી. ૧૮.

ફરીથી શિષ્ય કહે છે—ત્યારે ધનાદિથી પણ આત્માનો ઉપકાર થશે, અર્થાત્ ભગવન્ !

૫૮]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

સંતતાપાયતયા કાયસ્ય ધનાદિના યદ્યુપકારો ન સ્યાત્તર્હિ ધનાદિનાપિ ન કેવલમનશનાદિ-
તપશ્ચરણેનેત્યપિ શબ્દાર્થઃ। આત્મનો જીવસ્યોપકારોઽનુગ્રહો ભવિષ્યતીત્યર્થઃ।

ગુરુરાહ તન્નેતિ। યત્ત્વયા ધનાદિના આત્મોપકારભવનં સંભાજ્યતે તન્નાસ્તિ। યતઃ—

યજ્ઞીવસ્યોપકારાય તદ્દેહસ્યાપકારકમ્।

યદ્દેહસ્યોપકારાય તજ્ઞીવસ્યાપકારકમ્ ॥૧૯॥

હોનેસે યદિ ધનાદિકકે દ્વારા કાયકા ઉપકાર નહીં હો સકતા, તો આત્માકા ઉપકાર તો કેવલ ઉપવાસ આદિ તપશ્ચર્યાસે હી નહીં, બલ્કિ ધનાદિ પદાર્થોસે મી હો જાયગા।

આચાર્ય ઉત્તર દેતે હુએ બોલે, એસી બાત નહીં હૈ। કારણ કિ—

આતમ હિત જો કરત હૈ, સો તનકો અપકાર।

જો તનકા હિત કરત હૈ, સો જિયકો અપકાર ॥૧૬॥

અર્થ—જો જીવ (આત્મા)કા ઉપકાર કરનેવાલે હોતે હૈં, વે શરીરકા અપકાર (બુરા) કરનેવાલે હોતે હૈં। જો ચીજેં શરીરકા હિત યા ઉપકાર કરનેવાલી હોતી હૈં, વહી ચીજેં આત્માકા અહિત કરનેવાલી હોતી હૈં।

શરીર સતત બાધાનું કારણ હોવાથી તેના ઉપર ધનાદિથી ઉપકાર ન થાય, તો આત્માનો ઉપકાર કેવળ ઉપવાસ આદિ તપશ્ચર્યાથી જ નહિ, કિન્તુ ધનાદિથી પણ થશે, આત્માનો એટલે જીવનો ઉપકાર એટલે અનુગ્રહ થશે એવો અર્થ છે.

ગુરુ કહે છે—તેમ નથી અર્થાત્ ધનાદિથી તું આત્માનો ઉપકાર થવો માને છે, પણ તેમ નથી, કારણ કે :—

જે આત્માને હિત કરે, તે તનને અપકાર,

કરે હિત જે દેહને, તે જીવને અપકાર. ૧૯.

અન્વયાર્થ :—[યત્] જે [જીવસ્ય ઉપકારાય] જીવને (આત્માને) ઉપકારક છે, [તદ્] તે [દેહસ્ય અપકારક] દેહને અપકારક [ભવતિ] છે [તથા] અને [યદ્] જે [દેહસ્ય ઉપકારાય] દેહને ઉપકારક છે, [તદ્] તે [જીવસ્ય અપકારક] જીવને અપકારક [ભવતિ] છે.

टीका—यदनशनादितपोऽनुष्ठानं जीवस्य पूर्वापूर्वपापक्षणनिवारणाभ्यामुपकाराय स्यात्तद्देहस्यापकारकं ग्लान्यादिनिमित्तत्वात्। यत्पुनर्घनादिकं देहस्य भोजनाद्युपयोगेन क्षुधाद्युपतापक्षयत्वादुपकाराय स्यात्तज्जीवस्योपार्जनादौ पापजनकत्वेन दुर्गति दुःखनिमित्तत्वादपकारकं स्यादतो जानीहि जीवस्य धनादिना नोपकारगन्धोप्यस्ति धर्मस्यैव तदुपकारत्वात्।

विशदार्थ—देखो जो अनशनादि तपका अनुष्ठान करना, जीवके पुराने व नवीन पापोंको नाश करनेवाला होनेके कारण, जीवके लिये उपकारक है, उसकी भलाई करनेवाला है, वही आचरण या अनुष्ठान शरीरमें ग्लानि शिथिलतादि भावोंको कर देता है, अतः उसके लिए अपकारक है, उसे कष्ट व हानि पहुँचानेवाला है। और जो धनादिक हैं, वे भोजनादिकके उपयोग द्वारा क्षुधादिक पीड़ाओंको दूर करनेमें सहायक होते हैं। अतः वे शरीरके उपकारक हैं। किन्तु उसी धनका अर्जनादिक पापपूर्वक होता है। व पापपूर्वक होनेसे दुर्गतिके दुःखोंकी प्राप्तिके लिये कारणीभूत है। अतः वह जीवका अहित या बुरा करनेवाला है। इसलिए यह समझ रखो कि धनादिकके द्वारा जीवका लेशमात्र भी उपकार नहीं हो सकता। उसका उपकारक तो धर्म ही है। उसीका अनुष्ठान करना चाहिए।

अथवा कायका हित सोचा जाता है, अर्थात् कायके द्वारा होनेवाले उपकारका विचार किया जाता है। देखिये कहा जाता है कि “शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्” शरीर धर्म-

टीका :—जे अनशनादि तपनुं अनुष्ठान, ज्वनां जूनां अने नवां पापोनो नाश करवामां तथा दूर करवामां कारणभूत डोवाथी ज्वने उपकारक छे, ते (तपादि आयरण) देडने ग्लानि आदिनुं कारण डोवाथी अपकारक छे; अने वणी जे धनादिक, भोजनादिकना उपयोग द्वारा क्षुधादि पीडाने नाश करवानुं कारण डोवाथी शरीरने उपकारक छे, ते (धनना) उपार्जनादिकमां पाप उत्पन्न थतुं डोवाथी अने ते पाप दुर्गतिना दुःखनुं कारण डोवाथी, ज्वने अपकारक छे. माटे धनादिक द्वारा ज्वने उपकारनी गंध पण नथी, किन्तु धर्मनो ज तेना उपर उपकार छे, अेम जाण.

भावार्थ : निश्चय अनशनादि तपना अनुष्ठानथी जूनां तथा नवां कर्मनो अभाव थाय छे, तेथी ते ज्वने उपकारक छे, परंतु ते तपादिना अनुष्ठानथी शरीरमां शिथिलतादि उत्पन्न थाय छे, तेथी शरीरने ते अपकारक (अहितकर) छे.

भोजनादिना भोग द्वारा क्षुधादि पीडाओने दूर करवामां धनादिक निमित्त छे, तेथी शरीरने उपकारक छे, परंतु ते धन कमावामां पाप थाय छे अने पापथी दुर्गतिनां दुःखनो प्राप्ति थाय छे, तेथी धनादिक ज्वने अपकारक-अहितकर छे.

અન્નાહ શિષ્યઃ। તર્હિ કાયસ્યોપકારશ્ચિન્ત્યતે ઇતિ ભગવન્! યદ્યેવં તર્હિ ‘શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્’ ઇત્યભિધાનાત્તસ્યાપાયનિરાસાય યત્નઃ ક્રિયતે। ન ચ કાયસ્યાપાયનિરાસો દુષ્કર ઇતિ વાચ્યમ્। ધ્યાનેન તસ્યાપિ સુકરત્વાત્। તથા ચોક્તમ્ [તત્ત્વાનુશાસને]—

“યદાત્રિકં ફલં કિંચિત્ફલમામુત્રિકં ચ યત્।
 એતસ્ય દ્વિગુણસ્યાપિ ધ્યાનમેવાગ્રકારણમ્” ॥૨૧૭॥

‘જ્ઞાણસ્સ ણ દુલ્લહં કિંપીતિ ચ’—અત્ર ગુરુઃ પ્રતિષેધમાહ તન્નેતિ। ધ્યાનેન કાયસ્યોપકારો ન ચિન્ત્ય ઇત્યર્થઃ।

સેવનકા મુખ્ય સાધન-સહારા હૈ। ઇતના હી નહીં, ડસમેં યદિ રોગાદિક હો જાતે હૈં, તો ડનકે ડૂર કરનેકે લિયે પ્રયત્ન હી કિયે જાતે હૈં। કાયકે રોગાદિક અપાયોંકા ડૂર કિયા જાના મુશ્કિલ હી નહીં હૈ, કારણ કિ ધ્યાનકે ડ્વારા વહ (રોગાદિકકા ડૂર કિયા જાના) આસાનીસે કર ડિયા જાતા હૈ, જૈસા કિ તત્ત્વાનુશાસનમેં કહા હૈ—“યત્રાદિકં ફલં કિંચિત્ ॥૧૭॥

જો ઇસ લોક સમ્બન્ધિ ફલ હૈં, યા જો કુછ પરલોક સમ્બન્ધી ફલ હૈં, ડન ડોનોં હી ફલોંકા પ્રધાન કારણ ધ્યાન હી હૈ। મતલબ યહ હૈ કિ “જ્ઞાણસ્સ ણ દુલ્લહં કિં પીતિ ચ” ધ્યાનકે લિયે કોઈ હી વ કુછ હી ડુર્લભ નહીં હૈ, ધ્યાનસે સબ કુછ મિલ સકતા હૈ। ઇસ વિષયમેં આચાર્ય નિષેધ કરતે હૈં, કિ ધ્યાનકે ડ્વારા કાયકા ડપકાર નહીં ચિંતવન કરના યાહિએ—

માટે સમજવું કે ધનાદિક ડ્વારો જીવને લેશમાત્ર ડપકાર થતો નથી, જીવનો ડપકાર તો નિશ્ચય આત્મધર્મથી જ થાય છે. ૧૮.

અહીં શિષ્ય કહે છે—ત્યારે શરીરના ડપકાર સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે, ભગવન્! જો એમ હોય તો, ‘શરીર ખરેખર ધર્મનું આઘ સાધન છે’—એ કથનથી તેનો (રોગાદિથી) નાશ થતો અટકાવવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે અને શરીરના (રોગાદિક) અપાયોને (બાધાઓને) ડૂર કરવા પણ મુશ્કેલ નથી—એમ વાચ્ય છે, કારણ કે ધ્યાન ડ્વારા તે (રોગાદિકનું ડૂર કરવું) સહેલાઈથી કરાય છે; તથા ‘તત્ત્વાનુશાસન’ શ્લોક ૨૧૭માં કહ્યું છે કે—

‘જે આ લોક સંબંધી ફળ છે અને જે પરલોક સંબંધી ફળ છે—તે બંને ફળોનું પ્રધાન કારણ ધ્યાન જ છે.’ ‘ધ્યાનને માટે કાંઈપણ ડુર્લભ નથી.’

આ વિષયમાં આચાર્ય નિષેધ કરી કહે છે—‘તેમ નથી; ધ્યાન ડ્વારા શરીરનો ડપકાર ચિંતવવો જોઈએ નહિ’—એવો અર્થ છે.

**इतश्चिन्तामणिर्दिव्य इतः पिण्याकखण्डकम् ।
ध्यानेन चेदुभे लभ्ये क्वाद्वियन्तां विवेकिनः ॥२०॥**

ટીકા—અસ્તિ। કોડસૌ? ચિન્તામણિ ચિંતિતાર્થપ્રદો રત્નવિશેષઃ। કિં વિશિષ્ટો? દિવ્યો દેવેનાધિષ્ઠિતઃ। ક્વ, ઇત અસ્મિન્નેકસ્મિન્ પક્ષે। ઇતશ્ચાન્યસ્મિન્ પક્ષે પિણ્યાકખણ્ડકં કુત્સિતમલ્પં વા ખલખણ્ડકમસ્તિ। એતે ચ ઉભે દ્વે અપિ યદિ ધ્યાનેન લભ્યેતે। અવશ્યં લભ્યેતે તર્હિ કથય ક્વ દ્વયોર્મધ્યે કતરસ્મિન્નેકસ્મિન્ વિવેકિનો લોભચ્છેદવિચારચતુરા આદ્રિયન્તાં આદરં

इत चिन्तामणि है महत, उत खल टूक असार।

ध्यान उभय यदि देत बुध, किसको मानत सार ॥२०॥

અર્થ—इसी ध्यानसे दिव्य चिन्तामणि मिल सकता है, इसीसे खलीकें टुकड़े भी मिल सकते हैं। जब कि ध्यानके द्वारा दोनों मिल सकते हैं, तब विवेकी लोक किस ओर आदरबुद्धि करेंगे ?

विशदार्थ—एक तरफ तो देवाधिष्ठित चिन्तित अर्थको देनेवाला चिन्तामणि और दूसरी ओर बुरा व छोटासा खलीका टुकड़ा, ये दोनों भी यदि ध्यानके द्वारा अवश्य मिल जाते हैं, तो कहो, दोनोंमेंसे किसकी ओर विवेकी लोभके नाश करनेके विचार करनेमें चतुर-पुरुष आदर करेंगे ? इसलिए इस लोक सम्बन्धी फल कायकी नीरोगता आदिकी

छे ચિન્તામણિ દિવ્ય જ્યાં, ત્યાં છે ખોળ અસાર, ૬.

પામે બેઉ ધ્યાનથી, બુધ માને શું સાર? ૨૦.

अन्वयार्थ :—[इतः दिव्यः चिन्तामणिः] એક બાજુ દિવ્ય ચિન્તામણિ છે, [इतः च पिण्याकखण्डकम्] અને બીજી બાજુ ખલીનો (ખોળનો) ટુકડો છે; [चेत्] જો [ध्यानेन] ધ્યાન દ્વારા [उभे] બન્ને [लभ्ये] મળી શકે તેમ છે, તો [विवेकिनः] વિવેકી જનો [क्व आद्वियन्ताम्] કોનો આદર કરશે?

ટીકા :—छे. કોણ તે? ચિન્તામણિ અર્થાત્ ચિન્તિત પદાર્થ દેનાર રત્નવિશેષ. કેવો (ચિન્તામણિ)? દિવ્ય અર્થાત્ દેવ દ્વારા અધિષ્ઠિત. ક્યાં? એક બાજુએ એટલે એક પક્ષે (ચિન્તામણિ છે) અને બીજી બાજુએ એટલે બીજા પક્ષે ખરાબ વા હલકો ખલીનો (ખોળનો) ટુકડો છે. તે બેઉ-બન્ને પણ જો ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થાય-અવશ્ય મળી જાય-તો કહો-બન્નેમાંથી ક્યા એકમાં, વિવેકી જનો અર્થાત્ લોભનો નાશ કરવાના વિચારમાં ચતુર પુરુષો, આદર કરશે? તેથી આ લોક સંબંધી ફળની અભિલાષા છોડી પરલોક સંબંધી (લોકોત્તર)

૬૨]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

કુર્વન્તુ। તદૈહિકફલાભિલાષં ત્યક્ત્વા આમુત્રિકફલસિદ્ધયર્થમેવાત્મા ધ્યાતવ્યઃ। ઉક્તં ચ [તત્ત્વાનુશાસને]—

“યદ્ધ્યાનં રૌદ્રમાર્ત્તં વા યદૈહિકફલાર્થિનામ્।
તસ્માદેતત્પરિત્યજ્ય ધર્મ્યં શુક્લમુપાસ્યતામ્।।”

અથૈવમુદ્ધોધિતશ્રદ્ધાનો વિનેયઃ પૃચ્છતિ સ આત્મા કીદૃશ ઇતિ યો યુષ્માભિર્ધ્યતવ્યતયોપદિષ્ટઃ પુમાન્ સ કિંસ્વરૂપ ઇત્યર્થઃ। ગુરુરાહઃ—

અભિલાષાકો છોડકર પરલોક સમ્બન્ધી ફલકી સિદ્ધિ-પ્રાપ્તિકે લિયે હી આત્માકા ધ્યાન કરના યાહિયે। કહા મી હૈ કિ, “યદ્ ધ્યાનં રૌદ્રમાર્ત્તં વા” ॥20॥

“વહ સબ રૌદ્રધ્યાન યા આર્ત્તધ્યાન હૈ, જો ઇસલોક સમ્બન્ધી ફલકે યાહનેવાલેકો હોતા હૈ। ઇસલિયે રૌદ્ર વ આર્ત્તધ્યાનકો છોડકર ધર્મધ્યાન વ શુક્લધ્યાનકી ઉપાસના કરની યાહિયે।”

અબ વહ શિષ્ય જિસે સમજાયે જાનેસે શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન હો રહા હૈ, પૂછતા હૈ કિ જિસે આપને ધ્યાન કરને યોગ્ય રૂપસે બતલાયા હૈ, વહ કૈસા હૈ? ઉસ આત્માકા ક્યા સ્વરૂપ હૈ? આચાર્ય કહતે હૈ—

ફળની સિદ્ધિ માટે જ આત્માનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. ‘તત્ત્વાનુશાસન’-શ્લોક. ૨૨૦માં કહ્યું છે કે—

‘જે રૌદ્રધ્યાન અને આર્ત્તધ્યાન છે તે આ લોક સંબંધી ફળની ઈચ્છા કરનારાઓને હોય છે. તેથી તેનો ત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનની ઉપાસના કરવી જોઈએ.’

ભાવાર્થ :—એક બાજુ ચિન્તામણિ રત્ન છે અને બીજી બાજુએ ખોળનો ટુકડો છે. બન્નેની પ્રાપ્તિ ધ્યાનથી થાય છે, પરંતુ એ બન્ને ચીજોમાંથી વિવેકી પુરુષ ચિન્તામણિ રત્નનો જ આદર કરશે; તેવી રીતે ધર્મી જીવ, ખોળના ટુકડા સમાન આ લોક સંબંધી પરાધીન ઈન્દ્રિયજનિત સુખ જે વાસ્તવમાં દુઃખ છે તેનો આદર છોડી ધર્મ-શુક્લરૂપ ધ્યાનની આરાધના દ્વારા ચિન્તામણિ સમાન વાસ્તવિક આત્મિક સુખની પ્રાપ્તિ કરવાનું પસંદ કરશે.

માટે આર્ત્ત અને રૌદ્ર-એ બન્ને ધ્યાનોનો પરિત્યાગ કરી, આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મ અને શુક્લ-એ બન્ને ધ્યાનોની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૨૦.

‘ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે,’ એવો આપે જેનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે આત્માનું સ્વરૂપ શું છે? એવો અર્થ છે. ગુરુ કહે છે :—

**સ્વસંવેદનસુવ્યક્તસ્તનુમાત્રો નિરત્યયઃ ।
અત્યન્તસૌખ્યવાનાત્મા લોકાલોકવિલોકનઃ ॥૨૧॥**

ટીકા—અસ્તિ! કોઽસૌ? આત્મા। કીદૃશઃ, લોકાલોકવિલોકનઃ લોકો જીવાઘાકીર્ણમાકાશં તતોઽન્યદલોકઃ તૌ વિશેષેણ અશેષવિશેષનિષ્ઠતયા લોક્યતે પશ્યતિ જાનાતિ। એતેન “જ્ઞાનશૂન્યં ચૈતન્યમાત્રમાત્મા” ઇતિ સાંખ્યમતં, બુદ્ધ્યાદિ-ગુણોઽજ્ઞિતઃ પુમાનિતિ યૌગમતં ચ પ્રત્યુક્તમ્। પ્રતિધ્વસ્તશ્ચ નૈરાત્યવાદો બૌદ્ધાનામ્। પુન કીદૃશઃ? અત્યન્તસૌખ્યવાન્—

નિજ અનુભવસે પ્રગટ છે, નિત્ય શરીર-પ્રમાણ ।
લોકાલોક નિહારતા, આતમ અતિ સુખવાન ॥૨૧॥

અર્થ—આત્મા લોક ઓર અલોકકો દેખને જાનનેવાલા, અત્યન્ત અનંત સુખ સ્વભાવવાલા, શરીરપ્રમાણ, નિત્ય, સ્વસંવેદનસે તથા કહે હુએ ગુણોસે યોગિજનો દ્વારા અચ્છી તરહ અનુભવમે આયા હુઆ છે ।

વિશદાર્થ—જીવાદિક દ્રવ્યોસે ઘિરે હુએ આકાશકો લોક ઓર ઉસસે અન્ય સિર્ફ આકાશકો અલોક કહતે હૈં । ઇન દોનોકો વિશેષરૂપસે ઉનકે સમસ્ત વિશેષોમે રહતે હુએ જો જાનને-દેખનેવાલા છે, વહ આત્મા છે । એસા કહનેસે “જ્ઞાનશૂન્યચૈતન્યમાત્રમાત્મા” જ્ઞાનસે શૂન્ય સિર્ફ ચૈતન્યમાત્ર હી આત્મા છે, એસા સાંખ્યદર્શન તથા “બુદ્ધ્યાદિગુણોઽજ્ઞિતઃ પુમાન્”

નિજ અનુભવથી પ્રગટ જે, નિત્ય શરીર પ્રમાણ,
લોકાલોક વિલોકતો, આત્મા અતિસુખવાન. ૨૧.

અન્વયાર્થ :—[આત્મા] આત્મા [લોકાલોકવિલોકનઃ] લોક અને અલોકનો જ્ઞાતા-દેષ્ટા, [અત્યન્તસૌખ્યવાન્] અત્યન્ત-અનંત-સુખસ્વભાવવાળો, [તનુમાત્રઃ] શરીર પ્રમાણ, [નિરત્યયઃ] અવિનાશી (નિત્ય) અને [સ્વસંવેદનસુવ્યક્તઃ અસ્તિ] સ્વસંવેદન દ્વારા સારી રીતે વ્યક્ત (પ્રગટ) છે—(અર્થાત્ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ છે).

ટીકા :—છે. કોણ તે? આત્મા. કેવો (આત્મા)? લોક અને અલોકનો જ્ઞાતા-દેષ્ટા-અર્થાત્ જીવાદિ દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત આકાશ તે લોક અને તેનાથી અન્ય (આકાશ) તે અલોક-તે બંનેને વિશેષરૂપથી અર્થાત્ અશેષરૂપે (કાંઈ પણ બાકી રાખ્યા વગર) પરિપૂર્ણરૂપે જે અલોકે છે-દેખે છે-જાણે છે, તે એનાથી (એમ કહીને) ‘જ્ઞાનશૂન્યં ચૈતન્યમાત્રમાત્મા’-જ્ઞાનશૂન્ય ચૈતન્યમાત્ર જ આત્મા છે-એવા સાંખ્યમતનું તથા ‘બુદ્ધ્યાદિગુણોઽજ્ઞિતઃ પુમાનિતિ’—

अनन्तसुखस्वभावः। एतेन सांख्ययौगतन्त्रं प्रत्याहृतम्। पुनरपि कीदृशस्तनुमात्रः स्वोपात्तशरीरपरिमाणः। एतेन व्यापकं वटकणिकामात्रं चात्मानं वदन्तौ प्रत्याख्यातौ। पुनरपिकीदृशः, निरत्ययः द्रव्यरूपतया नित्यः। एतेन गर्भादिमरणपर्यन्तं जीवं प्रतिजानानश्चार्वाको निराकृतः। ननु प्रमाणसिद्धे वस्तुन्येवं गुणवादः श्रेयान्न चात्मनस्तथा प्रमाणसिद्धत्वमस्तीत्याशंकायामाह। स्वसंवेदनसुव्यक्त इति। [उक्तं च तत्त्वानुशासने]—

बुद्धि सुख-दुःखादि गुणोंसे रहित पुरुष है, ऐसा योगदर्शन खंडित हुआ समझना चाहिए और बौद्धोंका 'नैरात्म्यवाद' भी खंडित हो गया। फिर बतलाया गया है कि 'वह आत्मा सौख्यवान् अनंत सुखस्वभाववाला है'। ऐसा कहनेसे सांख्य और योगदर्शन खंडित हो गया। फिर कहा गया कि वह "तनुमात्रः" 'अपने द्वारा ग्रहण किये गये शरीर-परिमाणवाला है'। ऐसा कहनेसे जो लोग कहते हैं कि 'आत्मा व्यापक है' अथवा 'आत्मा वटकणिका मात्र है' उनका खंडन हो गया। फिर वह आत्मा "निरत्ययः" 'द्रव्यरूपसे नित्य है' ऐसा कहनेसे, जो चार्वाक यह कहता था कि "गर्भसे लगाकर मरणपर्यन्त ही जीव रहता है," उसका खण्डन हो गया।

यहाँ पर किसीकी यह शंका है कि प्रमाणसिद्ध वस्तुका ही गुण-गान करना उचित है; परन्तु आत्मामें प्रमाणसिद्धता ही नहीं है—वह किसी प्रमाणसे सिद्ध नहीं है। तब ऊपर

बुद्धि आदि (बुद्धि, सुख, दुःख आदि) गुणोथी रडित पुरुष (आत्मा छे)—अेवा योगमतनुं षंडन क्युं तथा ^१बौद्धोना 'नैरात्म्यवाद'नुं पण षंडन थई ग्युं.

वणी (आत्मा) केवो छे? अत्यंत सौभ्यवान् अर्थात् अनंतसुखस्वभावी छे. तेनाथी (अेम कडेवाथी) सांभ्य अने योग मत (दर्शन)नुं षंडन थयुं; वणी (आत्मा) केवो छे? 'तनुमात्रः' अेटले पोते ग्रडण करेला शरीर प्रमाण छे. तेनाथी (अे कथनथी) आत्मा व्यापक छे अथवा 'वटकणिकामात्रं' छे, अर्थात् 'आत्मा वडना ढीज जेवो अत्यंत नानो छे'—अेवुं कडेनाराओनुं षंडन क्युं. वणी (ते आत्मा) केवो छे? 'निरत्ययः' अेटले द्रव्यरूपे आत्मा नित्य छे. तेनाथी 'गर्भादिथी मरण पर्यंत ज जिव रहे छे'—अेवुं कडेनार चार्वाकनुं षंडन क्युं.

शिष्यनी आशंका छे के—प्रमाणसिद्ध वस्तुनो ज अेवो गुणवाद ठीक (उचित) छे, परंतु आत्मानी तेवी प्रमाणसिद्धता तो नथी, (तो उपरोक्त विशेषणोथी आत्मानी गुणवाद केम संभवे?) अेवी शंकानुं समाधान करतां आचार्य कडे छे—

१. अभावात्मको मोक्षः ।

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૬૫

“વેદ્યત્વં વેદકત્વં ચ યત્સ્વસ્ય સ્વેન યોગિનઃ।
તત્સ્વસંવેદનં પ્રાહુરાત્મનોઽનુભવં દૃશમ્ ॥૧૬૧॥”

इत्येवंलक्षणस्वसंवेदनप्रत्यक्षेण सकलप्रमाणधुर्येण सुष्ठु उक्तैश्च गुणैः संपूर्णतया व्यक्तः
विशदतयानुभूतो योगिभि त्वेकदेशेन।

કહે હુએ વિશેષણોંસે કિસકા ઓર કૈસા ગુણવાદ ? એસી શંકા હોને પર આચાર્ય કહતે હૈં કિ વહ આત્મા ‘સ્વસંવેદન-સુવ્યક્ત હૈ,’ સ્વસંવેદન નામક પ્રમાણકે દ્વારા અચ્છી તરહ પ્રગટ હૈ। “વેદ્યત્વં વેદકત્વં ચ૦”

“જો યોગીકો ખુદકા વેદ્યત્વ વ ખુદકે દ્વારા વેદકત્વ હોતા હૈ, બસ, વહી સ્વસંવેદન કહલાતા હૈ। અર્થાત્ ઉસીકો આત્માકા અનુભવ વ દર્શન કહતે હૈં। અર્થાત્ જહૌં આત્મા હી જ્ઞેય ઓર આત્મા હી જ્ઞાયક હોતા હૈ, ચૈતન્યકી ઉસ પરિણતિકો સ્વસંવેદન પ્રમાણ કહતે હૈં। ઉસીકો આત્માનુભવ વ આત્મદર્શન હી કહતે હૈં। ઇસ પ્રકારકે સ્વરૂપવાલે સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષ (જો કિ સબ પ્રમાણોંમેં મુખ્ય યા અગ્રણી પ્રમાણ હૈ) સે તથા કહે હુએ ગુણોંસે સમ્પૂર્ણતયા પ્રકટ વહ આત્મા યોગિજનોંકો એકદેશ વિશદરૂપસે અનુભવમેં આતા હૈ।” 21॥

તે આત્મા ‘સ્વસંવેદન-સુવ્યક્તઃ’ સ્વસંવેદન દ્વારા સારી રીતે વ્યક્ત છે (અર્થાત્ આત્મા સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષ છે), તેથી તે સંભવે છે.

‘તત્ત્વાનુશાસન’-શ્લો. ૧૬૧માં કહ્યું છે કે—

‘યોગીને પોતાના આત્માનું આત્મા દ્વારા જે વેદપણું તથા વેદકપણું છે, તેને સ્વસંવેદન કહે છે. તે આત્માનો અનુભવ વા દર્શન છે.’

આવા પ્રકારના લક્ષણવાળો સ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષ આત્મા જે સર્વ પ્રમાણોમાં મુખ્ય આ અગ્રણી પ્રમાણ છે, તેનાથી તથા ઉક્ત ગુણોથી સારી રીતે સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત (પ્રગટ) છે, તે યોગીઓને એકદેશ વિશદરૂપથી અનુભવવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—આ શ્લોકમાં આચાર્યે, (૧) લોક-અલોકને જાણનાર, (૨) અત્યંત અનન્તસુખસ્વભાવવાળો, (૩) શરીર પ્રમાણ, (૪) અવિનાશી અને (૫) સ્વસંવેદનગમ્ય— આત્માનાં આવાં પાંચ વિશેષણો આપી આત્માની વિશિષ્ટતા દર્શાવી છે. તેની સ્પષ્ટતા આ પ્રમાણે છે :—

(૧) સર્વજ્ઞનો આત્મા લોકાલોકને જાણે છે. એ વ્યવહારનયનું કથન છે, પણ તેનો અર્થ એ નથી કે તેઓ જાણતા જ નથી. તેઓ જાણે તો છે, પરંતુ પર પદાર્થોની સાથે એકતા

૬૬]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

કરી (એકમેક થઈ) જાણતા નથી. જો તેઓ એકતા કરી જાણે તો તેઓ અન્ય જીવોના રાગ-દ્વેષના કર્તા અને તે જીવોના સુખ-દુઃખના ભોક્તા થાય-જે કદી બને નહિ.

દર્પણની જેમ આત્મામાં (જ્ઞાનમાં) એવી નિર્મળતા છે કે ત્રણ લોકના સર્વ પદાર્થો તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેથી પોતાના આત્માને જાણતાં બધા પદાર્થો તેમાં જણાઈ જાય છે.

કેવળજ્ઞાનની એક સમયની પર્યાય, ત્રણ લોકના અનંત પદાર્થો, તેમના પ્રત્યેકના અનંત-અનંત ગુણો અને દરેક ગુણની ત્રિકાલવર્તી અનંત-અનંત પર્યાયોને, યુગપત્ (એકી સાથે) જેમ છે તેમ જાણે છે; અર્થાત્ જે દ્રવ્યની જે પર્યાય જે કાલે જે ક્ષેત્રે થઈ ગઈ હોય, થવાની હોય અને થતી હોય તેમ જ તે તે પર્યાયોને અનુકૂળ જે જે બાહ્ય નિમિત્તો હોય, તે બધાંને કેવળી ભગવાન એકી સાથે જેમ છે તેમ જાણે છે. એવું તેમના જ્ઞાનનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય છે.

સર્વજ્ઞની શક્તિ વિષે શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે :—

“.....હવે, એક જ્ઞાયકભાવનો સર્વ જ્ઞેયોને જાણવાનો સ્વભાવ હોવાથી, ક્રમે પ્રવર્તતા, અનંત, ભૂત-વર્તમાન-ભાવિ વિચિત્ર પર્યાયસમૂહવાળાં, અગાધસ્વભાવ અને ગંભીર એવાં સમસ્ત દ્રવ્યમાત્રને-જાણે કે તે દ્રવ્યો જ્ઞાયકમાં કોતરાઈ ગયાં હોય, ચીતરાઈ ગયાં હોય, દટાઈ ગયાં હોય, ખોદાઈ ગયાં હોય, ડૂબી ગયાં હોય, સમાઈ ગયાં હોય, પ્રતિબિંબિત થયાં હોય એમ-એક ક્ષણમાં જ જે (શુદ્ધ આત્મા) પ્રત્યક્ષ કરે છે.....” (ગાથા ૨૦૦-ટીકા)

“તે (જીવાદિ) દ્રવ્ય જાતિઓના સમસ્ત વિદ્યમાન અને અવિદ્યમાન પર્યાયો, તાત્કાલિક (વર્તમાન) પર્યાયોની માફક, વિશિષ્ટતાપૂર્વક (પોતપોતાના ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપે) જ્ઞાનમાં વર્તે છે. (ગાથા-૩૭)

“જે (પર્યાયો) અઘાપિ ઉત્પન્ન થયા નથી તથા જે ઉત્પન્ન થઈને વિલય પામી ગયા છે, તે (પર્યાયો) ખરેખર અવિદ્યમાન હોવા છતાં, જ્ઞાન પ્રતિ નિયત હોવાથી (જ્ઞાનમાં નિશ્ચિત-સ્થિર-ચોંટેલાં હોવાથી, જ્ઞાનમાં સીધાં જણાતાં હોવાથી) જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ વર્તતા થકા, પથરના સ્તંભમાં કોતરાએલા ભૂત અને ભાવિ દેવોની (તીર્થંકરદેવોની) માફક પોતાનું સ્વરૂપ અકંપપણે (જ્ઞાનને) અર્પતા એવા (તે પર્યાયો) વિદ્યમાન જ છે.” (ગાથા-૩૮ ટીકા)

“.....આ રીતે આત્માની અદ્ભૂત જ્ઞાનશક્તિ અને દ્રવ્યોની અદ્ભૂત જ્ઞેયત્વશક્તિને લીધે કેવળજ્ઞાનમાં સમસ્ત દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના પર્યાયોનું એક જ સમયે ભાસવું અવિરુદ્ધ છે.” (ગા. ૩૭-ભાવાર્થ)

अत्राह शिष्यः यद्येवमात्मास्ति तस्योपास्तिः कथमिति स्पष्टम् आत्मसेवोपायग्रश्नोऽयम्।

यहाँ पर शिष्य कहता है कि यदि इस तरहका आत्मा है तो उसकी उपासना कैसे की जानी चाहिए? इसमें आत्मध्यान या आत्मभावना करनेके उपायोंको पूछा गया है।

(૨) આત્મા અનંતસૌખ્યવાન છે એટલે કે આત્માના દ્રવ્યસ્વભાવમાં અતીન્દ્રિય અનંત સુખ છે. આવું પરિપૂર્ણ સુખ સર્વજ્ઞ ભગવાનને જ હોય, ^૧કારણ કે (૧) ઘાતિકર્મોના અભાવને લીધે, (૨) પરિણામ (પરિણમન) કોઈ ઉપાધિ નહી હોવાથી અને (૩) કેવળજ્ઞાન નિષ્કંપ-સ્થિર-અનાકુળ હોવાને લીધે, કેવળજ્ઞાન સુખસ્વરૂપ જ છે,

જોકે આત્માને સંસાર-અવસ્થામાં કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી તે ગુણ વિભાવરૂપ પરિણમે છે, તે વાસ્તવિક સુખરૂપ પરિણમતો નથી, પરંતુ જ્યારે આત્મા ઘાતિકર્મથી સર્વથા મુક્ત થાય છે અર્થાત્ સ્વાત્મોપલબ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે ગુણનો પૂર્ણ વિકાસ થતાં આત્મા અનંતસુખસ્વભાવરૂપ પરિણમે છે.

(૩) વ્યવહારનયથી આ જીવ નામકર્મપ્રાપ્ત દેહ પ્રમાણ છે, પરંતુ નિશ્ચયનયથી તે લોકાકાશ પ્રમાણ અસંખ્યાતપ્રદેશી છે. જોકે વ્યવહારનયથી તે પ્રદેશોના સંકોચવિસ્તાર સહિત છે. તોપણ સિદ્ધ અવસ્થામાં સંકોચ-વિસ્તારથી રહિત શરીર પ્રમાણે તેનો આકાર છે.^૨

(૪) દ્રવ્યાર્થિકનયથી આત્મા ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાનના અખંડ સ્વભાવે ધ્રુવ છે—અવિનાશી છે, પરંતુ પર્યાયાર્થિકનયે તે ઉત્પાદ-વ્યય સહિત છે, અર્થાત્ પ્રતિક્ષણ વિનાશિક છે.

(૫) આત્મા સ્વસંવેદનગમ્ય છે. ‘અહં અસ્મિ’ હું છું એવા અન્તર્મુખાકારરૂપથી જે જ્ઞાન અથવા અનુભવ થાય છે, તેનાથી આત્માની સત્તા સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાનીજનને અન્તર્બાધિ જલ્પો અથવા સંકલ્પોનો પરિત્યાગ કરી આત્મસ્વરૂપનું આત્મા દ્વારા આત્મામાં જ જે અનુભવ યા વેદન થાય છે, તે સ્વસંવેદન છે. આ સ્વસંવેદનની અપેક્ષાએ આત્મા પ્રત્યક્ષ છે.

જ્યાં આત્મા જ જ્ઞેય અને આત્મા જ જ્ઞાયક હોય છે, ત્યાં ચૈતન્યની તે પરિણાતિને સ્વસંવેદન પ્રમાણ કહે છે. તેને આત્માનુભવ યા આત્મદર્શન પણ કહે છે. ૨૧.

અહીં શિષ્ય કહે છે કે જો આત્મા આવા પ્રકારનો છે, તો તેની ઉપાસના કેવી રીતે કરવી જોઈએ? આત્મ-ઉપાસનાના ઉપાયનો આ પ્રશ્ન છે—એ સ્પષ્ટ છે.

૧. જુઓ, શ્રી પ્રવચનસાર-ગુ. આવૃત્તિ ગા. ૬૦ ભાવાર્થ.

૨. જુઓ, શ્રી પરમાત્મપ્રકાશક-ગા. ૪૩/૨ ભાવાર્થ અને દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા-૧૦.

ગુરુરાહ—

સંયમ્ય કરણગ્રામમેકાગ્રત્વેન ચેતસઃ ।

આત્માનમાત્મવાન્ ધ્યાયેદાત્મનૈવાત્મનિ સ્થિતમ્ ॥૨૨॥

ટીકા—ધ્યાયેત્ । ભાવયેત્ કોઽસૌ ? આત્મવાન્ ગુપ્તેન્દ્રિયમના ધ્વસ્તસ્વાયત્તવૃતિર્વા । કં ? આત્માનં યથોક્તસ્વભાવં પુરુષમ્ । કેન ? આત્મનૈવ સ્વસંવેદનરૂપેણ સ્વેનૈવ તજ્ઞાપ્તૌ કરણાન્તરાભાવાત્ ।

આચાર્ય કહતે હૈં—

મનકો કર એકાગ્ર, સબ ઇન્દ્રિયવિષય મિટાય ।

આતમજ્ઞાની આત્મમેં, નિજકો નિજસે ધ્યાય ॥૨૨॥

અર્થ—મનકી એકાગ્રતાસે ઇન્દ્રિયોંકો વશમેં કર ધ્વસ્ત-નષ્ટ કર દી હૈ, સ્વચ્છન્દ વૃત્તિ જિસને એસા પુરુષ અપનેમેં હી સ્થિત આત્માકો અપને હી દ્વારા ધ્યાવે ।

વિશદાર્થ—જિસને ઇન્દ્રિય ઓર મનકો રોક લિયા હૈ અથવા જિસને ઇન્દ્રિય ઓર મનકી ઉચ્છૃંખલા એવં સ્વૈરાચારરૂપ પ્રવૃત્તિકો ધ્વસ્ત કર દિયા હૈ, એસા આત્મા જિસકા સ્વરૂપ પહિલે (નં. ૨૧ કે શ્લોકમેં) બતા આયે હૈં, આત્માકો આત્માસે હી યાની સ્વસંવેદનરૂપ

આચાર્ય કહે છે :—

ઈન્દ્રિય-વિષયો નિગ્રહી, મન એકાગ્ર લગાય,

આત્મામાં સ્થિત આત્મને, જ્ઞાની નિજથી ધ્યાય. ૨૨

અન્વયાર્થ :—[ચેતસઃ] (ભાવ) મનની [એકાગ્રત્વેન] એકાગ્રતાથી [કરણગ્રામં] ઇન્દ્રિયોના સમૂહને [સંયમ્ય] વશ કરી [આત્મવાન્] આત્મવાન્ પુરુષે [આત્મનિ] પોતાનામાં (આત્મામાં) [સ્થિતં] સ્થિત [આત્માનં] આત્માને [આત્મના એવ] આત્મા દ્વારા જ [ધ્યાયેત્] ધ્યાવો જોઈએ.

ટીકા :—ધ્યાવવો જોઈએ-ભાવવો જોઈએ. કોણે? આત્મવાન્ (પુરુષે) અર્થાત્ જોણે ઇન્દ્રિયો અને મનને ગોપવેલ છે. (સંયમમાં રાખેલ છે) અથવા જોણે ઇન્દ્રિયો અને મનની સ્વૈરાચારરૂપ (સ્વચ્છંદ) પ્રવૃત્તિનો નાશ કરી દીધો છે એવા આત્માએ. કોને (ધ્યાવવો)? આત્માને એટલે જેનો સ્વભાવ પહેલાં (શ્લોક ૨૧માં) બતાવ્યો છે તેવા પુરુષને (આત્માને); શા વડે? આત્મા વડે જ અર્થાત્ સ્વસંવેદનરૂપ પોતાથી જ (પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જ)

उक्तं च [तत्त्वानुशासने]—

स्वपरज्ञप्तिरूपत्वात् न तस्य करणान्तरम्।
ततश्चिन्तां परित्यज्य स्वसंवित्त्यैव वेद्यताम्॥१६२॥

क्व तिष्ठन्तमित्याह, आत्मनि स्थितं, वस्तुतः सर्वभावानां स्वरूपमात्राधारत्वात्। किं कृत्वा? संयम्य रूपादिभ्यो व्यावृत्य। किं? करणग्रामं चक्षुरादीन्द्रियगणम्। केनोपायेन? एकाग्रत्वेन एकं विवक्षितमात्मानं तद् द्रव्यं पर्यायो वा अग्रं प्राधान्येनालम्बनं विषयो यस्य अथवा प्रत्यक्ष ज्ञानसे ही ध्यावे, कारण कि स्वयं आत्मामें ही उसकी ज्ञप्ति (ज्ञान) होती है। उस ज्ञप्तिमें और कोई करणान्तर नहीं होते। जैसा कि तत्त्वानुशासनमें कहा है— “स्वपरज्ञप्तिरूपत्वात्०”

“वह आत्मा स्वपर-प्रतिभासस्वरूप है। वह स्वयं ही स्वयंको जानता है, और परको भी जानता है। उसमें उससे भिन्न अन्य करणोंकी आवश्यकता नहीं है। इसलिए चिन्ताको छोड़कर स्वसंवित्ति-स्वसंवेदनके द्वारा ही उसे जानो, जो कि खुदमें ही स्थित है। कारण कि परमार्थसे सभी पदार्थ स्वरूपमें ही रहा करते हैं। इसके लिए उचित है कि मनको एकाग्र कर चक्षु आदिक इन्द्रियोंकी अपने-अपने विषयों (रूप आदिकों)से व्यावृत्ति करे।” यहाँ पर संस्कृतटीकाकार पंडित आशाधरजीने ‘एकाग्र’ शब्दके दो अर्थ प्रदर्शित किये हैं।

(ध्यावो जोईअे), कारण के ते ज्ञप्तिमां भीजा करण (साधन)नो अभाव छे. (स्वयं आत्मा ज ज्ञप्तिनुं साधन छे.)

‘तत्त्वानुशासन’—श्लोक १६२मां कहुं छे के :—

‘ते आत्मा स्व-पर ज्ञप्तिरूप डोवाथी (अर्थात् ते स्वयं स्वने अने परने पण ज्ञप्तो डोवाथी तेने (तेनाथी भिन्न) अन्य करणनो (साधननो) अभाव छे. माटे चिंताने छोडी स्वसंवित्ति (अटले स्वसंवेदन) द्वारा ज तेने ज्ञप्तो जोईअे.’

(शिष्ये) पूछ्युं—क्यां रडेला (आत्माने)? आत्मांमां स्थित (थयेलाने), कारण के वस्तुतः (वास्तविक रीते) सर्व पदार्थोंने स्वरूपमात्र ज आधार छे (अर्थात् सर्व पदार्थो पोतपोताना स्वरूपमां ज स्थित डोय छे). शुं करीने? रूपादि (विषयो)थी रोक्रीने (संयमित करीने) अर्थात् पाणी वाणीने. कोने? ईन्द्रियोना समूडने—अटले यक्षु आदि ईन्द्रिय-गणने. क्या उपायथी? अेकाग्रपण्णथी—अर्थात् अेक अटले विवक्षित आत्मा ते द्रव्य वा पर्याय-ते अग्र अटले प्रधानपण्णे अवलंबन(भूत विषय छे, जेनो—ते अेकाग्र;

एकं पूर्वापरपर्यायाऽनुस्यूतं अग्रमात्मग्राह्यं यस्य तदेकाग्रं तद्भावेन। कस्य? चेतसो मनसः। अयमर्थो यत्र क्वचिदात्मन्येव वा श्रुतज्ञानावष्टम्भात् आलम्बितेन मनसा। इन्द्रियाणि निरुद्धय स्वात्मानं च भावयित्वा तत्रैकाग्रतामासाद्य चिन्तां त्यक्त्वा स्वसंवेदनेनैवात्मानमनुभवेत्।

उक्तं च—

“गहियं तं सुअणाणा पच्छा संवेयणेण भाविञ्ज।
जो ण हु सुयमवलंबइ सो मुज्झइ अप्पसब्भावो॥”

एक कहिए विवक्षित कोई एक आत्मा, अथवा कोई एक द्रव्य, अथवा पर्याय, वही है अग्र कहिए प्रधानतासे आलम्बनभूत विषय जिसका ऐसे मनको कहेंगे ‘एकाग्र’। अथवा एक कहिए पूर्वापर पर्यायोंमें अविच्छिन्नरूपसे प्रवर्तमान द्रव्य-आत्मा वही है, अग्र-आत्मग्राह्य जिसका ऐसे मनको एकाग्र कहेंगे।

सारांश यह है, कि जहाँ कहीं अथवा आत्मामें ही श्रुतज्ञानके सहारेसे भावनायुक्त हुए मनके द्वारा इन्द्रियोंको रोक कर स्वात्माकी भावना कर उसीमें एकाग्रताको प्राप्त कर चिन्ताको छोड़ कर स्वसंवेदनके ही द्वारा आत्माका अनुभव करे। जैसा कि कहा भी है—
“गहियं तं सुअणाणा०”

अर्थ—“उस (आत्मा)को श्रुतज्ञानके द्वारा जानकर पीछे संवेदन (स्वसंवेदन)में अनुभव करे। जो श्रुतज्ञानका आलम्बन नहीं लेता वह आत्मस्वभावके विषयमें गड़बड़ा जाता

अेकाग्रनो बीजो अर्थ :—

अेक अेटले पूर्वापर पर्यायोमां अनुस्यूतइपथी (अविच्छिन्नइपथी) प्रवर्तमान अग्र अेटले आत्मा जेनो—ते अेकाग्र—तेना भावथी अेटले अेकाग्रताथी.

कोना? चिन्ता—(भाव) मनना. तेनो आ अर्थ छे—ज्यां कहीं अथवा आत्मामां ज श्रुतज्ञाननी सहायथी, मनना आलंबन द्वारा ईन्द्रियोने रोकीने तथा पोताना आत्माने भावीने तेमां अेकाग्रता प्राप्त करी, चिन्ता छोडी, स्वसंवेदन द्वारा ज आत्मानो अनुभव करवो.

‘अनगारधर्मासृत—तृतीय अध्याय’—मां कहुं छे के—

‘तेने (आत्माने) श्रुतज्ञान द्वारा ग्रहण करी (जाणी) संवेदन (स्वसंवेदन) द्वारा अनुभव करवो. जे श्रुतज्ञाननुं अवलंबन लेतो नथी ते आत्मस्वभावना विषयमां मुंजाई जाय छे (गभराई जाय छे).

तथा ‘समाधिशतक’—श्लोक उरमां कहुं छे के :—

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૭૧

તથા ચ [સમાધિતંત્રે]—પ્રચ્યાવ્ય વિષયેભ્યોઽહં માં મયૈવ મયિ સ્થિતમ્ ।
 बोधात्मानं प्रपन्नोऽस्मि परमानन्दनिर्वृतम् ॥૩૨॥

है। इसी तरह यह भी भावना करे कि जैसा कि पूज्यपादस्वामीके समाधिशतकमें कहा है—“प्राच्याव्य विषयेभ्योऽहं”

“में इन्द्रियोंके विषयोंसे अपनेको हटाकर अपनेमें स्थित ज्ञानस्वरूप एवं परमानन्दमयी आपको अपने ही द्वारा प्राप्त हुआ हूँ॥22॥

‘હું ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી હઠાવી પોતાનામાં સ્થિત જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા પરમાનંદમયી આત્માને આત્મા દ્વારા પ્રાપ્ત થયો છું.’

ભાવાર્થ :—પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા આત્માને જાણવો, પછી આત્મામાં એકાગ્ર થવાથી ઈન્દ્રિયોની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સ્વયં અટકી જશે અર્થાત્ તેમની સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિનો નાશ થશે અને તે એકાગ્રતાથી અન્ય ચિંતાનો નિરોધ થઈ ધ્યાનાવસ્થામાં સ્વસંવેદન દ્વારા આત્માનો અનુભવ થશે.

“જે જ્ઞાન પાંચ ઈન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મન દ્વારા પ્રવર્તતું હતું, તે જ્ઞાન સર્વ બાજુથી સમેટાઈ નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં કેવળ સ્વરૂપસન્મુખ થયું, કેમ કે આ જ્ઞાન ક્ષયોપશમરૂપ છે. તે એક કાળમાં એક જોયને જ જાણી શકે. હવે તે જ જ્ઞાન સ્વરૂપ જાણવાને પ્રવર્ત્યું ત્યારે અન્યને જાણવાનું સહેજ જ બંધ થયું. ત્યાં એવી દશા થઈ કે બાહ્ય અનેક શબ્દાદિક વિકાર હોવા છતાં પણ સ્વરૂપધ્યાનીને તેની કાંઈ ખબર નથી. એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન પણ સ્વરૂપસન્મુખ થયું. વળી નયાદિકના વિચારો મટવાથી શ્રુતજ્ઞાન પણ સ્વરૂપસન્મુખ થયું.....તેથી જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા પ્રવર્તતું હતું તે જ જ્ઞાન હવે નિજ અનુભવમાં પ્રવર્તે છે, તથાપિ આ જ્ઞાનને અતીન્દ્રિય કહીએ છીએ^૧.”

આત્મા સ્વ-પર પ્રતિભાસસ્વરૂપ છે અર્થાત્ સ્વ-પર પ્રકાશક છે. તે સ્વયં પોતાને જાણતાં પર જણાઈ જાય છે, તેથી જાણવા માટે તેને બીજાં કરણોની (સાધનોની) આવશ્યકતા રહેતી નથી.

સ્વ-સંવેદનમાં જ્ઞપ્તિ-ક્રિયાની નિષ્પત્તિ માટે બીજું કોઈ કરણ અથવા સાધકતમ હેતુ નથી, કારણ કે આત્મા સ્વયં સ્વ-પર જ્ઞપ્તિરૂપ છે. માટે કારણાન્તરની (બીજા કારણની) ચિંતા છોડી સ્વ-જ્ઞપ્તિ દ્વારા જ આત્માને જાણવો જોઈએ. ૨૨

૧. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક—ગુ. આ. શ્રી ટોડરમલ્લજીની રહસ્યપૂર્ણ ચિટ્ટી-પૃ. ૩૪૫.

અથાહ શિષ્યઃ! આત્મોપાસનયા કિમિતિ ભગવન્નાત્મસેવનયા કિં પ્રયોજનં સ્યાત્ ?
ફલપ્રતિપત્તિપૂર્વકત્વાત્ પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તેરિતિપૃષ્ઠઃ સન્નાચષ્ટે :—

અજ્ઞાનોપાસ્તિરજ્ઞાનં જ્ઞાનં જ્ઞાનિસમાશ્રયઃ।

દદાતિ યત્તુ યસ્માસ્તિ સુપ્રસિદ્ધમિદં વચઃ॥૨૩॥

ટીકા—દદાતિ। કાસૌ, અજ્ઞાનસ્ય દેહાદેર્મૂઢ્ઘ્રાન્તસંદિગ્ધગુવદિર્વા ઉપાસ્તિઃ સેવા। કિં ?

યહૌં પર શિષ્યકા કહના હૈ કિ ભગવન્! આત્માસે અથવા આત્માકી ઉપાસના કરનેસે
કયા મતલબ સધેગા—કયા ફલ મિલેગા ? ક્યૌંકિ વિચારવાનોંકી પ્રવૃત્તિ તો ફલજ્ઞાનપૂર્વક હુઆ
કરતી હૈ, ઇસ પ્રકાર પૂછે જાને પર આચાર્ય જવાબ દેતે હૈ—

અજ્ઞભક્તિ અજ્ઞાનકો, જ્ઞાનભક્તિ દે જ્ઞાન।

લોકોક્તી જો જો ધરે, કરે સો તાકો દાન॥૨૩॥

અર્થ—અજ્ઞાન કહિયે જ્ઞાનસે રહિત શરીરાદિકકી સેવા અજ્ઞાનકો દેતી હૈ, ઓર
જ્ઞાની પુરુષોંકી સેવા જ્ઞાનકો દેતી હૈ। યહ વાત પ્રસિદ્ધ હૈ, કિ જિસકે પાસ જો કુછ હોતા
હૈ, વહ ઊસીકો દેતા હૈ, દૂસરી ચીજ જો ઊસકે પાસ હૈ નહીં, વહ દૂસરેકો કહૌંસે દેગા ?

વિશદાર્થ—અજ્ઞાન શબ્દકે દો અર્થ હૈં, ઇક તો જ્ઞાન રહિત શરીરાદિક ઓર દૂસરે

પછી શિષ્ય પૂછે છે—‘ભગવન્! આત્માની ઉપાસનાનું પ્રયોજન શું?
અર્થાત્ આત્માની સેવાથી શો મતલબ સરે? કારણ કે વિચારવાનોની પ્રવૃત્તિ તો જ્ઞાનપૂર્વક
હોય છે.

એવી રીતે પૂછવામાં આવતાં આચાર્ય કહે છે :—

અજ્ઞ-ભક્તિ અજ્ઞાનને, જ્ઞાન-ભક્તિ દે જ્ઞાન,

લોકોક્તિ-‘જે જે ધરે, કરે તે તેનું દાન.’ ૨૩.

અન્વયાર્થ :—[અજ્ઞાનોપાસ્તિ] અજ્ઞાનની (અર્થાત્ જ્ઞાનરહિત શરીરાદિકની) ઉપાસના
(સેવા) [અજ્ઞાનં દદાતિ] અજ્ઞાન આપે છે (અર્થાત્ અજ્ઞાનની ઉપાસનાથી અજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ
થાય છે), [જ્ઞાનિસમાશ્રયઃ] અને જ્ઞાનીની સેવા [જ્ઞાનં દદાતિ] જ્ઞાન આપે છે (અર્થાત્ જ્ઞાની
પુરુષોની સેવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે). [યત્તુ યસ્ય અસ્તિ તદ્ એવ દદાતિ] જેની પાસે
જે હોય છે તે જ આપે છે, [ઇદં સુપ્રસિદ્ધં વચઃ] એ સુપ્રસિદ્ધ વાત છે.

ટીકા :—આપે છે. કોણ તે? અજ્ઞાનની ઉપાસના—અર્થાત્ અજ્ઞાન એટલે

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૭૩

અજ્ઞાન, મોહભ્રમસન્દેહલક્ષણં તથા દદાતિ। કાસૌ ? જ્ઞાનિનઃ સ્વભાવસ્યાત્મનો જ્ઞાનસંપન્નગુવદિર્વા
સમાશ્રયઃ। અનન્યપરયા સેવનમ્। કિં ? જ્ઞાનં સ્વાર્થાવબોધમ્।

ઉક્તં ચ—

જ્ઞાનમેવ ફલં જ્ઞાને નનુ શ્લાઘ્યમનશ્વરમ્।
અહો મોહસ્ય માહાત્મ્ય મન્યદપ્યત્ર મૃગ્યતે॥

મિથ્યાજ્ઞાન (મોહ-ભ્રાંતિ-સંદેહ)વાલે મૂઢ-ભ્રાંત તથા સંદિગ્ધ ગુરુ આદિક। સો ઇનકી ઉપાસના
યા સેવા અજ્ઞાન તથા મોહ-ભ્રમવ સંદેહ લક્ષણાત્મક મિથ્યાજ્ઞાનકો દેતી હૈ। ઓર જ્ઞાની
કહિયે, જ્ઞાનસ્વભાવ આત્મા તથા આત્મજ્ઞાનસમ્પન્ન ગુરુઓંકી તત્પરતાકે સાથ સેવા,
સ્વાર્થાવબોધરૂપ જ્ઞાનકો દેતી હૈ। જૈસા કિ શ્રી ગુણભદ્રાચાર્યને આત્માનુશાસનમેં કહા હૈ—
“જ્ઞાનમેવ ફલં જ્ઞાને”

જ્ઞાન હોનેકા ફલ, પ્રશંસનીય એવં અવિનાશી જ્ઞાનકા હોના હી હૈ, યહ નિશ્ચયસે
જાનો। અહો! યહ મોહકા હી માહાત્મ્ય હૈ, જો ઇસમેં જ્ઞાનકો છોડ કુછ ઓર હી ફલ
ઢૂંઢા જાતા હૈ। જ્ઞાનાત્માસે જ્ઞાનકી હી પ્રાપ્તિ હોના ન્યાય હૈ। ઇસલિએ હે ભદ્ર! જ્ઞાનીકી
ઉપાસના કરકે પ્રગટ હુઈ હૈ સ્વ પર વિવેકરૂપી જ્યોતિ જિસકો એસા આત્મા, આત્માકે દ્વારા
આત્મામેં હી સેવનીય હૈ, અનન્યશરણ હોકર ભાવના કરનેકે યોગ્ય હૈ।” ॥23॥

શરીરાદિસંબંધી મિથ્યા ભ્રાન્તિ અથવા સંદિગ્ધ (અજ્ઞાની) ગુરુ આદિક તેની ઉપાસના—
સેવા. શું (આપે છે)? અજ્ઞાનને અર્થાત્ મોહ-ભ્રમ-સંદેહલક્ષણવાળા અજ્ઞાનને
(મિથ્યાજ્ઞાનને); તથા આપે છે, કોણ તે? જ્ઞાનીની-અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વભાવ આત્માની વા
આત્મજ્ઞાનસંપન્ન ગુરુ આદિની-સેવા અર્થાત્ અનન્યપરાથી (તત્પરતાથી) સેવા. શું. (આપે
છે)? જ્ઞાન અર્થાત્ સ્વાર્થાવબોધલક્ષણવાળું જ્ઞાન (આપે છે).

શ્રી ગુણભદ્રાચાર્યે ‘આત્માનુશાસન’ શ્લો-૧૭૫માં કહ્યું છે કે :—

‘જ્ઞાનનું (જ્ઞાનની ઉપાસનાનું) ઇળ, પ્રશંસનીય અવિનાશી સમ્યક્જ્ઞાન જ છે. એ
નિશ્ચયથી જાણો. અહો! એ મોહનું જ માહાત્મ્ય છે કે (જ્ઞાનને છોડી) અહીં પણ (એટલે
આ ઉપાસનામાં પણ) બીજું શોધે છે.’

શિષ્ય પૂછે છે—આ બાબતમાં શું દૃષ્ટાન્ત છે?

આચાર્ય કહે છે—‘યત્તુ યસ્યાસ્તિ તદેવ દદાતિ।’ એનો અર્થ એ છે કે જેની પાસે જે
હોય તે જ આપે છે—અર્થાત્ જેને સ્વાધીન જે છે, તે તેની ઉપાસના કરવામાં આવતાં આપે

૭૪]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

કો અત્ર દૃષ્ટાન્ત ઇત્યાહ યદિત્યાદિ દદાતીત્યત્રાપિ યોજ્યં 'તું' અવધારણે' તેનાયમર્થઃ સંપદ્યતે। યદ્યેવ યસ્ય સ્વાધીનં વિદ્યતે સ સેવ્યમાનં તદેવ દદાતીત્યેતદ્વાક્યં લોકે સુપ્રતીતમતો ભદ્ર જ્ઞાનિનમુપાસ્ય સમુજૃમ્ભિતસ્વપરવિવેકજ્યોતિરજસ્રમાત્માનમાત્માનિ સેવસ્વ।

અત્રાપ્યાહ શિષ્યઃ। જ્ઞાનિનોધ્યાત્મસ્વસ્થસ્ય કિં ભવતીતિ નિષ્પન્નયોગ્યપેક્ષયા સ્વાત્મધ્યાન-ફલપ્રશ્નોયમ્।

ગુરુરાહ—

**પરીષહાદ્યવિજ્ઞાનાદાસ્રવસ્ય નિરોધિની।
જાયતેઽધ્યાત્મયોગેન કર્મણામાશુ નિર્જરા।।૨૪।।**

યહાં ફિર મી શિષ્ય કહતા હૈ કિ અધ્યાત્મલીન જ્ઞાનીકો ક્યા ફલ મિલતા હૈ? ઇસમેં સ્વાત્મનિષ્ઠ યોગીકી અપેક્ષાસે સ્વાત્મધ્યાનકા ફલ પૂછા ગયા હૈ। આચાર્ય કહતે હૈ—

**પરિષહાદિ અનુભવ બિના, આત્મ-ધ્યાન પ્રતાપ।
શીઘ્ર સસંવર નિર્જરા, હોત કર્મકી આપ।।૨૪।।**

છે. આ વાક્ય લોકમાં સુપ્રતીત છે. તેથી હે ભદ્ર! જ્ઞાનીની ઉપાસના કરીને પ્રગટ થઈ છે, સ્વ-પર વિવેકરૂપી જ્યોતિ જેની એવા આત્માને આત્મા દ્વારા આત્મામાં જ નિરંતર સેવ.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનીની ઉપાસના કરવાથી અજ્ઞાનની અને જ્ઞાનીની ઉપાસના કરવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે જેની પાસે જે હોય તે જ પ્રાપ્ત થાય. માટે જેને સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રગટ થઈ છે, તેણે આત્માની આત્મા વડે આત્મામાં જ નિરંતર ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે. ૨૩.

અહીં, વળી શિષ્ય કહે છે—અધ્યાત્મલીન જ્ઞાનીને શું થાય છે (શું ફળ મળે છે)? નિષ્પન્ન (સ્વાત્મનિષ્ઠ) યોગીની અપેક્ષાએ સ્વાત્મધ્યાનના ફળનો આ પ્રશ્ન છે.

આચાર્ય કહે છે :—

**આત્મધ્યાનના યોગથી, પરીસહો ન વેદાય,
શીઘ્ર સસંવર નિર્જરા, આસ્રવ-રોધન થાય. ૨૪.**

અન્વયાર્થ :—[અધ્યાત્મયોગેન] અધ્યાત્મયોગથી (આત્મામાં આત્માના [પરીષહાદ્ય-વિજ્ઞાનાત્] પરીષહાદિકનો (મનુષ્ય, તિર્યંચ, દેવાદિના ઘોર ઉપસર્ગો અથવા કષ્ટો આદિનો)

ટીકા—જાયતે ભવતિ। કાસૌ? નિર્જરા એકદેશેન સંક્ષયો વિશ્લેષ इत्यर्थः। કેષાં? કર્મણાં સિદ્ધયોગ્યપેક્ષયાऽશુભાનાં ચ શુભાનાં સાધ્યયોગ્યપેક્ષયા ત્વસદ્દેયાદીનાં કર્મણામ્। કથમાશુ સઘઃ। કેન? અધ્યાત્મયોગેન આત્મન્યાત્મનઃ પ્રણિધાનેન, કિં કેવલા? નેત્યાહ—નિરોધિની પ્રતિષેધયુક્તા, કસ્યાસ્રવસ્યાગમનસ્ય કર્મણામિત્યત્રાપિ યોજ્યમ્। કુત इत्याह, પરીષહાણાં ક્ષુધાદિદુઃખભેદાનામાદિશબ્દાદેવાદિકૃત્તોપસર્ગબાધાનાં ચાવિજ્ઞાનાદસંવેદનાત્।

તથા ચોક્તમ્—

અર્થ—આત્મામેં આત્માકે ચિંતવનરૂપ ધ્યાનસે પરીષહાદિકકા અનુભવ ન હોનેસે કર્મોકે આગમનકો રોકનેવાલી કર્મ-નિર્જરા શીઘ્ર હોતી હૈ।

વિશદાર્થ—અધ્યાત્મયોગસે આત્મામેં આત્માકા હી ધ્યાન કરનેસે કર્મોકી નિર્જરા (એકદેશસે કર્મોકા ક્ષય હો જાના, કર્મોકા સમ્બન્ધ છૂટ જાના) હો જાતી હૈ। ઉસમેં મી જો સિદ્ધયોગી હૈં, ઉનકે તો અશુભ તથા શુભ દોનોં હી પ્રકારોંકે કર્મોકી નિર્જરા હો જાતી હૈ। ઓર જો સાધ્યયોગી હૈં, ઉનકે અસાતાવેદનીય આદિ અશુભ કર્મોકી નિર્જરા હોતી હૈ। કોરી નિર્જરા હોતી હો સો બાત નહીં હૈ। અપિ તુ મૂખ-પ્યાસ આદિ દુઃખકે ભેદોં (પરીષહોં)

અનુભવ (વેદન) નહિ હોવાથી (ઉપસર્ગાદિ તરફ લક્ષ નહિ હોવાથી) [આસ્રવસ્ય] (કર્મોના) આસ્રવને (આગમનને) [નિરોધિની] રોકવાવાળી [કર્મણાં નિર્જરા] કર્મોની નિર્જરા [આશુ] શીઘ્ર [જાયતે] થાય છે.

ટીકા :—થાય છે. કોણ તે? નિર્જરા અર્થાત્ (કર્મોનો) એકદેશ સંક્ષયવિશ્લેષ અથવા સંબંધ છૂટવો તે (ખરી પડવું તે) એવો અર્થ છે. કોની (નિર્જરા)? કર્મોની; સિદ્ધયોગીની અપેક્ષાએ (અર્થાત્ જે સિદ્ધયોગી છે તેનાં તો) અશુભ તથા શુભ કર્મોની નિર્જરા અને સાધ્યયોગીની અપેક્ષાએ અસાતાવેદનીય આદિની નિર્જરા થાય છે. કેવી રીતે? શીઘ્ર-જલદી. શા વડે? અધ્યાત્મયોગ દ્વારા એટલે આત્મામાં આત્માના ધ્યાનથી. શું કેવલ (નિર્જરા થાય છે)? (ગુરુએ) કહ્યું, “ના, ‘નિરોધિની શબ્દ પ્રતિષેધ (નિષેધ) બતાવે છે.” કોનો (પ્રતિષેધ)? આસ્રવનો-કર્મોના આગમનનો, એમ અહીં સમજવું. કહ્યું, ‘શાથી’? પરીષહોનો-અર્થાત્ ક્ષુધા આદિ દુઃખના ભેદોરૂપ પરીષહોનો તથા ‘આદિ’ શબ્દથી દેવો વગેરેથી કરેલા ઉપસર્ગની બાધાનો અનુભવ (વેદન) નહિ હોવાથી (બાધા તરફ ઉપયોગ નહિ હોવાથી) અથવા તેનું સંવેદન નહિ હોવાથી (કર્મોના આગમનને આસ્રવને રોકવારૂપ) જૂનાં કર્મની નિર્જરા સાથે સંવર પણ થાય છે.

વળી ‘આત્માનુશાસન’—શ્લોક ૨૪૬માં કહ્યું છે કે :—

‘યસ્ય પુણ્યં ચ પાપં ચ નિષ્ફલં ગલતિ સ્વયમ્।
સ યોગી તસ્ય નિર્વાણં ન તસ્ય પુનરાસ્રવઃ’ ॥૧૧॥

તથા ચ—[તત્ત્વાનુશાસને]—

‘તથા હ્યચરમાઙ્ગસ્ય ધ્યાનમભ્યસ્યતઃ સદા।
નિર્જરા સંવરશ્ચાસ્ય સકલાશુભકર્મણામ્ ॥૨૨૫॥

અપિ ચ—[સમાધિતન્ત્રે]—

કી તથા દેવાદિકોંકે દ્વારા કિયે ગયે ઉપસર્ગોંકી બાધાકોં અનુભવમેં ન લાનેસે કર્મોંકે આગમન (આસ્રવ) કો રોક દેનેવાલી નિર્જરા મી હોતી હૈ। જૈસા કિ કહા મી હૈ :—
“યસ્ય પુણ્યં ચ પાપં ચ૦”

“જિસકે પુણ્ય ઓર પાપકર્મ, બિના ફલ દિયે સ્વયમેવ (અપને આપ) ગલ જાતે હૈં—ખિર જાતે હૈં, વહી યોગી હૈ। ઉસકો નિર્વાણ હો જાતા હૈ। ઉસકે ફિર નવીન કર્મોંકા આગમન નહીં હોતા। ઇસ શ્લોક દ્વારા પુણ્ય-પાપરૂપ દોનોં હી પ્રકારકે કર્મોંકી નિર્જરા હોના બતલાયા હૈ। ઓર મી તત્ત્વાનુશાસનમેં કહા હૈ—“તથા હ્યચરમાંગસ્ય૦”

ચરમશરીરીકે ધ્યાનકા ફલ કહ દેનેકે બાદ આચાર્ય અચરમશરીરીકે ધ્યાનકા ફલ બતલાતે હુએ કહતે હૈં—કિ જો સદા હી ધ્યાનકા અભ્યાસ કરનેવાલા હૈ, પરન્તુ જો અચરમશરીરી હૈ, (તદ્ભવમોક્ષગામી નહીં હૈ) એસે ધ્યાતાકો સમ્પૂર્ણ અશુભ કર્મોંકી નિર્જરા વ સંવર હોતા હૈ। અર્થાત્ બહ પ્રાચીન ઇવં નવીન સમસ્ત અશુભ કર્મોંકા સંવર તથા નિર્જરા કરતા હૈ। ઇસ શ્લોક દ્વારા પાપરૂપ કર્મોંકી હી નિર્જરા વ ઉનકા સંવર હોના બતલાયા

‘જેનાં પુણ્ય અને પાપ કર્મ ઇળ આપ્યા વિના સ્વયમેવ (પોતાની મેળે જ) ગળી (ઝરી) જાય છે, તે યોગી છે. તેનો નિર્વાણ (મોક્ષ) થાય છે અને તેને વળી આસ્રવ થતો નથી.’

(આ શ્લોકમાં પુણ્ય અને પાપરૂપ કર્મોંની નિર્જરા બતાવી છે),

તથા ‘તત્ત્વાનુશાસન’—શ્લોક ૨૨૫માં કહ્યું છે કે :—

‘જે સદા ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે છે, પરંતુ અચરમશરીરી છે (તદ્ભવમોક્ષગામી નથી) તેનાં (તેવા ધ્યાતાનાં) સકલ અશુભ કર્મોંની નિર્જરા અને સંવર થાય છે’.

(આ શ્લોકમાં પાપરૂપ કર્મોંની જ નિર્જરા તથા સંવર બતાવ્યો છે).

વળી, શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીએ ‘સમાધિતન્ત્ર’ શ્લોક ૩૪માં કહ્યું છે કે :—

આત્મદેહાન્તરજ્ઞાનજનિતાહ્લાદનિર્વૃત્તઃ ।

તપસા દુષ્કૃતં ઘોરં ભુજ્જાનોઽપિ ન ચિદ્યતે ॥૩૪॥

एतच्च व्यवहारनयादुच्यते । कुत इत्याशङ्कायां पुनराचार्य एवाह—सा खलु कर्मणो भवति तस्य सम्बन्धस्तदा कथमिति । वत्स ! आकर्णय खलु यस्मात्सा एकदेशेन विश्लेषलक्षणा निर्जरा कर्मणः चित्सामान्यानुविधायिपुद्गलपरिणामरूपस्य द्रव्यकर्मणः सम्बन्धिनी संभवति द्रव्ययोरेव संयोगपूर्वविभागसंभवात् । तस्य च द्रव्यकर्मणस्तदा योगिनः स्वरूपमात्रावस्थानकाले सम्बन्धः प्रत्यासत्तिरात्मना सह । कथं ? केन संयोगादिप्रकारेण सम्भवति ? सूक्ष्मेक्षिकया समीक्षस्व, न

गया है । और भी पूज्यपादस्वामीने समाधिशतकमें कहा है—“आत्मदेहान्तरज्ञान०”

“आत्मा व शरीरके विवेक (भेद) ज्ञानसे पैदा हुए आनन्दसे परिपूर्ण (युक्त) योगी, तपस्याके द्वारा भयंकर उपसर्गों व घोर परीषहोंको भोगते हुए भी खेद-खिन्न नहीं होते हैं ।

यह सब व्यवहारनयसे कहा जाता है कि बन्धवाले कर्मोंकी निर्जरा होती है, परमार्थसे नहीं । कदाचित् तुम कहो कि ऐसा क्यों ? आचार्य कहते हैं कि वत्स ! सुनो, क्योंकि एकदेशसे सम्बन्ध छूट जाना, इसीको निर्जरा कहते हैं । वह निर्जरा कर्मकी (चित्सामान्यके साथ अन्वयव्यतिरेक रखनेवाले पुद्गलोंके परिणामरूप द्रव्यकर्मकी) हो सकती है । क्योंकि संयोगपूर्वक विभाग दो द्रव्योंमें ही बन सकता है । अब जरा बारीक दृष्टिसे

‘आत्मा अने शरीरना भेदज्ञानથી ઉત્પન્ન થયેલા આનંદથી પરિપૂર્ણ (યુક્ત) યોગી, તપસ્યા દ્વારા ભયંકર ઉપસર્ગો તથા ઘોર પરીષહોને ભોગવતો હોવા છતાં ખેદખિન્ન થતો નથી.’

આ વ્યવહારનયથી કહેવામાં આવ્યું છે. ‘શાથી’? એવી આશંકા થતાં, ફરીથી આચાર્ય જ કહે છે—તે (નિર્જરા) ખરેખર કર્મની થાય છે.

તેનો (કર્મનો) સંબંધ ત્યારે કેવી રીતે છે?

વત્સ ! સાંભળ. ખરેખર તે (નિર્જરા) એકદેશ (કર્મના) વિશ્લેષલક્ષણવાળી (છૂટવારૂપ) કર્મની નિર્જરા, ચિત્સામાન્યને અનુવિધાયી (અનુસરતા) પુદ્ગલપરિણામરૂપ દ્રવ્યકર્મ સંબંધી હોય છે, કારણ કે બે દ્રવ્યોના સંયોગપૂર્વક (તેમનો) વિભાગ (છૂટા પડવું) સંભવે છે.

જ્યારે યોગી પુરુષ સ્વરૂપમાત્રમાં અવસ્થાન કરી રહ્યો છે, તે સમયે દ્રવ્યકર્મનો

૭૮]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-

કથમપિ સમ્ભવતીત્યર્થઃ । યદા યત્સ્વાત્મૈવ ધ્યાનં ધ્યેયં ચ સ્યાત્તદા સર્વાત્મનાપ્યાત્મનઃ પરદ્રવ્યાદ્
વ્યાવૃત્ય સ્વરૂપમાત્રાવસ્થિતત્વાત્કથં દ્રવ્યાન્તરેણ સમ્બન્ધઃ સ્યાત્તસ્ય દ્વિષ્ટત્વાત્ । ન ચૈતત્સંસારિણો
ન સંભવતીતિ વાચ્યં । સંસારતીરપ્રાપ્તસ્ય યોગિનો મુક્તાત્મવત્પચ્ચહ્રસ્વાક્ષરોચ્ચારણકાલં
યાવત્તથાવસ્થાનસમ્ભવાત્ કર્મક્ષણાભિમુખસ્ય લક્ષણોત્કૃષ્ટશુક્લલેશ્યાસંસ્કારાવેશવશાત્તાવન્માત્ર-
કર્મપારતન્ત્રવ્યવહરણાત્ ।

તથાચોક્તમ્ પરમાગમે—

વિચાર કરો કે તે સમયે જ્યારે યોગી પુરુષ સ્વરૂપમાત્રમાં અવસ્થાન કરી રહ્યો છે, તે સમયે દ્રવ્યકર્મકા આત્માકે સાથે સંયોગાદિ સમ્બન્ધોમાંથી કોનસા સમ્બન્ધ હોઈ શકે છે? મતલબ એ છે કે કોઈપણ સમ્બન્ધ નહીં બની શકે છે. જે સમયે આત્મા હી ધ્યાન ઓર ધ્યેય હો જાય છે, તે સમયે હર તરફથી આત્મા પરદ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્ત હોઈને કેવલસ્વરૂપમાં હી સ્થિત હો જાય છે. તબે તેના દૂરથી દ્રવ્યો સાથે સમ્બન્ધ કેવલે? ક્યોંકે સમ્બન્ધ તો દોમાં રહી શકે છે, એકમાં નહીં હોય છે.

એ હી નહીં કહી શકાય કે એ તરફથી અવસ્થા સંસારી-જીવમાં નહીં પાઈ જાય છે. કારણ કે સંસારરૂપી સમુદ્ર-તટકે નિકટવર્તી અયોગીજનોના મુક્તાત્માઓની તરફ પંચ હ્રસ્વ અક્ષર (અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ) કે બોલવામાં જેટલો કાલ લગતો છે, તેટલો કાલ તક વૈસા (નિર્બન્ધ-બન્ધ રહિત) રહી શકે છે.

શીઘ્ર હી જિને સમસ્ત કર્મોના નાશ હોઈ શકે છે. એવો જીવો (ચૌદહવે

આત્મા સાથે સંબંધ (પ્રત્યાસત્તિ) કેવી રીતે કરી શકાય તે પ્રકારે સંભવે છે તે જરા સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કર; અર્થાત્ કોઈ રીતે (સંબંધ) સંભવતો નથી, એવો અર્થ છે.

જ્યારે ખરેખર આત્મા જ ધ્યાન અને ધ્યેય થઈ જાય છે ત્યારે સર્વ રીતે આત્મા પર દ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્ત થઈ, સ્વરૂપમાત્રમાં અવસ્થિત થવાથી બીજા દ્રવ્ય સાથે તેનો સંબંધ કેવી રીતે હોય? કારણ કે સંબંધ તો બે (દ્રવ્યો) વચ્ચે હોય (એકમાં ન હોય) આવી (અવસ્થા) સંસારી જીવને સંભવતી નથી, એમ નહિ (અર્થાત્ સંભવે છે) એવું વાચ્ય છે, કારણ કે સંસારના કાંઠાને પ્રાપ્ત થયેલા અયોગીને, મુક્તાત્માની માફક પાંચ હ્રસ્વ [અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ] બોલવામાં જેટલો કાળ લાગે તેટલો કાળ સુધી તેવી (નિર્બન્ધ) અવસ્થા રહેવી સંભવિત છે.

જેમનાં સમસ્ત કર્મો શીઘ્ર નાશ થવાનાં છે, એવા (ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી) જીવને

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૭૯

‘સીલેસિં સંપત્તો ણિરુદ્ધણિસ્સેસઆસવો જીવો ।
કમ્મરયવિપ્પમુદ્ધો ગયજોગો કેવલી હોદિ ॥’

ગુણસ્થાનવાલે જીવો) મેં મી ઉત્કૃષ્ટ શુક્લેશ્યાકે સંસ્કારકે વશસે ઉતની દેર (પંચ હ્રસ્વ અક્ષર બોલનેમેં જિતના સમય લગતા હૈ, ઉતને સમય) તક કર્મપરતન્ત્રતાકા વ્યવહાર હોતા હૈ, જૈસા કિ પરમાગમ(ગોમ્મટસાર-જીવકાંડ) મેં કહા ગયા હૈ—“સીલેસિં સંપત્તો”

“જો શીલોંકે ઈશત્વ (સ્વામિત્વ) કો પ્રાપ્ત હો ગયા હૈ, જિસકે સમસ્ત આસ્રવ રુક ગયે હૈ, તથા જો કર્મરૂપી ધૂલીસે રહિત હો ગયા હૈ, વહ ગતયોગ-અયોગકેવલી હોતા હૈ” ॥24॥

પણ ઉત્કૃષ્ટ શુક્લલેશ્યાના સંસ્કારના આવેશવશ તેટલા સમય સુધી (પાંચ હ્રસ્વ સ્વર બોલવામાં જેટલો સમય લાગે ત્યાં સુધી) કર્મ પરતન્ત્રતાનો વ્યવહાર હોય છે; તથા પરમાગમમાં-ગોમ્મટસાર જીવકાંડમાં કહ્યું છે કે :—

‘જેઓ શીલોના (અઢાર હજાર શીલોના) ભેદોના ઈશત્વને (સ્વામિત્વને) પ્રાપ્ત થયા છે, જેમને સમસ્ત આસ્રવ રોકાઈ ગયો છે તથા જે કર્મરૂપી રજથી રહિત થઈ ગયા છે; તે ગતયોગ (અયોગ) કેવલી છે.’

ભાવાર્થ :—અધ્યાત્મયોગથી આત્મામાં આત્માનું જ જોડાણ (ધ્યાન) કરવાથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે.

તે ધ્યાન કરનાર જીવોના બે પ્રકાર છે :—

(૧) સિદ્ધયોગી અર્થાત્ જે તે ભવે જ મુક્તિ પામે છે અને (૨) અચરમશરીરી ધ્યાનાભ્યાસી યોગી અર્થાત્ સાધ્યયોગી—જેઓ તે ભવે મુક્તિ પામતા નથી તે—

(૧) સિદ્ધયોગી ક્ષપકશ્રેણી માંડી તે જ ભવે મોક્ષ પામે છે.

આઠમા ગુણસ્થાનેથી^૧ તે શ્રેણી શરૂ થાય છે. દશમા ગુણસ્થાન સુધી તેમને શુદ્ધોપયોગ

૧. ‘મોહ અને યોગના નિમિત્તથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ આત્માના ગુણોની તારતમ્યરૂપ અવસ્થાવિશેષને ગુણસ્થાન કહે છે. તેના ચૌદ ભેદ છે :—

૧. મિથ્યાત્વ, ૨. સાસાદન, ૩. મિશ્ર, ૪. અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ, ૫. દેશવિરત, ૬. પ્રમતવિરત, ૭. અપ્રમતવિરત, ૮. અપૂર્વકરણ, ૯. અનિવૃત્તિકરણ, ૧૦. સૂક્ષ્મસંપરાય, ૧૧. ઉપશાન્તમોહ, ૧૨. ક્ષીણમોહ, ૧૩. સયોગી કેવલી અને ૧૪. અયોગી કેવલી.

(શ્રી જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રવેશિકા—૫૯૧, ૫૯૨.)

શ્રૂયતાં चास्यैवार्थस्य संग्रहश्लोकः—

कटस्य कर्ताहमिति सम्बन्धः स्याद् द्वयोर्द्वयोः ।

ध्यानं ध्येयं यदात्मैव सम्बन्धः कीदृशस्तदा ॥२५॥

उपरिलिखित अर्थको बतलानेवाला और भी श्लोक सुनो—

‘कटका मैं कर्तार हूँ’ यह है द्विष्ट सम्बन्ध ।

आप हि ध्याता ध्येय जहँ, कैसे भिन्न सम्बन्ध ॥२५॥

अर्थ—“मैं चटाईका बनानेवाला हूँ” इस तरह जुदा-जुदा दो पदार्थोंमें सम्बन्ध

સાથે અબુદ્ધિપૂર્વક શુભ ભાવ હોય છે; તેમને શુદ્ધોપયોગના કારણે ઘાતિકર્મની નિર્જરા થાય છે અને અબુદ્ધિપૂર્વકના શુભ ભાવને લીધે તેમને ઘાતિકર્મનો તથા અઘાતિની શુભકર્મપ્રકૃતિનો ગુણસ્થાન અનુસાર બંધ થાય છે.

વીતરાગતા પ્રાપ્ત થયા પછી યોગથી માત્ર સાતાવેદનીય કર્મનો આસ્રવ થાય છે. ૧૪મા ગુણસ્થાનમાં તેમને કર્મોનો સંવર પરિપૂર્ણ થાય છે તથા સર્વ કર્મોની નિર્જરા ૧૪મા ગુણસ્થાનને અંતે થાય છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધયોગીની દશા હોય છે.

(૨) સાધ્યયોગી—મુખ્યપણે સાતમા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિ સાધ્યયોગી કહેવાય છે. જ્યારે તેઓ નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપમાં લીન થાય છે ત્યારે જેટલા અંશે વીતરાગતા હોય છે તેટલા અંશે ઘાતિકર્મનો બંધ થતો નથી, પરંતુ ત્યાં અબુદ્ધિપૂર્વક શુભભાવ હોવાથી તેટલા અંશે ઘાતિકર્મનો તેમજ સાતાવેદનીયાદિ શુભકર્મનો બંધ થાય છે, પરંતુ અસાતાવેદનીયાદિ અશુભકર્મનો બંધ થતો નથી.

ચોથા પાંચમા ગુણસ્થાને પણ ધર્મી જીવ કોઈ કોઈ વખતે નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં હોય છે અને ત્યારે તેને કર્મોના સંવર-બંધની વ્યવસ્થા ઉપર પ્રમાણે હોય છે. મુખ્યપણે ૪-૫-૬ ગુણસ્થાનોમાં સવિકલ્પ દશા હોય છે.

આ જ અર્થને બતાવનાર સંગ્રહ-શ્લોક સાંભળ :—

‘यटाईनो करनार हुं’, એ બેનો સંયોગ,

स्वयं ध्यानने ध्येय जयां, કેવો ત્યાં સંયોગ? ૨૫.

अन्वयार्थ :—[अहं] हुं [कटस्य] यटाईनो [कर्ता] कर्ता हुं [इति] એ રીતે [द्वयोः]

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૮૧

ટીકા—સ્યાદ્ ભવેત્। કોસૌ? સમ્બન્ધઃ દ્રવ્યાદિના પ્રત્યાસત્તિઃ। કયોઃ? દ્વયોઃ કથંચિદ્ભિન્નયોઃ પદાર્થયોઃ ઇતિ અનેન લોકપ્રસિદ્ધેન પ્રકારેણ। કથમિતિ યથાહમસ્મિ। કીદૃશઃ કર્તા નિર્માતા। કસ્ય? કટસ્ય વંશદલાનાં જલાદિપ્રતિબન્ધાદ્યર્થસ્ય પરિણામસ્ય। એવં સમ્બન્ધસ્ય દ્વિષ્ટતાં પ્રદર્શ્ય પ્રકૃતેર્વ્યતિરેકમાહ। ધ્યાનમિત્યાદિ ધ્યાયતે યેન ધ્યાયતિ વા યસ્તદ્ધ્યાનં ધ્યાતિક્રિયાં પ્રતિ કરણં કર્તા વા।

ઉક્તં ચ; [તત્ત્વાનુશાસને]—

હુઆ કરતા હૈ। જહાં આત્મા હી ધ્યાન, ધ્યાતા (ધ્યાન કરનેવાલા) ઓર ધ્યેય હો જાતા હૈ, વહાં સમ્બન્ધ કૈસા ?

વિશ્વાદાર્થ—લોકપ્રસિદ્ધ તરીકા તો યહી હૈ, કિ કિસી તરહ ભિન્ન (જુદા-જુદા) દો પદાર્થોંમેં સમ્બન્ધ હુઆ કરતા હૈ। જૈસે બાંસકી ખપચ્છિયોંસે જલાદિકકે સમ્બન્ધસે બનનેવાલી ચટાઈકા મૈં કર્તા હૂં—બનાનેવાલા હૂં। યહાં બનાનેવાલા ‘મૈં’ જુદા હૂં ઓર બનનેવાલી ‘ચટાઈ’ જુદી હૈ। તમીં ઉનમેં ‘કર્તૃકર્મ’ નામક સમ્બન્ધ હુઆ કરતા હૈ। ઇસ પ્રકાર સમ્બન્ધ દ્વિષ્ટ (દો મેં રહનેવાલા) હુઆ કરતા હૈ। ઇસકો બતલાકર, પ્રકૃતમેં (ધ્યાનમેં) વહ બાત (ભિન્નતા) બિલકુલ મીં નહીં હૈ, ઇસકો દિખલાતે હૈં।

“ધ્યાયતે યેન, ધ્યાયતિ વા યસ્તદ્ ધ્યાનં, ધ્યાતિક્રિયાં પ્રતિ કરણં કર્તા ચ”—

દ્વયોઃ] જુદા જુદા બે પદાર્થો વચ્ચે [સમ્બન્ધઃ] સંબંધ [સ્યાત્] હોઈ શકે. [યદા] જ્યારે [આત્મા એવ] આત્મા જ [ધ્યાનં ધ્યેયં] ધ્યાન અને ધ્યેયરૂપ થઈ જાય [તદા] ત્યારે [કીદૃશઃ સમ્બન્ધઃ] સંબંધ કેવો?

ટીકા :—હોઈ શકે. કોણ તે? સંબંધ અર્થાત્ દ્રવ્યાદિ સાથે પ્રત્યાસત્તિ (નિકટ સંયોગ). કયા બંનેનો (સંબંધ)? આ લોકપ્રસિદ્ધ પ્રકાર વડે કથંચિત્ બંને ભિન્ન પદાર્થોનો. કેવી રીતે? જેમ કે ‘હું છું.’ કેવો (હું)? કર્તા એટલે નિર્માતા (કરનાર). કોનો (કર્તા) ચટાઈનો—અર્થાત્ વાંસની ચીપોના જલાદિના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થના પરિણામનો—એવી રીતે સંબંધનું દ્વિષ્ટપણું (એટલે બંનેમાં રહેવાવાળા સંબંધને) બતાવીને પ્રકૃતિની ભિન્નતા કહી (અનાદિથી આત્મા અને કર્મનો સંયોગ સંબંધ છે, પરંતુ સંબંધ બંને ભિન્ન પદાર્થો વચ્ચે હોઈ શકે, તેથી પ્રકૃતિ (કર્મ) આત્માથી ભિન્ન પદાર્થ છે એમ કહ્યું).

ધ્યાન ઈત્યાદિ—જે દ્વારા ધ્યાવવામાં આવે અર્થાત્ જે ધ્યાવે તે ધ્યાન છે અથવા ધ્યાતિક્રિયામાં જે કરણ (સાધન) હોય વા કર્તા હોય તેને (સર્વેને) ધ્યાન કહે છે.

‘તત્ત્વાનુશાસન’—શ્લોક ૬૭માં કહ્યું છે કે :—

‘ધ્યાયતે યેન તદ્ધ્યાનં યો ધ્યાયતિ સ એવ વા।

યત્ર વા ધ્યાયતે યદ્વા ધ્યાતિર્વા ધ્યાનમિષ્યતે’ ॥૬૭॥

ધ્યાયત્ત્વમિતિ ધ્યેયં વા ધ્યાતિક્રિયાયાઽઽધ્યાયં। યદા યસ્મિન્નાત્મનઃ પરમાત્મના સહૈકીકરણકાલે આત્મૈવ ચિન્માત્રમેવ સ્યાત્તદા કીદૃશઃ સંયોગાદિપ્રકારઃ સમ્બન્ધો દ્રવ્યકર્મણા સહાત્મનઃ સ્યાત્ યેન જાયતેધ્યાત્મયોગેન કર્મણામાશુ નિર્જરતિ પરમાર્થતઃ કથ્યતે।

જિસકે દ્વારા ધ્યાન કિયા જાય અર્થાત્ જો ધ્યાન કરનેમેં કરણ હો-સાધન હો, ઉસે ધ્યાન કહતે હૈં। તથા જો ધ્યાતા હૈ—ધ્યાનકા કર્તા હૈ, ઉસે મી ધ્યાન કહતે હૈં, જૈસા કિ કહા મી હૈ—“ધ્યાયતે યેન તદ્ ધ્યાનં”

“જો ધ્યૈજ્ ચિન્તાયામ્” ધાતુકા વ્યાપ્ય હો અર્થાત્ જો ધ્યાયા જાવે, ઉસે ધ્યેય કહતે હૈ। પરંતુ જબ આત્માકા પરમાત્માકે સાથ એકીકરણ હોનેકે સમય, આત્મા હી ચિન્માત્ર હો જાતા હૈ, તબ સંયોગાદિક પ્રકારોમેંસે દ્રવ્યકર્મોકે સાથ આત્માકા કૌનસે પ્રકારકા સમ્બન્ધ હોગા ? જિસસે કિ “અધ્યાત્મયોગસે કર્મોકી શીઘ્ર નિર્જરા હો જાતી હૈ” યહ વાત પરમાર્થસે કહી જાવે। ભાવાર્થ યહ હૈ કિ આત્માસે કર્મોકા સમ્બન્ધ છૂટ જાના નિર્જરા કહલાતી હૈ। પરંતુ જબ ઉત્કૃષ્ટ અદ્વૈત ધ્યાનાવસ્થામેં કિસી મી પ્રકાર કર્મકા સમ્બન્ધ નહીં, તબ છૂટના કિસકા ? ઇસલિએ સિદ્ધયોગી કહો યા ગતયોગી અથવા અયોગી કેવલી કહો, ઉનમેં કર્મોકી નિર્જરા હોતી હૈ, યહ કહના વ્યવહારનયસે હી હૈ, પરમાર્થસે નહીં।” ॥25॥

‘જે દ્વારા ધ્યાન કરવામાં આવે છે તે ધ્યાન અથવા જે ધ્યાન ધ્યાવે છે તે જ ધ્યાન છે, અથવા જે ધ્યાવવામાં આવે છે તે અથવા ધ્યાતિને ધ્યાન કહે છે.’

જે ધ્યાવવામાં આવે તે ધ્યેય છે અથવા ધ્યાતિક્રિયાથી ધ્યેય સમજવું. જ્યારે આત્માના, પરમાત્મા સાથે એકીકરણના કાળે આત્મા જ ચિન્માત્ર જ થઈ જાય, ત્યારે દ્રવ્યકર્મ સાથે આત્માનો સંયોગાદિ-રૂપ કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોઈ શકે; જેથી ‘અધ્યાત્મયોગથી કર્મોની શીઘ્ર નિર્જરા થઈ જાય છે’—એ સંબંધી (શ્લોક ૨૪માં) પરમાર્થે કહેવામાં આવ્યું છે?

ભાવાર્થ :—ચટાઈ અને ચટાઈનો કર્તા—બંને એકબીજાથી ભિન્ન-ભિન્ન છે, તેથી તે બંનેનો સંયોગ સંબંધ બની શકે છે, પરંતુ ધ્યાન અને ધ્યેયરૂપ અવસ્થા આત્માથી અભિન્ન હોવાથી તેનો આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે, સંયોગ સંબંધ નથી.

જે સમયે આત્મા ધ્યાન અવસ્થામાં પરમાત્મરૂપની સાથે એકમેક થઈ જાય છે, તે સમયે ધ્યાન અને ધ્યેયમાં અભિન્નતા રહે છે. તે સમયે ચૈતન્યરૂપ આત્મપિંડ સિવાય અન્ય

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૮૩

અન્નાહ શિષ્ય :—તર્હિ કથં બન્ધસ્તત્રતિપક્ષશ્ચ મોક્ષ ઇતિ ભગવન્! યદ્યાત્મકર્મદ્રવ્યયોરધ્યાત્મયોગેન વિશ્લેષઃ ક્રિયતે તર્હિ કથં કેનોપાયપ્રકારેણ તર્યોબન્ધઃ પરસ્પરપ્રદેશાનુપ્રવેશલક્ષણઃ સંશ્લેષઃ સ્યાત્। તત્પૂર્વકત્વાદિશ્લેષસ્ય। કથં ચ તત્રતિપક્ષો બન્ધવિરોધીમોક્ષઃ સકલકર્મવિશ્લેષલક્ષણો જીવસ્ય સ્યાત્તસ્યૈવાનન્તસુખહેતુત્વેન યોગિભિઃ પ્રાર્થનીયત્વાત્।

યહાં પર શિષ્યકા કહના હૈ કિ ભગવન્! યદિ આત્મદ્રવ્ય ઓર કર્મદ્રવ્યકા અધ્યાત્મયોગકે બલસે બન્ધ ન હોના બતલાયા જાતા હૈ, તો ફિર કિસ પ્રકારસે ઉન દોનોંમેં (આત્મા ઓર કર્મરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યોંમેં) પરસ્પર એકકે પ્રદેશોંમેં દૂસરેકે પ્રદેશોંકા મિલ જાના રૂપ બંધ હોગા? ક્યોંકિ બન્ધાભાવ તો બંધપૂર્વક હી હોગા। ઓર બંધકા પ્રતિપક્ષી, સંપૂર્ણ કર્મોંકી વિમુક્તાવસ્થારૂપ મોક્ષ હી જીવકો કૈસે બન સકેગા? જો કિ અવિચ્છિન્ન અવિનાશી સુખકા કારણ હોનેસે યોગિયોંકે દ્વારા પ્રાર્થનીય હુઆ કરતા હૈ?

કોઈ પર દ્રવ્યના સંબંધનો અભાવ હોવાથી સંયોગાદિરૂપ કોઈ નવો સંબંધ ઘટતો નથી, પરંતુ તે અવસ્થામાં કર્માદિનો જે જૂનો સંયોગ સંબંધ છે, તેનો પણ નિર્જરા દ્વારા અભાવ થાય છે.

શ્લોક-૨૪માં કહ્યું છે કે ‘અધ્યાત્મયોગથી કર્મોની શીઘ્ર નિર્જરા થાય છે’—એ કથન પૂર્વબદ્ધ કર્મોની અપેક્ષાએ છે. જ્યારે આત્માનું પરમાત્મા સાથે એકીકરણ થાય છે, ત્યારે આત્મા જ ચિન્માત્ર થઈ જાય છે, તો પછી આત્માનો દ્રવ્યકર્મો સાથે સંબંધ જ કેવી રીતે બને? ઉત્કૃષ્ટ અદ્વૈત ધ્યાનાવસ્થામાં નવા કર્મનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી, તો છૂટવું કોનું (નિર્જરા કોની)? તેથી સિદ્ધયોગી યા ગતયોગી અથવા અયોગકેવલી ને કર્મોની નિર્જરા કહી છે તે પૂર્વબદ્ધ કર્મોની થાય છે, એમ સમજવું. તેમને કર્મોની નિર્જરા થાય છે—એ કહેવું એ વ્યવહારનયથી છે, નિશ્ચયનયથી નહિ. ૨૫

અહીં શિષ્ય કહે છે—ત્યારે બંધ અને તેનો પ્રતિપક્ષરૂપ મોક્ષ કેવી રીતે? ભગવાન્! જો અધ્યાત્મયોગથી આત્મદ્રવ્ય અને દ્રવ્યકર્મનો વિશ્લેષ (એક બીજાથી ભિન્ન) કરવામાં આવે, તો કેવી રીતે એટલે કયા પ્રકારના ઉપાય વડે, તે બંનેનો બંધ—અર્થાત્ પરસ્પર પ્રદેશાનુપ્રવેશલક્ષણ સંશ્લેષ (સંયોગરૂપ બંધ) હોય? કારણ કે તે પૂર્વક (બંધપૂર્વક) જ વિશ્લેષ (વિયોગ) હોય; અને તેનો પ્રતિપક્ષી એટલે બન્ધવિરોધી મોક્ષ જે સંપૂર્ણ કર્મોના વિશ્લેષ (અભાવ) લક્ષણવાળો છે તે જીવને કેવી રીતે હોઈ શકે? કારણ કે અનંતસુખનું કારણ હોવાથી યોગીઓ દ્વારા તે પ્રાર્થનીય છે.

ગુરુરાહ—

બધ્યતે મુચ્યતે જીવઃ સમમો નિર્મમઃ ક્રમાત્ ।
તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન નિર્મમત્વં વિચિન્તયેત્ ॥૨૬॥*

ટીકા—મમેત્યવ્યયં મમેદમિત્યભિનિવેશાર્થમવ્યયાનામનેકાર્થત્વાત્ તેન સમમો મમેદમિત્યભિનિવેશાવિષ્ટો અહમસ્યેત્યભિનિવેશાવિષ્ટોપલક્ષણત્વાત્ જીવઃ કર્મભિર્બધ્યતે ।

આચાર્ય કહતે હૈં—

મોહી બાંધત કર્મકો, નિર્મોહી છુટ જાય ।
યાતેં ગાઢ પ્રયત્નસે, નિર્મમતા ઉપજાય ॥૨૬॥

અર્થ—“મમતાવાલા જીવ બંધતા હૈં ઓર મમતા રહિત જીવ મુક્ત હોતા હૈં । ઇસલિએ હર તરહસે પૂરી કોશિશકે સાથ નિર્મમતાકા હી રખાલ રકલે ।”

વિશદાર્થ—અવ્યયોંકે અનેક અર્થ હોતે હૈં, ઇસલિએ, “મમ” ઇસ અવ્યયકા અર્થ ‘અભિનિવેશ’ હૈં, ઇસલિએ ‘સમમ’ કહિએ ‘મેરા યહ હૈં’ ઇસ પ્રકારકે અભિનિવેશવાલા જીવ

ગુરુ કહે છે :—

મોહી બાંધે કર્મને, નિર્મમ જીવ મુકાય,
તેથી સઘળા યત્નથી, નિર્મમ ભાવ જગાય. ૨૬.

અન્વયાર્થ :—[સમમઃ જીવઃ] મમતાવાળો જીવ અને [નિર્મમઃ જીવઃ] મમતારહિત જીવ [ક્રમાત્] અનુક્રમે [બધ્યતે] બંધાય છે અને [મુચ્યતે] મુક્ત થાય છે (બંધનથી છૂટે છે); [તસ્માત્] તેથી [સર્વપ્રયત્નેન] પૂરા પ્રયત્નથી [નિર્મમત્વં] નિર્મમત્વનું [વિચિન્તયેત્] વિશેષ કરીને ચિંતવન કરવું જોઈએ.

ટીકા :—અવ્યયોના અનેક અર્થ હોય છે, ‘મમ’ એ અવ્યય છે. તેનો અર્થ અભિનિવેશ થાય છે, તેથી ‘સમમઃ’ અર્થાત્ ‘મમ ઇદમ્’ ‘આ મારું છે’ એવા અભિનિવેશવાળો (જીવ) તથા ઉપલક્ષણથી ‘અહમ્ અસ્યં’—હું આનો છું—એવા અભિનિવેશવાળો જીવ કર્મોથી બંધાય છે.

* પરદબ્બરઓ વજ્જદિ વિરઓ મુચ્છેઙ્ગ વિવિહ-કમ્મેહિં ।
એસો જિણુવવેસો સમાસદો બન્ધ-મુક્કલ્લસ ॥૨૩॥

[મોક્ષપ્રાપ્ત]

તથા ચોક્તમ્—

‘ન કર્મબહુલં જગન્નચલનાત્મકં કર્મ વા,
ન ચાપિ કરણાનિ વા ન ચિદચિદ્વધો બન્ધકૃત્।’
યદૈવ્યમુપયોગભૂઃસમુપયાતિ રાગાદિભિઃ।
સ એવ કિલ કેવલં ભવતિ બન્ધસેતુર્નૃણામ્॥

તથા સ એવ જીવો નિર્મમસ્તદ્વિપરીતસ્તૈર્મુચ્યત ઇતિ યથાસંખ્યેન યોજનાર્થ ક્રમાદિત્યુપાત્તમ્।

ઉક્તં ચ—

બી કર્મોસે બંધતા છે। ઉપલક્ષણસે યહ બી અર્થ લગા લેના કિ ‘મૈં ઇસકા હૂં’ એસે અભિનિવેશવાલા જીવ બી બંધતા છે, જૈસા કિ અમૃતચંદ્રાચાર્યને સમયસાર કલશર્મે કહા છે—
“ન કર્મ બહુલં જગન્ન”

અર્થ—ન તો કર્મસ્કન્ધોસે ભરા હુઆ યહ જગત્ બંધકા કારણ છે, ઓર ન હલન-ચલનાદિરૂપ ક્રિયા હી, ન ઇન્દ્રિયાં કારણ હૈં ઓર ન ચેતન-અચેતન પદાર્થોંકા વિનાશ કરના હી બન્ધકા કારણ છે। કિન્તુ જો ઉપયોગસ્વરૂપી જમીન રાગાદિકોંકે સાથ એકતાકો પ્રાપ્ત હોતી છે, સિર્ફ વહી અર્થાત્ જીવોંકા રાગાદિક સહિત ઉપયોગ હી બન્ધકા કારણ છે। યદિ વહી જીવ નિર્મમરાગાદિ રહિત-ઉપયોગવાલા હો જાય, તો કર્મોસે છૂટ જાતા છે। કહા બી છે કિ—“અકિંચનોઽહો”

શ્રી અમૃતચન્દ્રાચાર્યે શ્રી સમયસાર કલશ શ્લોક ૧૬૪માં કહ્યું છે કે :—

‘કર્મબંધ કરનારું કારણ, નથી બહુ કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોથી ભરેલો લોક, નથી ચલનરૂપ કર્મ (અર્થાત્ કાય-વચન-મનની ક્રિયારૂપ યોગ), નથી અનેક પ્રકારનાં કરણો (ઈન્દ્રિયો) કે નથી ચેતન-અચેતનનો ઘાત. ‘ઉપયોગ ભૂ’ અર્થાત્ આત્મા રાગાદિક સાથે જે એક્ય પામે છે તે જ એક (-માત્ર રાગાદિક સાથે એકપણું પામવું તે જ) ખરેખર પુરુષોને બંધનું કારણ છે.’

તથા તે જ જીવ જો નિર્મમ એટલે તેનાથી વિપરીત (અર્થાત્ રાગાદિથી રહિત ઉપયોગવાળો) થાય, તો તે કર્મોથી છૂટી જાય છે.

(અનુક્રમ સંખ્યાની યોજના માટે શ્લોકમાં ‘ક્રમાત્’ શબ્દ વાપર્યો છે, (જેમ કે— સમમઃ, વધ્યતે, નિર્મમઃ મુચ્યતે).

૮૬]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

“અકિઞ્ચનોઽહમિત્યાસ્વ ત્રૈલોક્યાધિપતિર્ભવિઃ ।

યોગિગમ્યં તવ પ્રોક્તં રહસ્યં પરમાત્મનઃ ॥” [આત્માનુશાસને]

અથવા “રાગી બધ્નાતિ કર્માણિ વીતરાગો વિમુચ્ચતિ ।

જીવો જિનોપદેશોઽયં સંક્ષેપાદ્વન્ધમોક્ષયોઃ ॥” [જ્ઞાનાર્ણવે]

યસ્માદેવં તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન વ્રતાઘવધાનેન મનોવાઙ્કાયપ્રણિધાનેન વા નિર્મમત્વં વિચિન્તયેત્ ।

મત્તઃ કાયાદયોઽભિન્નાસ્તેભ્યોઽહમપિ તત્ત્વતઃ ।

નાહમેષાં કિમપ્યસ્મિ મમાપ્યેતે ન કિઞ્ચન ॥ [તત્ત્વાનુશાસન-૧૫૮]

મैं અકિંચન हूँ, मेरा कुछ भी नहीं, बस ऐसे होकर बैठे रहो और तीन लोकके स्वामी हो जाओ। यह तुम्हें बड़े योगियोंके द्वारा जाने जा सकने लायक परमात्माका रहस्य बतला दिया है।

और भी कहा है—“रागी बध्नाति कर्माणि०” रागी जीव कर्मोंको बाँधता है। रागादिसे रहित हुआ जीव मुक्त हो जाता है। बस यही संक्षेपमें बंध मोक्ष विषयक जिनेन्द्रका उपदेश है। जब कि ऐसा है, तब हरएक प्रयत्नसे व्रतादिकोंमें चित्त लगाकर अथवा मन, वचन, कायकी सावधानतासे निर्ममताका ही ख्याल रखना चाहिए “मत्तः कायादयो भिन्नासु०”

‘આત્માનુશાસન’—શ્લોક ૧૧૦માં કહ્યું છે કે :—

‘હું અકિંચન છું (એટલે મારું કાંઈ પણ નથી)—એમ ભાવના કરી બેસી રહો (પરિણમો) અને ત્રણ લોકના સ્વામી બની જાઓ. આ તને યોગીઓને ગમ્ય (જાણી શકાય તેવું)—એવું પરમાત્માનું રહસ્ય બતાવ્યું છે;

અથવા જ્ઞાનાર્ણવ—પૃ. ૨૪૨માં કહ્યું છે કે :—

‘રાગી (જીવ) કર્મો બાંધે છે અને વીતરાગી જીવ (રાગાદિથી રહિત જીવ) કર્મોથી મુક્ત થાય છે. બંધ-મોક્ષ સંબંધી જિનેન્દ્રનો આ સંક્ષેપમાં ઉપદેશ છે.’

તેથી સર્વ પ્રયત્નથી વ્રતાદિમાં (શુદ્ધ પરિણમનમાં) અવધાનથી (ચિત્ત લગાવી) અથવા મન, વચન, કાયની સાવધાનીથી નિર્મમત્વનું વિશેષ પ્રકારે ચિંતવન કરવું જોઈએ. ‘મારાથી શરીરાદિ ભિન્ન છે અને પરમાર્થે તેમનાથી હું પણ ભિન્ન છું. હું તેમનો કાંઈ પણ નથી અને તેઓ પણ મારા કાંઈપણ નથી,’

ઈત્યાદિ શ્રુતજ્ઞાનની ભાવનાથી મુમુક્ષુએ (ખાસ કરીને) ભાવવું જોઈએ.

इत्यादि श्रुतज्ञानभावनया मुमुक्षुर्विशेषेण भावयेत्।

उक्तं च—[आत्मानुशासने]

‘निवृत्तिं भावयेद्यावन्ननिवृत्तिस्तदभावतः।

न वृत्तिर्न निवृत्तिश्च तदेव पदमव्ययम्’॥२३६॥

“શરીરાદિક મુઝાસે ભિન્ન હૈં, મૈં ભી પરમાર્થસે ઇનસે ભિન્ન હૈં, ન મૈં ઇનકા કુછ હૈં, ન મેરે હી યે કુછ હૈં।” ઇત્યાદિક શ્રુતજ્ઞાનકી ભાવનાસે મુમુક્ષુકો ભાવના કરની યાહિએ। આત્માનુશાસનમૈં ગુણભદ્રસ્વામીને કહા હૈ।—“નિવૃત્તિં ભાવયેત્”

જબ તક મુક્તિ નહીં હુઈ તબ તક પરદ્રવ્યોસે હટનેકી ભાવના કરે। જબ ડસકા અભાવ હો યાએગા, તબ પ્રવૃત્તિ હી ન રહેગી। બસ વહી અવિનાશી પદ યાનો ॥26॥

શ્રી ગુણભદ્રાચાર્યે ‘આત્માનુશાસન’—શ્લોક ૨૩૬માં કહ્યું છે કે :—

‘જ્યાં સુધી મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી (પરભાવોથી) નિવૃત્તિની (પાછા હઠવાની) ભાવના કરવી. તેના (પરભાવના) અભાવમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ જ રહેશે નહિ. તે જ અવિનાશી પદ છે.’

ભાવાર્થ :—જ્યારે સ્ત્રી-પુત્રાદિ મારાં અને હું તેમનો—એવા મમકારરૂપ વિભાવ પરિણામોથી જીવ પરિણામે છે, ત્યારે રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામોના નિમિત્તે શુભાશુભ કર્મનો બંધ થાય છે, કિન્તુ જ્યારે સ્ત્રી, પુત્રાદિ પદાર્થોમાં મારાપણાની કલ્પના છોડી દે છે’, ત્યારે નિર્મમ પરિણામોથી શુભાશુભ કર્મનો બંધ થતો નથી. માટે નિર્મમત્વનું જ ચિંતવન કરવું જોઈએ.

જે સમયે ઉપયોગ વિભાવ ભાવોથી એકરૂપ થાય છે. તે સમયે રાગ-દ્વેષ સાથે એકતાબુદ્ધિથી પરિણામરૂપ અધ્યવસાનભાવથી બંધ થાય છે. રાગાદિથી એકતારૂપ ઉપયોગ જ કર્મબંધનું કારણ છે, પરંતુ રાગાદિથી એકતારહિત ઉપયોગ બંધનું કારણ નથી—તે કર્મથી—મુક્તિનું કારણ છે.

જે પરને પર અને આત્માને આત્મા માની રાગી-દ્વેષી થતો નથી અને પર પદાર્થોમાં સુખ-દુઃખની કલ્પના કરતો નથી, પરંતુ તે પ્રત્યે સમભાવી રહે છે. તે કર્મોથી છૂટે છે અને પરમાત્મા બને છે.

‘રાગી કર્મથી બંધાય છે અને વિરાગી કર્મથી છૂટે છે’ એવો જિનેન્દ્ર ભગવાનનો બંધ-મોક્ષનો સંક્ષેપમાં ઉપદેશ છે.

અથાહ શિષ્યઃ। કથં નુ તદિતિ। નિર્મમત્વવિચિંતનોપાયપ્રશ્નોઽયં।

અથ ગુરુસ્તત્પ્રક્રિયાં મમ વિજ્ઞસ્ય કા સ્મૃહેતિ યાવદુપદિશતિ—

एकोऽहं निर्ममः शुद्धो ज्ञानी योगीन्द्रगोचरः।*

बाह्यः संयोगजा भावा मत्तः सर्वेऽपि सर्वथा॥२७॥

यहाँ पर शिष्य कहता है कि इसमें निर्ममता कैसे होवे ? इसमें निर्ममताके चिंतवन करनेके उपायोंका सवाल किया गया है। अब आचार्य उसकी प्रक्रियाको “एकोऽहं निर्ममः” से प्रारम्भ कर “मम विज्ञस्य का स्मृहा” तकके श्लोकों द्वारा बतलाते हैं।

मैं इक निर्मम शुद्ध हूँ, ज्ञानी योगीगम्य।

कर्मोदयसे भाव सब, मोते पूर्ण अगम्य॥२७॥

अर्थ—मैं एक, ममता रहित, शुद्ध, ज्ञानी, योगीन्द्रोंके द्वारा जानने लायक हूँ।

‘પર દ્રવ્ય મારું નથી’ એવું પરિણમન જ્યારે થાય છે, ત્યારે તે પરમ ઉદાસીનતારૂપ પરિણમે છે અને તેનું ફળ ત્રણ લોકના જીવો જેને પોતાનો સ્વામી માને તેવું પદ તે પ્રાપ્ત કરે છે.

જ્યારે પર ભાવથી રહિત થઈ મુક્ત થાય, ત્યારે નથી પ્રવૃત્તિ કે નથી નિવૃત્તિ, કેવલ શુદ્ધસ્વરૂપ જ છે. ૨૬.

હવે શિષ્ય કહે છે—તે (નિર્મમત્વ) કેવી રીતે હોય? ‘નિર્મમત્વનું ચિંતવન કરવાના ઉપાયનો’ આ પ્રશ્ન છે.

હવે ગુરુ તેની (ઉપાયની) પ્રક્રિયાને ‘एकोऽहं.....’શ્લોક ૨૭થી લઈ ‘મમ વિજ્ઞસ્ય કા સ્મૃહા’—શ્લોક ૩૦ સુધીના શ્લોકો દ્વારા ઉપદેશે છે.

निर्मम अक विशुद्ध हुं, ज्ञानी योगी-गम्य,

संयोगी भावो भधा, मुजथी बाह्य अरम्य. २७.

अन्वयार्थ :—[अहं] हुं [एकः] अक, [निर्ममः] ममतारहित, [शुद्धः] शुद्ध

★ एगो भे सस्सदो आदा णाणदंसणलक्खणो।

सेसा मे बाहिरा भावा सब्बे संयोगलक्खणा।।

[શ્રી નિયમસાર ગાથા-૧૦૨]

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૮૯

ટીકા—દ્રવ્યાર્થિકનયાદેકઃ પૂર્વાપરપર્યાયાનુસ્યૂતો નિર્મમો—મમેદમહમસ્યેત્યભિનિવેશશૂન્યઃ શુદ્ધઃ શુદ્ધનયાદેશાદ્ દ્રવ્યભાવકર્મનિર્મુક્તો જ્ઞાની સ્વપરપ્રકાશનસ્વભાવો યોગીન્દ્રગોચરોઽનન્ત-પર્યાયવિશિષ્ટતાયા કેવલિનાં શુદ્ધોપયોગમાત્રમયત્વેન શ્રુતકેવલિનાં ચ સંવેદ્યોહમાત્માસ્મિ। યે તુ સંયોગાદ્ દ્રવ્યકર્મસમ્બન્ધાઘાતા મયા સહ સમ્બન્ધં પ્રાપ્તા ભાવા દેહાદયસ્તે સર્વેઽપિ મત્તો મત્સકાશાત્સર્વથા દ્રવ્યાદિપ્રકારેણ બાહ્યા ભિન્નાઃ સન્તિ।

સંયોગજન્ય જિતને ભી દેહાદિક પદાર્થ હૈં, વે મુઝસે સર્વથા બાહિરી-ભિન્ન હૈં।

વિશદાર્થ—મૈં દ્રવ્યાર્થિકનયસે એક હૈં, પૂર્વાપર પર્યાયોમૈં અન્વિત હૈં। નિર્મમ હૈં—‘મેરા યહ’ ‘મૈં ઇસકા’ એસે અભિનિવેશસે રહિત હૈં। શુદ્ધ હૈં, શુદ્ધનયકી અપેક્ષાસે, દ્રવ્યકર્મ ભાવકર્મસે રહિત હૈં, કેવલિયોંકે દ્વારા તો અનન્ત પર્યાય સહિત રૂપસે ઓર શ્રુતકેવલિયોંકે દ્વારા શુદ્ધોપયોગમાત્રરૂપસે જાનનેમૈં આ સકને લાયક હૈં, એસા મૈં આત્મા હૈં, ઓર જો સંયોગસે-દ્રવ્યકર્મોંકે સમ્બન્ધસે પ્રાપ્ત હુએ દેહાદિક પર્યાય હૈં, વે સમી મુઝસે હર તરહસે (દ્રવ્યસે, ગુણસે, પર્યાયસે) વિલ્કુલ જુદે હૈં ॥27॥

[જ્ઞાની] જ્ઞાની અને [યોગીન્દ્રગોચરઃ] યોગીન્દ્રો દ્વારા જાણવા યોગ્ય ઇં; [સંયોગજન્યઃ] સંયોગજન્ય [સર્વે અપિ ભાવાઃ] બધાય જે (દેહરાગાદિક) ભાવો છે તે [મત્તઃ] મારાથી [સર્વથા] સર્વથા [બાહ્યાઃ] ભિન્ન છે.

ટીકા :—દ્રવ્યાર્થિકનયથી એક એટલે પૂર્વાપર પર્યાયોમાં અનુસ્યૂત (અન્વિત), નિર્મમ એટલે ‘આ મારું છે,’ ‘હું એનો ઇં’ એવા અભિનિવેશ (મિથ્યા માન્યતા)થી રહિત, શુદ્ધ એટલે શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મથી રહિત, જ્ઞાની એટલે સ્વ-પરપ્રકાશક સ્વભાવવાળો અને યોગીન્દ્રગોચર એટલે કેવલીઓને અનન્ત પર્યાયોની વિશિષ્ટતા સહિત જાણવા યોગ્ય (જ્ઞેય) તથા શ્રુતકેવલીઓને શુદ્ધોપયોગમાત્રપણાને લીધે સંવેદનયોગ્ય હું આત્મા ઇં.

સંયોગથી એટલે દ્રવ્યકર્મના સંબંધથી જે દેહાદિક ભાવોનો (પદાર્થોનો) મારી સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થયો છે, તે બધા મારાથી સર્વથા દ્રવ્યાદિ પ્રકારે (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવે) બાહ્ય એટલે ભિન્ન છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યસ્વભાવે આત્મા એક છે, આત્મા નિર્મમ છે અર્થાત્ ‘આ મારું છે’ અને ‘હું એનો ઇં’—એવા અભિનિવેશથી (મિથ્યા અભિપ્રાયથી) શૂન્ય છે; આત્મા શુદ્ધ છે અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મથી રહિત છે, તે જ્ઞાની એટલે સ્વ-પર પ્રકાશક સ્વભાવવાળો છે અને જેમ તે કેવલી અને શ્રુતકેવલીને જ્ઞાનગોચર છે; તેમ સર્વ સમ્યગ્દેષ્ટિઓને પણ તે

પુનર્ભાવક એવં વિમૃશતિ સંયોગાત્કિમિતિ દેહાદિભિઃ સમ્બન્ધાદેહિનાં કિં ફલં સ્યાદિત્યર્થઃ ।

તત્ર સ્વયમેવ સમાધત્તે—

દુઃખસન્દોહભાગિત્વં સંયોગાદિહ દેહિનામ્ ।

ત્યજામ્યેનં તતઃ સર્વં મનોવાક્કાયકર્મભિઃ ॥૨૮॥

ટીકા—દુઃખાનાં સંદોહઃ સમૂહસ્તદ્ભાગિત્વં દેહિનામિહ સંસારે સંયોગાદેહાદિસમ્બન્ધાદ્ભવેત્ ।

ફિર ભાવના કરનેવાલા સોચતા હૈ કિ દેહાદિકકે સમ્બન્ધસે પ્રાણિયોંકો ક્યા હોતા હૈ? ક્યા ફલ મિલતા હૈ? ઉસી સમય વહ સ્વયં હી સમાધાન મી કરતા હૈ કિ—

પ્રાણી જા સંયોગતે, દુઃખ સમૂહ લહાત ।

ચાતે મન વચ કાય યુત, હૂં તો સર્વ તજાત ॥૨૮॥

અર્થ—ઇસ સંસારમેં દેહાદિકકે સમ્બન્ધસે પ્રાણિયોંકો દુઃખ-સમૂહ ભોગના પડતા હૈ—અનન્ત ક્લેશ ભોગને પડતે હૈ, ઇસલિયે ઇસ સમસ્ત સમ્બન્ધકો જો કિ મન, વચન, કાયકી ક્રિયાસે હુઆ કરતે હૈ, મનસે, વચનસે, કાયસે છોડતા હૂં । અભિપ્રાય યહ હૈ કિ

સ્વસંવેદનજ્ઞાનગોચર છે. કર્મસંબંધિત શરીર, સ્ત્રી, પુત્રાદિ બાહ્ય સંયોગી પદાર્થો તથા વિકારી ભાવો આત્માના ચૈતન્યસ્વરૂપથી સર્વથા ભિન્ન છે. ૨૭.

ફરી ભાવક (ભાવના કરનાર) વિચારે છે કે સંયોગથી શું (ફળ)? એનો અર્થ એ છે કે દેહાદિના સંબંધથી પ્રાણીઓને શું ફળ મળે?

તે જ સમયે તે સ્વયં જ સમાધાન કરે છે :—

દેહીને સંયોગથી, દુઃખ સમૂહનો ભોગ,

તેથી મન-વચ-કાયથી, છોડું સહુ સંયોગ. ૨૮.

અન્વયાર્થ :—[ઇહ] આ સંસારમાં [સંયોગાન્] દેહાદિકના સંબંધથી [દેહિનાં] પ્રાણીઓને [દુઃખસંદોહભાગિત્વં] દુઃખસમૂહ ભોગવવું પડે છે (અર્થાત્ અનન્ત દુઃખ ભોગવવાં પડે છે), [તતઃ] તેથી [પનં સર્વં] તે સમસ્ત (સંબંધ)ને [મનોવાક્કાયકર્મભિઃ] મન-વચન-કાયની ક્રિયાથી [ત્યજામિ] હું તજું છું.

ટીકા :—દુઃખોનો સંદોહ (સમૂહ)—તેનું ભોગવવાપણું અહીં એટલે આ સંસારમાં

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૯૧

યતશ્ચૈવં તત્ત એનં સંયોગં સર્વં નિઃશેષં ત્યજામિ । કૈઃ ક્રિયમાણં ? મનોવાક્યાયકર્મભિર્મનોવર્ગણા-
દ્યાલમ્બનૈરાત્મપ્રદેશપરિસ્પંદૈસ્તૈરેવા ત્યજામિ । અયમભિપ્રાયો મનોવાક્યાયાન્પ્રતિપરિસ્પન્દમાન
નાત્મપ્રદેશાન્ ભાવતો નિરુદ્ધામિ । તદ્ભેદાભેદાભ્યાસમૂલત્વાત્સુખદુઃખૈકફલનિર્વૃત્તિસંસૃત્યોઃ ।

તથા ચોક્તં [સમાધિતન્ત્રે]

“સ્વબુદ્ધ્યા યાવદ્ ગૃહ્ણીયાત્કાયવાકચેતસાં ત્રયમ્ ।
સંસારસ્તાવદેતેષાં ભેદાભ્યાસે તુ નિર્વૃત્તિઃ” ॥૬૨॥

મન, વચન, કાયકા આલમ્બન લેકર ચંચલ હોનેવાલે આત્માકે પ્રદેશોંકો ભાવોંસે રોકતા હૂં ।
‘આત્મા મન, વચન, કાયસે ભિન્ન છે’, ઇસ પ્રકારકે અભ્યાસસે સુખરૂપ એક ફલવાલે મોક્ષકી
પ્રાપ્તિ હોતી છે ઓર મન, વચન, કાયસે આત્મા અભિન્ન છે, ઇસ પ્રકારકે અભ્યાસસે દુઃખરૂપ
એક ફલવાલે સંસારકી પ્રાપ્તિ હોતી છે, જૈસા પૂજ્યપાદસ્વામીને સમાધિશતકર્મે કહા છે—
“સ્વબુદ્ધ્યા યત્તુ ગૃહ્ણીયાત્”

“જબ તક શરીર, વાણી ઓર મન ઇન તીનોંકો યે ‘સ્વ હૂં-અપને હૂં’ ઇસ રૂપમેં
ગ્રહણ કરતા રહતા છે । તબ તક સંસાર હોતા છે ઓર જબ ઇનસે ભેદ-બુદ્ધિ કરનેકા અભ્યાસ
હો જાતા છે, તબ મુક્તિ હો જાતી છે ।” ॥૨૮॥

સંયોગને લીધે અર્થાત્ દેહાદિના સંબંધને લીધે હોય છે (—અર્થાત્ દેહાદિના સંબંધને લીધે
પ્રાણીઓને અનેક દુઃખો ભોગવવાં પડે છે). તેથી તે સર્વ સંયોગને (તેના પ્રત્યેના રાગને)
હું સંપૂર્ણપણે છોડું છું. શા વડે કરવામાં આવતા (સંબંધને)? મન-વચન-કાયની ક્રિયાથી,
મનોવર્ગણાદિના આલંબનથી આત્મપ્રદેશોના પરિસ્પન્દ દ્વારા (કરવામાં આવતા સંબંધને) જ
હું છોડું છું. આનો અભિપ્રાય એ છે કે મન-વચન-કાય પ્રતિ (તેના આલંબનથી) પરિસ્પન્દ
થતા આત્માના પ્રદેશોને હું ભાવથી રોકું છું, કારણ કે સુખ-દુઃખ જેનું એક ફળ છે તેવા
મોક્ષ-સંસારનું તેવા ભેદાભેદનો અભ્યાસ મૂલ છે. (—અર્થાત્ આત્મા, મન-વચન-કાયથી
ભિન્ન છે—એવા ભેદ-અભ્યાસથી સુખરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે અને આત્મા, મન-
વચન-કાયથી અભિન્ન છે—એવા અભેદ અભ્યાસથી દુઃખરૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે).

તથા ‘સમાધિતન્ત્ર’—શ્લોક દરમાં કહ્યું છે કે :—

‘જ્યાં સુધી શરીર, વાણી અને મન-એ ત્રણને ‘એ મારાં છે’ એવી આત્મબુદ્ધિથી
(જીવ) ગ્રહણ કરે છે. ત્યાં સુધી સંસાર છે અને જ્યારે તેમનાથી ભેદ-બુદ્ધિનો (અર્થાત્
આત્મા શરીરાદિથી ભિન્ન છે—એવી ભેદબુદ્ધિનો) અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે મુક્તિ થાય છે.’

૯૨]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પુનઃ સ એવં વિમૃશતિ પુદ્ગલેન કિલ સંયોગસ્તદપેક્ષા મરણાદયસ્તદ્વ્યથાઃ કથં પરિહિયન્તિ ઇતિ। પુદ્ગલેન દેહાત્મના મૂર્તદ્રવ્યેણ સહ કિલ આગમે શ્રૂયમાણો જીવસ્ય સમ્બન્ધોઽસ્તિ। તદપેક્ષાશ્ચ પુદ્ગલસંયોગનિમિત્તે જીવસ્ય મરણાદયો મૃત્યુરોગાદયઃ સમ્ભવન્તિ। તદ્વથા મરણાદયઃ સમ્ભવન્તિ। મરણાદિસમ્બન્ધિન્યો વાધાઃ। કથં? કેન ભાવનાપ્રકારેણ મયા પરિહિયન્તે। તદભિભવઃ કથં નિવાર્યત ઇત્યર્થઃ। સ્વયમેવ સમાધત્તે—

ફિર ભાવના કરનેવાલા સોચતા હૈ કિ પુદ્ગલ-શરીરાદિકરૂપી મૂર્તદ્રવ્યકે સાથ જૈસા કિ આગમમેં સુના જાતા હૈ, જીવકા સમ્બન્ધ હૈ। ઉસ સમ્બન્ધકે કારણ હી જીવકા મરણ વ રોગાદિક હોતે હૈં, તથા મરણાદિ સમ્બન્ધી વાધાયેં ભી હોતી હૈં। તવ ઇન્હેં કૈસે વ કિસ ભાવનાસે હટાયા જાવે? વહ ભાવના કરનેવાલા સ્વયં હી સમાધાન કર લેતા હૈ કિ—

ભાવાર્થ :—દેહાદિના સંબંધને લીધે સંસારમાં પ્રાણીઓને અનેક દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. માટે જીવે તે દેહાદિ સાથેની એકતા-બુદ્ધિને સર્વથા છોડવી જોઈએ, અર્થાત્ મન-વચન-કાયનું આલંબન છોડવું જોઈએ અને સ્વસન્મુખ થઈ એવા પરિણામ કરવા જોઈએ, કે જેથી મન-વચન-કાયનું અવલંબન છૂટી આત્મા અવિકારી થાય અને છેવટે આત્માના પ્રદેશોનું પરિસ્પંદન પણ અટકી જાય.

જ્યાં સુધી શરીર-મન-વાણીમાં આત્મબુદ્ધિ છે, ત્યાં સુધી સંસારની પરંપરા ચાલુ રહે છે, પરંતુ મન-વચન-કાય આત્માથી ભિન્ન છે, એવા ભેદવિજ્ઞાનના અભ્યાસથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૮.

વળી, તે આવી રીતે વિચારે છે :—

પુદ્ગલ (શરીરાદિ મૂર્ત દ્રવ્ય) સાથે ખરેખર (જીવનો) સંયોગ છે. તેની અપેક્ષાવાળાં મરણાદિ અને તેનાં દુઃખો કેવી રીતે દૂર કરી શકાય? પુદ્ગલ સાથે એટલે શરીર સાથે-મૂર્તદ્રવ્ય સાથે-જીવનો સંબંધ આગમમાં સાંભળવામાં આવે છે. તેના કારણે એટલે પુદ્ગલના સંયોગનિમિત્તે જીવને મરણાદિ અર્થાત્ મરણ-રોગાદિ સંભવે છે. તેને જેમ મરણાદિ સંભવે છે, તેમ મરણાદિસંબંધી બાધાઓ (દુઃખો) પણ સંભવે છે; તો કેવી રીતે-કયા પ્રકારની ભાવનાથી મારે તે (દુઃખાદિ) પરિહરવાં? અર્થાત્ તેનું આક્રમણ (હુમલો) કેવી રીતે નિવારી શકાય? એવો અર્થ છે.

સ્વયં જ તેનું સમાધાન કરે છે :—

**ન મે મૃત્યુઃ કુતો ભીતિર્ન મે વ્યાધિ કુતો વ્યથા ।
નાહં બાલો ન વૃદ્ધોઽહં ન યુવૈતાનિ પુદ્ગલે ॥૨૧॥**

ટીકા—ન મે ઈકોઽહમિત્યાદિના નિશ્ચિતાત્મસ્વરૂપસ્ય મૃત્યુઃ પ્રાણત્યાગો નાસ્તિ । ચિત્શક્તિલક્ષણભાવપ્રાણાનાં કદાચિદપિ ત્યાગાભાવાત્ । યતશ્ચ મે મરણં નાસ્તિ । તતઃ કુતઃ કસ્માત્મરણકારણાત્કૃષ્ણસપદિર્ભીતિર્ભયં મમસ્યાન્ન કુતશ્ચિદપિ વિભેમીત્યર્થઃ । તથા વ્યર્ધિર્વાતાદિદોષવૈષમ્યં મમ નાસ્તિ મૂર્ત્તસમ્બન્ધિત્વાદ્વાતાદીનાં । યતશ્ચૈવં તતઃ કસ્માત્

મરણ રોગ મોમેં નહીં, તાતેં સદા નિશંક ।

બાલ તરુણ નહિં વૃદ્ધ હું, યે સબ પુદ્ગલ અંક ॥૨૬॥

અર્થ—મેરી મૃત્યુ નહીં તબ ડર કિસકા ? મુઝે વ્યાધિ નહીં, તબ પીડા કૈસે ? ન મેં બાલક હું, ન બૂઢા હું, ન જવાન હું । યે સબ બાતેં (દશાં) પુદ્ગલમેં હી પાઈ જાતી હેં ।

વિશદાર્થ—“ઈકોહં નિર્મમઃ શુદ્ધઃ” ઈત્યાદિરૂપસે જિસકા સ્વસ્વરૂપ નિશ્ચિત્ત હો ગયા હૈ, ઈસા જો મેં હું, ઁસકા પ્રાણત્યાગરૂપ મરણ નહીં હો સકતા, કારણ કિ ચિત્શક્તિરૂપ ભાવપ્રાણોંકા કમ્પી ભી વિછોહ નહીં હો સકતા । જબ કિ મેરા મરણ નહીં, તબ મરણકે કારણભૂત કાલે નાગ આદિકોંસે મુઝે ભય ક્યોં ? અર્થાત્ મેં કિસીસે ભી નહીં ડરતા હું । ઈસી પ્રકાર વાત, પિત્ત, કફ આદિકી વિષમતાકો વ્યાધિ કહતે હેં, ઁર વહ મુઝે હૈ નહીં, કારણ કિ વાત આદિક મૂર્ત્તપદાર્થસે હી સમ્બન્ધ રખનેવાલે હેં । જબ ઈસા

ક્યાં ભીતિ જ્યાં અમર હું, ક્યાં પીડા વણ રોગ ?

બાલ, યુવા, નહિ વૃદ્ધ હું, ઁ સહુ પુદ્ગલ જોગ. ૨૯.

અન્વયાર્થ :—[મે મૃત્યુઃ ન] મારું મરણ નથી, તો [કુતઃ ભીતિઃ] ડર કોનો ? [મે વ્યાધિઃ ન] મને વ્યાધિ નથી તો [વ્યથા કુતઃ] પીડા કેવી ? [અહં ન બાલઃ] હું બાલક નથી, [અહં ન વૃદ્ધઃ] હું વૃદ્ધ નથી, [અહં ન યુવા] હું યુવાન નથી [ઈતાનિ] ઁ (સર્વ અવસ્થાઓ) [પુદ્ગલે સન્તિ] પુદ્ગલની છે.

ટીકા :—‘ઈકોઽહં’ ઈત્યાદિથી જેનું આત્મસ્વરૂપ નિશ્ચિત્ત થયું છે એવા મને મરણ એટલે પ્રાણત્યાગ નથી, કારણ કે ચિત્શક્તિરૂપ ભાવપ્રાણોનો કદી પણ ત્યાગ (નાશ) હોતો નથી, કારણ કે મારું મરણ નથી. તેથી મરણના કારણભૂત કાળા નાગ આદિનો ભય-ભીતિ મને ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ હું કોઈનાથી ભીતો નથી એવો અર્થ છે; તથા વ્યાધિ અર્થાત્ વાતાદિ દોષની વિષમતા મને નથી, કારણ કે વાતાદિનો મૂર્ત્ત પદાર્થ સાથે સંબંધ છે. તેથી

૯૪]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

જ્વરાદિવિકારાત્ મમ વ્યથા સ્યાત્તથા બાલાઘવસ્થો નાહમસ્મિ, તતઃ કથં બાલાઘવસ્થાપ્રભવૈઃ
દુઃખૈરભિભૂયેય અહમિતિ સામર્થ્યાદન્ન વૃષ્ટ્યમ્। તર્હિ ક્વ મૃત્યુપ્રભૃતીની સ્યુરિત્યાહ—એતાનિ
મૃત્યુવ્યાધિબાલાદીનિ પુદ્ગલે મૂર્તે દેહાદાવેવ સમ્ભવન્તિ। મૂર્તધર્મત્વાદમૂર્તે મયિ તેષાં
નિતરામસમ્ભવાત્।

હૈ, તબ જ્વર આદિ વિકારોંસે મુઝે વ્યથા તકલીફ કૈસી? उसी तरह मैं बाल-वृद्ध आदि
अवस्थावाला भी नहीं हूँ। तब बाल-वृद्ध आदि अवस्थाओंसे पैदा होनेवाले दुःखों-क्लेशोंसे
मैं कैसे दुःखी हो सकता हूँ? अच्छा यदि मृत्यु वगैरह आत्मामें नहीं होते, तो किसमें
होते हैं? इसका जवाब यह है कि 'एतानि पुद्गले' ये मृत्यु-व्याधि और बाल-वृद्ध आदि
दशाएँ पुद्गल-मूर्त शरीर आदिकोंमें ही हो सकती हैं। कारण कि ये सब मूर्तिमान पदार्थोंके
धर्म हैं। मैं तो अमूर्त हूँ, मुझमें वे कदापि नहीं हो सकतीं।

જ્વરાદિ વિકારોથી મને વ્યથા (પીડા) કેમ હોય? તથા હું બાલાદિ અવસ્થાવાળો નથી. તેથી
બાલાદિ અવસ્થાઓથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોથી હું કેવી રીતે ઘેરાઉં? (કેવી રીતે દુઃખી થાઉં?)
એમ સામર્થ્યથી અહીં સમજવું.

પૂછે છે—ત્યારે મૃત્યુ વગેરે શામાં હોય છે? એ મૃત્યુ, વ્યાધિ, બાલાદિ
(અવસ્થાઓ) પુદ્ગલમાં એટલે મૂર્ત શરીરાદિમાં જ સંભવે છે. કારણ કે તેઓ મૂર્ત પદાર્થોના
ધર્મો હોવાથી, અમૂર્ત એવા મારામાં તેમનો બિલકુલ સંભવ નથી.

ભાવાર્થ :—જે જીવને પોતાના ચિદાનંદ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ ગયો છે, તેને
(સમ્યગ્દષ્ટિને) દ્રવ્યપ્રાણના ત્યાગરૂપ મરણનો ભય હોતો નથી, કારણ કે તે નિઃશંક છે કે
શરીરનો (પર્યાયદષ્ટિએ) નાશ થાય છે. પરંતુ ચિત્શક્તિલક્ષણાત્મક જ્ઞાનદર્શનરૂપ ભાવપ્રાણનો
કદી પણ નાશ થતો નથી. તેને મરણનો ભય નથી, તો મરણના કારણભૂત કૃષ્ણ સર્પાદિનો
ક્યાંથી ભય હોય? ન જ હોય.

વળી, તેને વાત-પિત્ત-કફની વિષમતાથી (અસમાનતાથી) ઉત્પન્ન થતા વ્યાધિઓનો
પણ ડર હોતો નથી. કારણ કે તે જાણે છે કે તેમનો સંબંધ મૂર્ત પદાર્થો (શરીરાદિ) સાથે
છે. આત્મા સાથે નથી; તેથી જ્વરાદિની પીડા તેને કેમ હોય? ન જ હોય.

વળી બાલ, વૃદ્ધાદિ અવસ્થાઓ પુદ્ગલની છે. આત્માની નથી; તેથી તે અવસ્થાઓથી
ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોનું વેદન પણ તેને કેમ હોય? ન જ હોય.

મૃત્યુ, વ્યાધિ તથા બાલ વૃદ્ધાદિ અવસ્થાઓ પુદ્ગલ-મૂર્ત શરીરાદિમાં જ હોઈ શકે
છે. કારણ કે તે બધા મૂર્તિમાન પુદ્ગલના ધર્મો છે. જીવ તો અમૂર્તિક ચેતન છે. તેમાં તે
ધર્મો કદાપિ પણ હોઈ શકે નહિ. ૨૯.

कहान जैनशास्त्रभाषा]

ईशोपदेश

[८५

भूयोऽपि भावक एव स्वयमाशङ्कते—तर्ह्येतान्यासाद्य मुक्तानि पश्चात्तापकारीणि भविष्यन्तीति यद्युक्तनीत्या भयादयो मे न भवेयुस्तर्हि एतानि देहादिवस्तुन्यासाद्य जन्मप्रभृत्यात्मीयभावेन प्रतिपद्य मुक्तानीदानीं भेदभावनावष्टम्भान्मया त्यक्तानि। चिराभ्यस्ताभेदसंस्कारवशात्पश्चात्तापकारीणि किमितीमानि मयात्मीयानि त्यक्तानीत्यनुशयकारीणि मम भविष्यन्ति।

भुक्तोज्झिता मुहुर्मोहान्मया सर्वेऽपिपुद्गलाः।

उच्छिष्टेष्विव तेष्वद्य मम विज्ञस्य का स्पृहा॥३०॥

फिर भी भावना करनेवाला खुद शंका करता है, कि यदि कही हुई नीतिके अनुसार मुझे भय आदि न होवे न सही, परन्तु जो जन्मसे लगाकर अपनाई गई थी और भले ही जिन्हें मैंने भेद-भावनाके बलसे छोड़ दिया है; ऐसी देहादिक वस्तुएँ चिरकालके अभ्यस्त-अभेद संस्कारके वशसे पश्चात्ताप करनेवाली हो सकती हैं, कि 'अपनी इन चीजोंको मैंने क्यों छोड़ दिया?'

भावक-भावना करनेवाला स्वयं ही प्रतिबोध हो सोचता है कि नहीं, ऐसा हो सकता है, कारण कि—

सब पुद्गलको मोहसे, भोग भोगकर त्याग।

मैं ज्ञानी करता नहीं, उस उच्छिष्टमें राग॥३०॥

इरीथी भावक (भावना करनेवाला) जो स्वयं आशंका करे छे। त्पारे प्राप्त करीने छोडी दीधेदी ते (शरीरादि वस्तुओ) पश्चात्तापकारी बनशे; अर्थात् जो उक्त नीति अनुसार मने ल्यादि न डोय, तो ओ देहादि वस्तुओने प्राप्त करीने—अटले जन्मथी मांडीने तेमने आत्मीय भावे स्वीकारीने—डवे में छोडी दीधी अर्थात् भेदभावनाना बनथी में त्यज्ज दीधी; तो ते देहादि वस्तुओ, चिरकालना अभ्यस्त अभेद (अेकत्वबुद्धिना अभ्यासना) संस्कारने लीधे शुं पश्चात्तापकारी बनशे? अर्थात् पोतानी मानी लीधेदी ते वस्तुओने में छोडी दीधी, तेथी शुं ते (वस्तुओ) मने पश्चात्तापजनक थई पडशे?

अहीं भावक स्वयं जो प्रतिषेधनो विचार करी कडे छे—

'ना, अेम अनि शकशे नडि,' कारण के :—

मोडे भोगवी पुद्गलो, क्यो, सर्वनो त्याग,

मुज ज्ञानीने क्यां डवे, ओ अेंडोमां राग? ३०.

अत्र स्वयमेव प्रतिषेधमनुध्यायति तत्रेति यतः—

टीका—मोहादविद्यावेशवशादनादिकालं कर्मादिभावेनोपादाय सर्वे पुद्गलाः मया संसारिणा जीवेन वारंवारं पूर्वमनुभूताः पश्चाच्च नीरसीकृत्य त्यक्ताः यतश्चैवं तत् उच्छिष्टेष्विव भोजनगन्धमाल्यादिषु स्वयं भुक्त्वा त्यक्तेषु यथा लोकस्य तथा मे सम्प्रति विज्ञस्य तत्त्वज्ञानपरिणतस्य तेषु फेलाकल्पेषु पुद्गलेषु का स्पृहा? न कदाचिदपि। वत्स! त्वया मोक्षार्थिना निर्ममत्वं विचिन्तनीयम्।

अर्थ—मोहसे मैंने समस्त ही पुद्गलोंको बार-बार भोगा और छोड़ा। भोग-भोगकर छोड़ दिया। अब जूठनके लिए (मानिन्द) उन पदार्थोंमें मेरी क्या चाहना हो सकती है? अर्थात् उन भोगोंके प्रति मेरी चाहना-इच्छा ही नहीं है।

विशदार्थ—अविद्याके आवेशके वशसे अनादिकालसे ही मुझ संसारीजीवको कर्म आदिके रूपमें समस्त पुद्गलोंको बार-बार पहिले भोगा, और पीछा उन्हें नीरस (कर्मत्वादि रहित) कर-करके छोड़ दिया। जब ऐसा है, तब स्वयं भोगकर छोड़ दिये गये जूँठन-उच्छिष्ट भोजन, गन्ध, मालादिकोंमें जैसे लोगोंको फिर भोगनेकी स्पृहा नहीं होती, उसी तरह इस समय तत्त्वज्ञानसे विशिष्ट हुए मेरी उन छिनकी हुई रेंट (नाक) सरीखे पुद्गलोंमें क्या अभिलाषा हो सकती है? नहीं नहीं, हरगिज नहीं। भैया! जब की तुम मोक्षार्थी हो तब तुम्हें निर्ममत्वकी ही भावना करनी चाहिए (एसा स्वयंको संबोधन करते हैं)॥30॥

अन्वयार्थ :—[मोहात्] मोहथी [सर्वे अपि] अधाय [पुद्गलाः] पुद्गलो [मुहुः] वारंवार [मया भुक्तोज्जिताः] में भोगव्यां अने छोडी दीधां. [उच्छिष्टेषु इव तेषु] उच्छिष्ट (अंठा) जेवा ते पदार्थोमां [अद्य] उवे [मम विज्ञस्य] मारा जेवा भेदज्ञानीने [का स्पृहा] शी स्पृहा (थाडना) डोय? (अर्थात् अे भोगोनी मने उवे ईच्छा नथी).

टीका :—मोहथी अर्थात् अविद्याना आवेशवश अनादिकालथी में-संसारी जेवे सर्व पुद्गलोने कर्मादिभावे ग्रहण करीने वारंवार पडेलां भोगव्यां अने पछी तेमने नीरस करीने छोडी दीधां. जो अेम छे तो स्वयं भोगवीने छोडी दीधेला उच्छिष्ट (अंठा) जेवां भोजन, गंध, मालादिमां-जेम लोकने भोगवीने छोडी दीधेला (पदार्थोमां) स्पृहा (ईच्छा) डोती नथी,-तेम उवे तत्त्वज्ञानथी परिणत विज्ञ (ज्ञानी) अेवा मने ते उच्छिष्ट (भोगवीने छोडी दीधेलां) जेवा पुद्गलोमां शी स्पृहा डोय? कदापि न डोय, वत्स! तुं मोक्षार्थी छे तो तारे निर्ममत्वनी भावना विशेष करवी जोईअे. (अेम स्वयंने संबोधे छे.)

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૯૭

અન્નાહ શિષ્યઃ। અથ કથં તે નિબધન્ત્ इति। अथेति प्रश्ने केन प्रकारेण पुद्गला जीवेन नियतमुपादीयन्त इत्यर्थः।

गुरुराह—

कर्म कर्महिताबन्धि जीवोजीवहितस्पृहः।

स्व-स्वप्रभावभूयस्त्वे स्वार्थं को वा न वाञ्छति॥३१॥

यहाँ पर शिष्य कहता है कि वे पुद्गल क्यों बँध जाते हैं? अर्थात् जीवके द्वारा पुद्गल क्यों और किस प्रकारसे हमेशा बन्धको प्राप्त होते रहते हैं?

आचार्य उत्तर देते हुए कहते हैं :—

कर्म कर्महितकार है, जीव जीवहितकार।

निज प्रभाव बल देखकर, को न स्वार्थं करतार॥३१॥

ભાવાર્થ :—જ્ઞાની વિચારે છે કે જેમ કોઈ ભોજનાદિ પદાર્થોને સ્વયં ભોગવીને છોડી દે અને છોડી દીધેલા ઉચ્છિષ્ટ (એંઠા) પદાર્થોને ફરીથી ભોગવવા ઈચ્છે નહિ, તેમ અવિદ્યાના સંસ્કારવશે અનાદિકાળથી અનેકવાર ભોગવીને છોડી દીધેલા પદાર્થોને હવે—જ્ઞાની થયાથી—હું ભોગવવા ઈચ્છતો નથી અર્થાત્ તે ભોગો પ્રતિ હવે તેને સ્પૃહા જ થતી નથી.

અહીં આચાર્યે ‘સર્વ પુદ્ગલોને મેં વારંવાર ભોગવ્યાં અને છોડી દીધાં’—એમ જ કહ્યું છે તે વ્યવહારનયનું કથન છે, કારણ કે જે પરદ્રવ્ય છે તે ગ્રહી શકાતું નથી તથા છોડી શકાતું નથી. એવો જ કોઈ તેનો (આત્માનો) પ્રાયોગિક (પરનિમિત્તથી થએલો) તેમ જ વૈજ્ઞાનિક (સ્વાભાવિક) ગુણ છે.* ૩૦.

અહીં શિષ્ય કહે છે કે—‘તે પુદ્ગલો કેવી રીતે બંધાય છે? એટલે કે જીવ દ્વારા પુદ્ગલો શા માટે અને કયા પ્રકારે હંમેશા બંધને પ્રાપ્ત થતાં રહે છે?’

गुरु कहे छे :—

कर्म कर्मनुं छित यहे, जव जवनो स्वार्थ,

स्व प्रभावनी वृद्धिमां, कोण न याहे स्वार्थ. ३१.

★ જે દ્રવ્ય છે પર તેહને ન ગ્રહી ન છોડી શકાય છે, એવો જ તેનો ગુણ કો પ્રાયોગી ને વૈજ્ઞાનિક છે.

(શ્રી સમયસાર ગુ. આવૃત્તિ ગાથા ૪૦૬)

ટીકા—

“કથ્થવિ બલિઓ જીવ કથ્થવિ કમ્માઇ હુંતિ બલિયાઇ ।
જીવસ્સ ય કમ્મસ્સ ય પુવ્વવિરુદ્ધાઇ વઝરાઇ ॥”

इत्यभिधानात्पूर्वोपार्जितं बलवत्कर्म कर्मणः स्वस्यैव हितमाबध्नाति
जीवस्यौदयिकादिभावमुद्भाव्य नवनवकर्माधायकत्वेन स्वसन्तानं पुष्पातीत्यर्थः ।

तथा चोक्तं [पुरुषार्थसिद्ध्युपाये]—

अर्थ—कर्म कर्मका हित चाहते हैं। जीव जीवका हित चाहता है। सो ठीक ही है, अपने अपने प्रभावके बढ़ने पर कौन अपने स्वार्थको नहीं चाहता। अर्थात् सब अपना प्रभाव बढ़ाते ही रहते हैं।

विशदार्थ—कभी जीव बलवान होता है तो कभी कर्म बलवान हो जाते हैं। इस तरह जीव और कर्मोंका पहिलेसे (अनादिसे) ही बैर चला आ रहा है। ऐसा कहनेसे मतलब यह निकला कि पूर्वोपार्जित बलवान, द्रव्यकर्म, अपना यानी द्रव्यकर्मका हित करता है अर्थात् द्रव्यकर्म, जीवमें औदयिक आदि भावोंको पैदा कर नये द्रव्यकर्मोंको ग्रहण कर अपनी संतानको पुष्ट किया करता है, जैसा कि अमृतचंद्राचार्यने पुरुषार्थसिद्ध्युपायमें कहा है—

અવ્યયાર્થ :—[કર્મ કર્મહિતાબન્ધિ] કર્મ કર્મનું હિત ચાહે છે, [જીવઃ જીવહિતસ્પૃહઃ] જીવ જીવનું હિત ચાહે છે. [સ્વસ્વપ્રભાવભૂયસ્ત્વે] પોતપોતાનો પ્રભાવ વધતાં, [કઃ વા] કોણ [સ્વાર્થે] પોતાનો સ્વાર્થ [ન વાઙ્છતિ] ન ઇચ્છે?

ટીકા :—‘કથ્થવિ.....વઝરાઈ’ ।

‘કોઈ વખત જીવ બલવાન થાય છે, તો કોઈ વખત કર્મ બલવાન થાય છે. એ રીતે જીવ અને કર્મને પહેલેથી (અનાદિથી) વિરોધ અર્થાત્ વૈર ચાલ્યું આવ્યું છે.

આ કથનાનુસાર પૂર્વોપાર્જિત બલવાન કર્મ (દ્રવ્યકર્મ), કર્મનું એટલે પોતાનું જ હિત કરે છે, અર્થાત્ જીવમાં ઔદયિકાદિ ભાવોને ઉત્પન્ન કરી નવાં નવાં દ્રવ્યકર્મોનું ગ્રહણ કરી પોતાના સંતાનને (પ્રવાહને) પુષ્ટ કરે છે (ચાલુ રાખે છે), એવો અર્થ છે.

तथा ‘पुरुषार्थसिद्ध्युपाय’માં कथं છે કે :—

कहान जैनशास्त्रभाषा]

ईधोपदेश

[८८

जीवकृतं परिणामं निमित्तमात्रं प्रपद्य पुनरन्ये।
स्वयमेव परिणमन्तेऽत्र पुद्गलाः कर्मभावेन ॥१२॥
परिणममानस्य चिदश्चिदात्मकैः स्वयमपि स्वकैर्भविः।
भवति हि निमित्तमात्रं पौद्गलिकं कर्म तस्यापि ॥१३॥

तथा जीवः कालादिलब्ध्या बलवानात्मा जीवस्य स्वस्यैव हितमनन्तसुखहेतुत्वेनोपकारकं मोक्षमाकाङ्क्षति। अत्र दृष्टान्तमाह—स्वस्वेत्यादि। निजनिजमाहात्म्यबहुतरत्वे सति स्वार्थं

“जीवकृतं परिणामं” “परिणममानस्य०”

जीवके द्वारा किये गये परिणाम जो कि निमित्तमात्र हैं, प्राप्त करके जीवसे विभिन्न पुद्गल खुद ब खुद कर्मरूप परिणम जाते हैं। और अपने चेतनात्मक परिणामोंसे स्वयं ही परिणमनेवाले जीवके लिए वह पौद्गलिककर्म सिर्फ निमित्त बन जाता है। तथा कालादि लब्धिसे बलवान हुआ जीव अपने हितको अनन्त सुखका कारण होनेसे उपकार करनेवाले स्वात्मोपलब्धिरूप मोक्षको चाहता है। यहाँ पर एक स्वभावोक्ति कही जाती है कि “अपने

★‘ज्वकृत परिणामने निमित्तमात्ररूप पाभीने (ज्वथी भिन्न) अन्य पुद्गलो स्वयं ज कर्मरूप परिणमे छे.’ १२.

निश्चयथी पोताना येतनात्मक परिणामोथी स्वयं ज परिणमता ज्वने पण ते पौद्गलिक कर्म निमित्तमात्र थाय छे.’ १३.

तथा कालादि लब्धिथी बलवान थयेलो आत्मा, ज्वने पोताने ज डितरूप तथा अनंतसुभना कारणपणाने लीधे उपकारक अेवा मोक्षनी आकांक्षा करे छे.

अहीं दृष्टान्त कहे छे—‘स्वस्वेत्यादि०’

पोतपोतानुं माहात्म्य अधिकतर वधतां, पोताना स्वार्थने अर्थात् पोताने उपकारक वस्तुने कोण न ईच्छे? अर्थात् सर्वे ईच्छे छे—अेवो अर्थ छे.

★ जीवपरिणामहेतुं कम्मत्तं पुग्गला परिणमंति।
पुग्गलकम्मणिमित्तं तहेव जीवो परिणमइ ॥८०॥
णवि कुव्वइ कम्मगुणे जीवो कम्मं तहेव जीव गुणे।
अण्णोण्णणिमित्तेण दु परिणामं जाण दोहंमि ॥८१॥

[समयसारे कुन्दकुन्दाचार्यः]

સ્વસ્વોપકારકં વસ્તુ કો ન વાઙ્છતિ, સર્વોપ્યભિલષતીત્યર્થઃ। તતો વિદ્ધિ કર્માવિષ્ટો જીવઃ કર્મસઙ્ચિનોતીતિ।

અપને માહાત્મ્યકે પ્રભાવકે બઢને પર સ્વાર્થકો અપની-અપની ઉપકારક વસ્તુકો કૌન નહીં ચાહતા ? સમી ચાહતે હૈં ॥૩૧॥

તેથી જાણ કે કર્માવિષ્ટ (કર્મથી બંધાયેલો) જીવ કર્મોનો સંચય કરે છે (નવાં કર્મ શ્રહણ કરે છે).

ભાવાર્થ :—આ જીવને અનાદિ કાળથી કર્મ સાથે સંબંધ છે. પૂર્વસંચિત કર્મના ઉદયકાળે જીવ જો પોતાનું આત્મસ્વરૂપ ભૂલી કર્મના ઉદયમાં જોડાય અર્થાત્ તેમાં આત્મબુદ્ધિ કરે તો જૂનાં કર્મ-નવા કર્મના આસ્રવમાં નિમિત્ત થાય છે. જ્યારે જીવ કર્મોદયમાં જોડાય છે. ત્યારે કર્મની બળજોરી છે એમ કહેવાય છે, પણ જ્યારે જીવ કર્મવિપાકને એકતાબુદ્ધિએ ભોગવતો નથી, ત્યારે જૂનાં કર્મનો ઉદય નવા કર્મ-બંધમાં નિમિત્ત થતો નથી. તે સમયે એમ કહેવાય કે જીવના બળવાન પુરુષાર્થ આગળ કર્મનું કાંઈ ચાલતું નથી.

કર્મ તો જડ છે. તેને તો સુખ-દુઃખ નહિ હોવાથી હિત-અહિત હોતું નથી, પણ જીવના હીનાધિક પુરુષાર્થની અપેક્ષાએ તે બળવાન કે બળહીન કહેવાય છે. જીવના વર્તમાન પુરુષાર્થ ઉપર જ કર્મના બળનું માપ વ્યવહારે અંકાય છે. કર્મનો જ્યારે સંચય થાય છે ત્યારે કર્મ પોતાનું હિત ઈચ્છે છે, એમ કહેવાય છે. તે જડ હોવાથી તેને ચાહના કે ઈચ્છા હોતી નથી. કર્મ કર્મનું હિત ઈચ્છે છે એટલે કર્માવિષ્ટ જીવ કર્મનો સંચય કરે છે—એવો ટીકાકારનો કહેવાનો ભાવ છે.

જ્યારે આ જીવ સ્વ-સ્વરૂપનું ભાન કરી, પરથી હઠી સ્વસન્મુખ તરફનો પુરુષાર્થ જેમ જેમ વધારતો જાય છે, તેમ તેમ તેનું (જીવન) બળ વધતું જાય છે અને કર્મનું નિમિત્તપણું તૂટતું જાય છે. એ સમયે જીવની સબળતા થઈ અને કર્મની નિર્બળતા થઈ; એમ કહેવામાં આવે છે.⁺

જ્યારે જીવ સ્વસ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ પર તરફનું-કર્મ, નિમિત્તાદિ તરફ-વલણ કરી પરની સાથે એકતાબુદ્ધિરૂપ ઊંધો પુરુષાર્થ કરે છે, ત્યારે તે કર્મને સ્વયં વશ થઈ જાય છે. એ સમયે જીવની નિર્બળતા છે અને કર્મની તે કાળે સબળતા છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

+ ચેતન જો નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ,
વર્તે નહિ નિજભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ.....૭૮

[શ્રીમદ્ રાજયન્દ્ર કૃત-‘આત્મસિદ્ધિ’.....૭૮]

યતશ્ચૈવં તતઃ—

પરોપકૃતિમુત્સૃજ્ય સ્વોપકારપરો ભવ ।

ઉપકુર્વન્પરસ્યાજ્ઞો દૃશ્યમાનસ્ય લોકવત્ ॥૩૨॥

इसलिये समझो कि कर्मोंसे बँधा हुआ प्राणी कर्मोंका संचय किया करता है। जब कि ऐसा है तब—

પ્રગટ અન્ય દેહાદિકા, મૂઢ કરત ઉપકાર ।

સજ્જનવત્ યા ભૂલ કો, તજ કર નિજ ઉપકાર ॥૩૨॥

अर्थ—परके उपकार करनेको छोड़कर अपने उपकार करनेमें तत्पर हो जाओ। इन्द्रियोंके द्वारा दिखाई देते हुए शरीरादिकोंका उपकार करते हुए तुम अज्ञ (वास्तविक वस्तुस्थितिको न जाननेवाले) हो रहे हो। तुम्हें चाहिये कि दुनियाँकी तरह तुम भी अपनी भलाई करनेमें लगो।

પરની સાથે એકતાબુદ્ધિ આદિ થતાં જીવને રાગ-દ્વેષાદિ થાય છે. આ રાગ-દ્વેષાદિના નિમિત્તે કર્મબંધ સ્વયં થાય છે. એ રીતે કર્મની સંતતિ ચાલુ રાખવામાં જીવ સ્વયં જ અપરાધી છે; કર્મ કે નિમિત્તોનો તેમાં કાંઈ દોષ નથી. કર્મનું સબળપણું કે નિર્બળપણું કહેવું તે વ્યવહારનયનું કથન છે.

‘અજ્ઞાનીજીવના પરિણામને નિમિત્ત કરીને પુદ્ગલો કર્મપણે પરિણામે છે અને પુદ્ગલકર્મને નિમિત્ત કરીને અજ્ઞાનીજીવ પણ પરિણામે છે. એમ જીવના પરિણામને અને પુદ્ગલના પરિણામને પરસ્પર માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિકભાવ છે, પણ પરસ્પર કર્તા-કર્મભાવ નથી.’ ૩૧. (જુઓ શ્રી સમયસાર ગા. ૮૦, ૮૧, ૮૨ની ટીકા)

એમ છે તેથી :—

દેશ્યમાન દેહાદિનો, મૂઢ કરે ઉપકાર,

ત્યાગી પર ઉપકારને, કર નિજનો ઉપકાર. ૩૨.

अन्वयार्थ :—[अज्ञः लोकवत्] तुं लोक समान मूढ थઈ [दृश्यमानस्य परस्य] देहवाમાં आवता (शरीरादि) पर पदार्थनो [उपकुर्वन्] उपकार करे છે. (હવે) તું [પરોપકૃતિ] પરના ઉપકારની ઈચ્છા [ઉત્સૃજ્ય] છોડી દઈ [સ્વોપકારપરઃ ભવ] પોતાના ઉપકારમાં તત્પર થા.

ટીકા—પરસ્ય કર્મણો દેહાદેર્વા અવિદ્યાવશાત્ ક્રિયમાણમુપકારં વિદ્યાભ્યાસેન ત્યક્ત્વાત્માનુગ્રહપ્રધાનો ભવ ત્વં। કિં કુર્વન્સન્? ઉપકુર્વન્! કસ્ય, પરસ્ય સર્વથા સ્વસ્માદ્વાહ્યસ્ય દૃશ્યમાનસ્યેન્દ્રિયૈરનુભૂયમાનસ્ય દેહાદેઃ। કિં વિશિષ્ટો યતસ્ત્વં? અજ્ઞસ્તત્ત્વાનભિજ્ઞઃ। કિંવલ્લોકવત્। યથા લોકઃ પરં પરત્વેનાજાનંસ્તસ્યોપકુર્વન્નપિ તં તત્ત્વેન જ્ઞાત્વા તદુપકારં ત્યક્ત્વા સ્વોપકારપરો ભવત્યેવં ત્વમપિ ભવેત્યર્થઃ॥૩૨॥

વિશદાર્થ—પર કહિયે કર્મ અથવા શરીરાદિક, ઇનકા અવિદ્યા-અજ્ઞાન અથવા મોહકે વશસે જો ઉપકાર કિયા જાતા રહા હૈ, ઉસે વિદ્યા સમ્યગ્જ્ઞાન અથવા વીતરાગતાકે અભ્યાસસે છોડકર પ્રધાનતાસે અપને (આત્માકે) ઉપકાર કરનેમેં તત્પર હો જાઓ। તુમ સર્વથા અપને (આત્મા)સે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોંકે દ્વારા અનુભવમેં આનેવાલે ઇન શરીરાદિકોંકી રક્ષા કરના આદિ રૂપ ઉપકાર કરનેમેં લગે હુએ હો। ઇસલિએ માલૂમ પડ્તા હૈ કિ તુમ અજ્ઞ (વસ્તુઓંકે વાસ્તવિક સ્વરૂપસે અજાન) હો। સો જૈસે દુનિયાકે લોગ જબ તક દૂસરેકો દૂસરે રૂપમેં નહીં જાનતે, તબ તક ઉનકા ઉપકાર કરતે હૈં। પરન્તુ જ્યોં હી વે અપનેકો અપના ઓર દૂસરેકો દૂસરા જાનતે હૈં, ઉનકા (દૂસરોંકા) ઉપકાર કરના છોડકર અપના ઉપકાર કરનેમેં લગ જાતે હૈં। ઇસી પ્રકાર તુમ મી તત્ત્વજ્ઞાની બનકર અપનેકો સ્વાધીન શુદ્ધ બનાને રૂપ આત્મોપકાર કરનેમેં તત્પર હો જાઓ॥૩૨॥

ટીકા :—અવિદ્યાના વશે પરના એટલે કર્મના અથવા શરીરાદિકના કરવામાં આવતા ઉપકારનો, વિદ્યાના (સમ્યક્જ્ઞાનના) અભ્યાસથી ત્યાગ કરી, તું પ્રધાનપણે પોતાનો (આત્માનો) અનુગ્રહ (ઉપકાર) કરવામાં તત્પર થા. શું કરતો (તું)? ઉપકાર કરતો. કોનો? પરનો અર્થાત્ સર્વથા પોતાનાથી બાહ્ય (ભિન્ન) દેખાતા તથા ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવમાં આવતા શરીરાદિકનો (ઉપકાર કરતો); કારણ કે (તું) કેવો છે? તું અજ્ઞાની-તત્ત્વોનો અજાણ છે. કોની માફક? લોકોની માફક. જેમ (અજ્ઞાની) લોક જ્યાં સુધી પરને પરરૂપ નથી જાણતો, ત્યાં સુધી તેનો ઉપકાર કરે છે, પરંતુ તેને તત્ત્વથી જાણ્યા પછી (અર્થાત્ સ્વને સ્વ-રૂપ અને પરને પરરૂપ જાણ્યા પછી) તેનો ઉપકાર કરવો છોડી દે છે અને પોતાનો ઉપકાર કરવા તત્પર થાય છે, તેમ તું પણ તત્પર થા (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાની બની આત્મોપકાર કરવા તું તત્પર થા)—એવો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનને લીધે અજ્ઞાની જીવ જ્યાં સુધી કર્મ તથા શરીરાદિકને પરરૂપ નથી જાણતો, ત્યાં સુધી તે તેનું ભલું કરવાની—તેના ઉપર ઉપકાર કરવાની વૃત્તિ કરે છે, પરંતુ જ્યારે તેને ભેદવિજ્ઞાનના બળે સ્વ-પરની ભિન્નતા ભાસે છે અર્થાત્ તે સ્વને સ્વ-રૂપ અને પરને પરરૂપ જાણે છે, ત્યારે તેને પર ઉપર ઉપકાર કરવાનો ભાવ ધૂટી જાય

અથાહ શિષ્યઃ, કથં તયોર્વિશેષ ઇતિ કેનોપાયેન સ્વપરયોર્ભેદો વિજ્ઞાયેત। તદ્ધિ જ્ઞાતુશ્ચ કિં સ્યાદિત્યર્થઃ।

ગુરુરાહ—

ગુરુપદેશાદભ્યાસાત્સંવિત્તેઃ સ્વપરાન્તરમ્।

જાનતિ યઃ સ જાનાતિ મોક્ષસૌખ્યં નિરન્તરમ્ ॥૩૩॥

यहाँ पर शिष्य कहता है कि किस उपायसे अपने और परमें विशेषता (भेद) जानी जाती है, और उसके जाननेवालेको क्या होगा ? किस फलकी प्राप्ति होगी ? आचार्य कहते हैं—

गुरु उपदेश अभ्याससे निज अनुभवसे भेद।

निज पर को जो अनुभवे, लहै स्वसुख वेखेद ॥३३॥

છે અને તે સ્વસન્મુખ થઈ પોતાના આત્મા ઉપર ઉપકાર કરવા ઉદ્યમશીલ બને છે.

શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યે 'સમાધિતંત્ર' શ્લોક ૩૧માં કહ્યું છે કે :—

‘આ શરીર જડ છે. તે સુખ-દુઃખને કાંઈ જાણતું નથી, છતાં મૂઢબુદ્ધિ-બહિરાત્મા તેનામાં નિગ્રહ-અનુગ્રહબુદ્ધિ (અપકાર-ઉપકારબુદ્ધિ) કરે છે.’^૧

આ જીવ, વસ્તુસ્વરૂપથી અજાણ હોવાથી પોતાના આત્માથી સર્વથા ભિન્ન શરીરાદિનું કાંઈ કરી શકતો નથી, તોપણ અજ્ઞાનથી તેની રક્ષા કરવા આદિરૂપ ઉપકાર કરવાના વિકલ્પમાં લાગ્યો રહે છે; માટે આચાર્યનો તેને ઉપદેશ છે કે, ‘અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી તત્ત્વજ્ઞાની બન અને ઉપકાર કરવાનો વિકલ્પ છોડી શુદ્ધાત્મા બનવારૂપ આત્મોપકાર કર.’

અહીં, શિષ્ય કહે છે—કઈ રીતે તે બંને વચ્ચેનો ભેદ જણાય? અર્થાત્ કયા ઉપાયથી સ્વ-પરનો ભેદ જણાય? તે ભેદ જાણનારને શું (લાભ) થાય? એવો અર્થ છે.

આચાર્ય કહે છે :—

गुरु-उपदेश, अभ्यास ने, संवेदनથી જેહ,

જાણે નિજ-પર ભેદને, વેદે શિવ-સુખ તેહ. ૩૩.

૧ ન જાનન્તિ શરીરાણિ સુખ-દુઃખાન્યબુદ્ધયઃ।

નિગ્રહાનુગ્રહધિયં તથાપ્યત્રૈવ કુર્વતે ॥૬૧॥

ટીકા—યો જાનાતિ । કિં ? તત્સ્વપરાન્તરં આત્મ-પરયોર્ભેદં, યઃ સ્વાત્માનં પરસ્માદ્વિન્નં પશ્યતીત્યર્થઃ । કુતઃ હેતોઃ ? સંવિત્તેર્લક્ષણતઃ સ્વલક્ષ્યાનુભવાત્ । ણ્ણોઽપિ કુતઃ ? અભ્યાસાત્ અભ્યાસભાવનાતઃ । ણ્ણોઽપિ ગુરુપદેશાત્ ધર્માચાર્યસ્યાત્મનશ્ચ સુદૃઢસ્વપરવિવેકજ્ઞાનોત્પાદક-વાક્યાત્ । સ તથાન્યાપોઢસ્વાત્માનુભવિતા મોક્ષસૌખ્યં નિરન્તરમવિચ્છિન્નમનુભવતિ । કર્મ-વિવિક્તાનુભાવ્યવિનાભાવિત્વાત્તસ્ય ।

તથા ચોક્તં [તત્ત્વાનુશાસને]—

અર્થ—જો ગુરુકે ઉપદેશસે અભ્યાસ કરતે હુએ અપને જ્ઞાન (સ્વસંવેદન)સે અપને ઓર પરકે અન્તરકો (ભેદકો) જાનતા હૈ । વહ મોક્ષસમ્બન્ધી સુખકા અનુભવન કરતા રહતા હૈ ।

વિશદાર્થ—ગુરુ કહિયે ધર્માચાર્ય અથવા ગુરુ કહિયે સ્વયં આત્મા, ડસકે ઉપદેશસે સુદૃઢ સ્વ પર વિવેક જ્ઞાનકે પૈદા કરનેવાલે વાક્યોંકે ઓર ડસકે અનુસાર અભ્યાસ કરના ચાહિયે । બાર બાર અભ્યાસ કરનેસે સંવિત્તિ-અપને લક્ષ્યકા અનુભવ હોને લગતા હૈ । ડસ સંવિત્તિ (સ્વસંવેદન)કે દ્વારા જો સ્વાત્માકો પરસે ભિન્ન જાનતા-દેખતા હૈ, ભિન્ન આત્માકા અનુભવ કરનેવાલા મોક્ષ-સુખકો નિરન્તર હમેશા વિચ્છેદ રહિત અનુભવ કરને લગ જાતા હૈ । વ્યોંકિ વહ મોક્ષ-સુખકા અનુભવ, કર્મોંસે ભિન્ન આત્માકા અનુભવ કરનેવાલોંકો હોતા હૈ, અન્યોંકો નહીં । જૈસા કિ તત્ત્વાનુશાસનમેં કહા હૈ—“તદેવાનુભવશ્ચાય૦,”

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [ગુરુપદેશાત્] ગુરુના ઉપદેશથી [અભ્યાસાત્] અભ્યાસ દ્વારા [સંવિત્તેઃ] સ્વસંવેદનથી [સ્વપરાન્તરં] સ્વ-પરનો ભેદ [જાનાતિ] જાણે છે, [સઃ] તે [નિરન્તરં] નિરંતર [મોક્ષસૌખ્યં] મોક્ષનું સુખ [જાનાતિ] અનુભવે છે.

ટીકા :—જે જાણે છે. શું તે? સ્વ-પરનું અન્તર અર્થાત્ આત્મા અને પરનો ભેદ,—અર્થાત્ જે પોતાના આત્માને પરથી ભિન્ન દેખે છે (જાણે છે)—એવો અર્થ છે. કયા કારણથી? સંવિત્તિથી (સ્વસંવેદનથી) અર્થાત્ લક્ષણથી પોતાના લક્ષ્યના (આત્માના) અનુભવથી. તે પણ કેવી રીતે? અભ્યાસથી અર્થાત્ અભ્યાસની ભાવનાથી; તે (અભ્યાસ) પણ ગુરુના ઉપદેશથી અર્થાત્ ધર્માચાર્યના તથા આત્માના સુદૃઢ સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર વાક્યથી (થાય છે). તેવી રીતે સ્વાત્માને પરથી ભિન્ન અનુભવ કરનાર તે નિરંતર એટલે અવિચ્છિન્નપણે મોક્ષસુખનો અનુભવ કરે છે, કારણ કે તે (મોક્ષસુખનો) અનુભવ, કર્મોથી ભિન્ન આત્માનો અનુભવ કરનારને અવિનાભાવીપણે ડોય છે (બીજાને નહિ).

તથા ‘તત્ત્વાનુશાસન’ શ્લોક ૧૭૦માં કહ્યું છે કે :—

‘તમેવાનુભવંશ્ચાયમૈકાગ્રચં ષરમૃચ્છતિ ।
તથાત્માધીનમાનન્દમેતિ વાચામગોચરમ્’ ॥૧૭૦॥ ઇત્યાદિ

અથ શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—કસ્તત્ર ગુરુરિતિ તત્ર મોક્ષસુખાનુભવવિષયે ?

ગુરુરાહ—

સ્વસ્મિન્સદભિલાષિત્વાદભીષ્ટજ્ઞાપકત્વતઃ ।

સ્વયં હિત[તં]પ્રયોક્તૃત્વાદાત્મૈવ ગુરુરાત્મનઃ ॥૩૪॥

ઉસ આત્માકા અનુભવન કરતે હુએ યહ આત્મા, ઉત્કૃષ્ટ એકાગ્રતાકો પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ, ઓર ઇસી તરહ મન તથા વાણીકે અગોચર અથવા વચનોંસે મી ન કહે જા સકનેવાલે સ્વાધીન આનન્દકો પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ ॥૩૩॥

આગે શિષ્ય પૂછતા હૈ કિ મોક્ષ-સુખકે અનુભવકે વિષયમેં કોન ગુરુ હોતા હૈ ? આચાર્ય કહતે હૈ—

આપહિં નિજ હિત ચાહતા, આપહિ જ્ઞાતા હોય ।

આપહિં નિજ હિત પ્રેરતા, નિજ ગુરુ આપહિ હોય ॥૩૪॥

તેનો જ-આત્માનો જ અનુભવ કરતાં કરતાં આ આત્મા ઉત્કૃષ્ટ એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત કરે છે અને વાણીને અગોચર (વાણીથી કહી શકાય નહિ તેવો) આત્માધીન આનંદ અનુભવે છે.

ભાવાર્થ :—જે, ગુરુ એટલે ધર્માચાર્ય—તેમના ઉપદેશ અને શાસ્ત્રાભ્યાસના નિમિત્તે આત્મસંવેદનથી સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનનો વારંવાર અભ્યાસ કરે છે, તે આત્માને પરથી ભિન્ન અનુભવે છે અને મોક્ષસુખનો નિરંતર સ્વાદ લે છે, કારણ કે મોક્ષસુખનો અનુભવ કર્મો આદિથી આત્માને ભિન્ન અનુભવ કરનારને જ હોય છે, બીજાને નહિ.

પરથી ભિન્ન આત્માનો સતત અનુભવ કરનારને જ આત્મસ્વરૂપમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિરતા (એકાગ્રતા) પ્રાપ્ત થાય છે અને તે વચનાતીત અતીન્દ્રિય આત્માધીન આનંદ અનુભવે છે. ૩૩.

પછી શિષ્ય પૂછે છે—તે બાબતમાં કોણ ગુરુ છે? અર્થાત્ મોક્ષ સુખના અનુભવના વિષયમાં કોણ ગુરુ છે?

ગુરુ કહે છે :—

નિજ હિત અભિલાષી સ્વયં, નિજ હિત નેતા આત્મ,

નિજ હિત પ્રેરક છે સ્વયં, આત્માનો ગુરુ આત્મ. ૩૪.

ટીકા—યઃ ખલુ શિષ્યઃ સદા અભીક્ષ્ણં કલ્યાણમભિલષતિ તેન જિજ્ઞાસ્યમાનં તદુપાયં તં જ્ઞાપયતિ। તત્ર ચાપ્રવર્તમાનં તં પ્રવર્તયતિ સ કિલ ગુરુઃ પ્રસિદ્ધઃ। એવં ચ સત્યાત્મનઃ આત્મૈવ ગુરુઃ સ્યાત્। કુત્ત ઇત્યાહ—સ્વયમાત્મના સ્વસ્મિન્મોક્ષસુખાભિલાષિણ્યાત્મનિ સત્ પ્રશસ્તં મોક્ષસુખમભીક્ષ્ણમભિલષતિ। મોક્ષસુખં મે સમ્પદ્યતામિત્યાકાઙ્ક્ષતીત્યેવંભાવાત્। તથાભીષ્ટસ્યાત્મના જિજ્ઞાસ્યમાનસ્ય મોક્ષસુખોપાયસ્યાત્મવિષયે જ્ઞાપકત્વાદેષ મોક્ષસુખોપાયો મયા સેવ્ય ઇતિ

અર્થ—જો સત્કા કલ્યાણકા વાંછક હોતા હૈ, ચાહે હુએ હિતકે ઉપાયોંકો જતલાતા હૈ, તથા હિતકા પ્રવર્તક હોતા હૈ, વહ ગુરુ કહલાતા હૈ। જબ આત્મા સ્વયં હી અપનેમેં સત્કી-કલ્યાણકી યાની મોક્ષ-સુખકી અભિલાષા કરતા હૈ, અપને દ્વારા ચાહે હુએ મોક્ષ-સુખકે ઉપાયોંકો જતલાનેવાલા હૈ, તથા મોક્ષ-સુખકે ઉપાયોંમેં અપને આપકો પ્રવર્તન કરાનેવાલા હૈ, ઇસલિએ અપના (આત્માકા) ગુરુ આપ (આત્મા) હી હૈ।

વિશદાર્થ—યહ આત્મા સ્વયં હી જબ મોક્ષ સુખાભિલાષી હોતા હૈ, તબ સત્કી યાની મોક્ષ-સુખકી હમેશા અભિલાષા કરતા રહતા હૈ, કિ મુઙ્ગે મોક્ષ-સુખ પ્રાપ્ત હો જાવે। ઇસી તરહ જબ સ્વયં આત્મા મોક્ષ-સુખકે ઉપાયોંકો જાનના ચાહતા હૈ, તબ યહ સ્વયં મોક્ષકે સુખકે ઉપાયોંકો જતલાનેવાલા બન જાતા હૈ, કિ યહ મોક્ષ-સુખકે ઉપાય મુઙ્ગે કરના

અન્વયાર્થ :—(આત્મા) [સ્વયં] સ્વયં [સ્વસ્મિન્] પોતાનામાં [સદ અભિલાષિત્વાત્] સત્ની (કલ્યાણની યા મોક્ષસુખની) અભિલાષા કરતો હોવાથી, [અભીષ્ટજ્ઞાપકત્વતઃ] અભીષ્ટને (પોતાના ઈચ્છેલા મોક્ષસુખના ઉપાયને) બતાવતો હોવાથી અને [હિતપ્રયોક્તૃત્વાત્] પોતાના હિતમાં (મોક્ષસુખના ઉપાયમાં) પોતાને યોજતો હોવાથી [આત્મા એવ] આત્મા જ [આત્મનઃ] આત્માનો [ગુરુઃ અસ્તિ] ગુરુ છે.

ટીકા :—જે શિષ્ય સદા-નિરંતર કલ્યાણની (મોક્ષસુખની) અભિલાષા કરે છે અને તેથી તેના ઉપાયનો જિજ્ઞાસુ છે, તેને (આત્મા-ગુરુ) તે ઉપાય બતાવે છે અને તે ઉપાય વિષે નહિ પ્રવર્તતા તેને તેમાં પ્રવર્તાવે છે. તે ગુરુ ખરેખર પ્રસિદ્ધ છે.

એમ હોઈ, આત્માનો ગુરુ આત્મા જ હોઈ શકે.

(શિષ્ય) પૂછે છે—કેવી રીતે?

સ્વયં (આત્મા) આત્મા વડે મોક્ષસુખના અભિલાષી આત્મામાં સત્ એટલે પ્રશસ્ત મોક્ષસુખની નિરંતર અભિલાષા કરે છે; અર્થાત્ ‘મોક્ષસુખ મને પ્રાપ્ત થાઓ’ એવા ભાવથી આકાંક્ષા કરે છે. તથા અભીષ્ટ (ઈચ્છેલા) અર્થાત્ આત્મા દ્વારા જિજ્ઞાસિત મોક્ષસુખના ઉપાયના જિજ્ઞાસુ આત્માને આત્મવિષય સંબંધી બતાવનાર હોવાથી અર્થાત્ ‘આ મોક્ષસુખનો

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૧૦૭

બોધકત્વાત્। તથાહિ તે મોક્ષસુખોપાયે સ્વયં સ્વસ્ય પ્રયોક્તૃત્વાત્। અસ્મિન્ સુદુર્લભે મોક્ષસુખોપાયે દુરાત્મનાત્મન્સ્વયમઘ્યાપિ ન પ્રવૃત્તઃ ઇતિ। તત્રાવર્ત્તમાનસ્યાત્મનઃ પ્રવર્ત્તકત્વાત્।

અથ શિષ્યઃ સાક્ષેપમાહ। એવં નાન્યોપાસ્તિઃ પ્રાપ્નોતીતિ ભગવન્નુક્તનીત્યા પરસ્યગુરુત્વે

ચાહિે। ઇસી તરહ અપને આપકો મોક્ષ-ઉપાયમેં લગાનેવાલા મી વહ સ્વયં હો જાતા હૈ, કિ ઇસ સુદુર્લભ મોક્ષ સુખોપાયમેં હે દુરાત્મન્ આત્મા! તુમ આજ તક અર્થાત્ અમી તક મી પ્રવૃત્ત નહીં હુે। ઇસ પ્રકાર અમી તક ન પ્રવર્તનેવાલે આત્માકા પ્રવર્તક મી હુઆ કરતા હૈ। ઇસલિયે સ્વયં હી આત્મા અપને કલ્યાણકા ચાહનેવાલા, અપનેકો સુખોપાય બતલાનેવાલા ઓર સુખોપાયમેં પ્રવૃત્તિ કરનેવાલા હોનેસે અપના ગુરુ હૈ ॥૩૪॥

યહાં પર શિષ્ય આક્ષેપ સહિત કહતા હૈ કિ ઇસ તરહ તો અબ અન્ય દૂસરોંકી ક્યોં

ઉપાય મારે (આત્માએ) સેવવા યોગ્ય છે એવો બોધ કરતો હોવાથી તથા સ્વયં મોક્ષસુખના ઉપાયમાં સ્વને (આત્માને) પ્રયુક્ત કરતો (યોજતો) હોવાથી, ‘આ સુદુર્લભ મોક્ષસુખના ઉપાયમાં, હે દુરાત્મન્ આત્મા! તું સ્વયં આજ સુધી પ્રવૃત્ત થયો નહિ’ એ રીતે ત્યાં (ઉપાયમાં) અપ્રવૃત્ત આત્માને પ્રવર્તાવનાર હોવાથી (આત્મા જ આત્માનો ગુરુ છે).

ભાવાર્થ :—મોક્ષસુખનો અભિલાષી આત્મા સ્વયં આત્માનો ગુરુ છે, કારણ કે તે સ્વયં જ પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છે છે, તે સ્વયં પોતાને મોક્ષના ઉપાયનો બોધ કરે છે અને સ્વયં પોતાને મોક્ષસુખના ઉપાયમાં યોજે છે (લગાવે છે). *અદાનંદ.*

શ્રી સમાધિતંત્ર શ્લોક★ ૭૫માં કહ્યું છે કે :—

‘આત્મા જ આત્માને જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં ભ્રમણ કરાવે છે અને આત્મા જ આત્માને નિર્વાણ પ્રતિ લઈ જાય છે, માટે નિશ્ચયથી આત્મા જ આત્માનો ગુરુ છે, બીજો કોઈ ગુરુ નથી.’

અહીં શિષ્ય આક્ષેપ કરી કહે છે—“એ રીતે અન્યની ઉપાસના પ્રાપ્ત થતી નથી, અર્થાત્ હે ભગવન્! ઉક્ત નીતિ અનુસાર પરના ગુરુપણાનો+ અભાવ થતાં, મુમુક્ષુને

★ નયત્યાન્માનમાત્મૈવ જન્મ નિર્વાણમેવ વા।

ગુરુરાત્માત્મનસ્તસ્માન્નાન્યોઽસ્તિ પરમાર્થતઃ ॥૭૫॥

[સમાધિતંત્રે—શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યઃ]

+ ઈડર સરસ્વતી ભંડારની હસ્તલિખિત પ્રતમાં ‘પરસ્પરગુરુત્વે નિશ્ચિતે’ને બદલે ‘પરસ્યગુરુત્વે નિરસ્તે’ શબ્દો છે અને તે યોગ્ય લાગે છે. તેથી તે પ્રમાણે અહીં અર્થ કર્યો છે.

૧૦૮]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

નિરસ્તે સતિ ધર્માચાર્યાદિસેવનં ન પ્રાપ્નોતિ મુમુક્ષુઃ। મુમુક્ષુણા ધર્માચાર્યાદિઃ સેવ્યો ન ભવતીતિ
ભાવઃ। ન ચૈવમેતદિતિ વાચ્યમપસિદ્ધાન્તપ્રસંગાત્।

इति वदन्तं प्रत्याह—

नाज्ञो विज्ञत्वमायाति विज्ञो नाज्ञत्वमृच्छति।

निमित्तमात्रमन्यस्तु गतेर्धर्मास्तिकायवत् ॥૩૫॥

ટીકા—ભદ્ર ! અજ્ઞસ્તત્ત્વજ્ઞાનોત્પત્યયોગ્યોઽભવ્યાદિર્વિજ્ઞત્વં તત્ત્વજ્ઞત્વં ધર્માચાર્યાદ્યુપદેશ-
સહસ્રેણાપિ ન ગચ્છતિ।

સેવા કરની હોગી ? બસ જબ આપસમેં खुदका खुद ही गुरु बन गया, तब धर्माचार्यादिकोंकी
सेवा मुमुक्षुओंको नहीं करनी होगी। ऐसा भी नहीं कहना चाहिए, कि हँ ऐसा तो है ही,
कारण कि वैसा माननेसे अपसिद्धान्त हो जाएगा। ऐसे बोलनेवाले शिष्यके प्रति आचार्य
जवाब देते हैं—

मूर्ख न ज्ञानी हो सके, ज्ञानी मूर्ख न होय।

निमित्त मात्र पर जान, जिमि गति धर्मते होय ॥૩५॥

अर्थ—तत्त्वज्ञानकी उत्पत्तिके अयोग्य अभव्य आदिक जीव, तत्त्वज्ञानको

ધર્માચાર્યાદિની સેવા પ્રાપ્ત થતી નથી. મુમુક્ષુને ધર્માચાર્યાદિ સેવવા યોગ્ય રહેતા નથી એવો
ભાવ છે, પરંતુ એમ નથી, કારણ કે એમ કહેવામાં અપસિદ્ધાન્તનો પ્રસંગ આવે છે.

આવું બોલનાર શિષ્ય પ્રતિ આચાર્ય જવાબ આપે છે :—

मूर्ख न ज्ञानी થઈ શકે, જ્ઞાની મૂર્ખ ન થાય,

निमित्तमात्र सौ अन्य तो, धर्मद्रव्यवत् थाय. ૩૫.

અન્વયાર્થ :—[અજ્ઞ:] જે પુરુષ અજ્ઞાની છે (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે
અયોગ્ય છે—તે) [વિજ્ઞત્વં ન આયાતિ] વિજ્ઞ થઈ શકતો નથી અને [વિજ્ઞ:] જે વિશેષ જ્ઞાની
છે તે [અજ્ઞત્વં ન ઋચ્છતિ] અજ્ઞાની થઈ શકતો નથી; જેમ (જીવ પુદ્ગલની) [ગત્તે:] ગતિમાં
[ધર્માસ્તિકાયવત્ નિમિત્તમાત્રમ્] ધર્માસ્તિકાય નિમિત્તમાત્ર છે, તેમ [અન્યઃ તુ] અન્ય (પદાર્થ)
પણ નિમિત્તમાત્ર (ધર્માસ્તિકાયવત્) છે.

ટીકા :—ભદ્ર ! અજ્ઞ એટલે તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને માટે અયોગ્ય અભવ્યાદિક

कहान जैनशास्त्रभाषा]

ईशोपदेश

[१०८

तथा चोक्तम्—

‘स्वाभाविकं हि निष्पत्तौ क्रियागुणमपेक्ष्यते।
न व्यापारशतेनापि शुक्वत्पापाच्यते बकः’ ॥

तथा विज्ञस्तत्त्वज्ञानपरिणतो अज्ञत्वं तत्त्वज्ञानात्परिभ्रंशमुपायसहस्रेणापि न गच्छति।

तथा चोक्तम्—

‘वज्रे पतत्यपि भयद्रुतविश्वलोके मुक्ताध्वनि प्रशमिनो न चलन्ति योगात्।
बोधप्रदीपहतमोहमहान्धकाराः सम्यग्दृशः किमुत शेषपरीषहेषु’ ॥६३॥

धर्माचार्यादिकोंके हजारों उपदेशोंसे भी नहीं प्राप्त कर सकता है, जैसा कि कहा गया है “स्वाभाविकं हि निष्पत्तौ”

“कोई भी प्रयत्न कार्यकी उत्पत्ति करनेके लिये स्वाभाविक गुणकी अपेक्षा किया करता है। सैकड़ों व्यापारोंसे भी बगुला तोतेकी तरह नहीं पढ़ाया जा सकता है।”

इसी तरह तत्त्वज्ञानी जीव, तत्त्वज्ञानसे छूटकर हजारों उपायोंके द्वारा भी अज्ञत्वको प्राप्त नहीं कर सकता। जैसा कि कहा गया है—“वज्रे पतत्यपि”

“जिसके कारण भयसे घबराई हुई सारी दुनियाँ मार्गको छोड़कर इधर उधर भटकने लग जाय, ऐसे वज्रके गिरने पर भी अतुल शांतिसम्पन्न योगिगण योगसे (ध्यानसे) चलायमान नहीं होते। तब ज्ञानरूपी प्रदीपसे जिन्होंने मोहरूपी महान् अन्धकारको नष्ट कर

शुद्ध, धर्माचार्यादिना उजारो उपदेशोथी पण विज्ञत्वने-तत्त्वज्ञानने प्राप्त करी शकतो नथी. तथा कहुं छे के :—

‘(कोई कार्यनी) उत्पत्तिमां स्वाभाविक गुणनी अपेक्षा रहे छे. सेंकडो व्यापारोथी (प्रयत्नोथी) पण बगलो पोपटनी माझक भाषावी शकतो नथी.’

तेम विज्ञ अटवे तत्त्वज्ञाने परिणत शुद्ध उजारो उपायोथी पण अज्ञानपणाने प्राप्त थतो नथी अर्थात् तत्त्वज्ञानथी परिभ्रष्ट थतो नथी.

वणी, ‘पद्मनन्दिपंचविंशतिका’—श्लोक ६३, पृ. ३३मां कहुं छे के :—

‘जेना त्थथी गभराई जई दुनियाना लोक मार्ग छोडी, अहीं तहीं भागी जाय तेवुं वज्र पडे छतां प्रशमभावसंपन्न योगीओ योगथी (ध्यानथी) चलायमान थता नथी, तो ज्ञानरूपी प्रदीपथी जेमणे मोडरूपी महान्धकारनो नाश करी दीधो छे अेवा सम्यग्दृष्टि

નન્વેવં બાહ્યનિમિત્તક્ષેપઃ પ્રાપ્નોતીત્યત્રાહ। અન્યઃ પુનર્ગુરુવિપક્ષાદિઃ પ્રકૃતાર્થસમુત્પાદ-
ભ્રંશયોર્નિમિત્તમાત્રં સ્યાત્તત્ર યોગ્યતાયા એવ સાક્ષાત્સાધકત્વાત્।

કસ્યાઃ કો યથેત્યત્રાહ, ગતેરિત્યાદિ। અયમર્થો યથા યુગપદ્ભાવિગતિપરિણામોન્મુખાનાં
ભાવાનાં સ્વકીયા ગતિશક્તિરેવ ગતેઃ સાક્ષાઞ્જનિકા, તદ્વૈકલ્પે તસ્યાઃ કેનાપિ કર્તુમશક્યત્વાત્।
ધર્માસ્તિકાયસ્તુ ગત્યુપગ્રાહકદ્રવ્યવિશેષસ્તસ્યાઃ સહકારિકારણમાત્રં સ્યાદેવં પ્રકૃતેઽપિ। અતો
દિયા છે, એસે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ક્યા શેષ પરીષહોંકે આને પર ચલાયમાન હો જાયેંગે ? નહીં,
વે કમી મી ચલાયમાન નહીં હો સકતે હેં।”

યહોં શંકા યહ હોતી હૈ કિ યોં તો બાહ્ય નિમિત્તોંકા નિરાકરણ હી હો જાએગા ?
इसके विषयमें जवाब यह है कि अन्य जो गुरु आदिक तथा शत्रु आदिक हैं, वे प्रकृत
कार्यके उत्पादनमें तथा विध्वंसनमें सिर्फ निमित्तमात्र हैं। वास्तवमें किसी कार्यके होने व
विगड़नेमें उसकी योग्यता ही साक्षात् साधक होती है। जैसे एक साथ गतिरूप परिणामके
लिये उन्मुख हुए पदार्थोंमें गतिकी साक्षात् पैदा करनेवाली उन पदार्थोंकी गमन करनेकी
शक्ति है। क्योंकि यदि पदार्थोंमें गमन करनेकी शक्ति न होवे तो उनमें किसीके द्वारा
भी गति नहीं की जा सकती। धर्मास्तिकाय तो गति करानेमें सहायकरूप द्रव्यविशेष है।
इसलिये वह गतिके लिये सहकारी कारणमात्र हुआ करता है। यही बात प्रकृतमें भी जाननी

જીવો, શેષ પરીષહો આવી પડતાં, શું ચલાયમાન થશે? (નહિ, તેઓ કદી પણ ચલાયમાન
થશે નહિ).

—એ રીતે તો બાહ્ય નિમિત્તો ઊડી જશે! એમ અત્રે કહે છે.

‘અન્ય અર્થાત્ ગુરુ તથા શત્રુઆદિ, પ્રકૃત કાર્યની ઉત્પત્તિમાં તથા નાશમાં
નિમિત્તમાત્ર છે, કારણ કે ત્યાં યોગ્યતા જ સાક્ષાત્ સાધક છે.

કોનો કોણ? જેમ ‘ગતેરિત્યાદિ’૦થી અહીં કહે છે તેમ.

આનો અર્થ એ છે કે—જેમ કે યુગપદ્ (એકી સાથે) ભાવી ગતિરૂપ પરિણામ માટે
ઉન્મુખ (તે તરફ વલણવાળા) પદાર્થોની પોતાની ગમનશક્તિ જ ગતિને સાક્ષાત્ ઉત્પન્ન કરે
છે; તેના વિકલપણમાં (એટલે પદાર્થોમાં ગમન પ્રતિ ઉન્મુખતા ન હોય ત્યારે) તેમાં કોઈથી
(કાંઈ) કરવું અશક્ય છે (અર્થાત્ તેમાં કોઈ ગતિ ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ). ધર્માસ્તિકાય
તો ગતિ-ઉપગ્રાહકરૂપ (ગતિમાં નિમિત્તરૂપ) દ્રવ્યવિશેષ છે; તે તેને (ગતિને) સહકારી
કારણમાત્ર છે. એ રીતે પ્રકૃતમાં પણ (આ વિષયમાં પણ) સમજવું. તેથી વ્યવહારથી જ

વ્યવહારાદેવ ગુવદિઃ સુશ્રૂષા પ્રતિપત્તવ્યા ।

चाहिये। इसलिये व्यवहारसे ही गुरु आदिकोंकी सेवा, शुश्रूषा आदि की जानी चाहिए ॥35॥

ગુરુ આદિની શુશ્રૂષા (સેવા) કરવી યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાની કે અજ્ઞાની બનવાની યોગ્યતા પોતાના આત્મામાં જ છે. ગુરુ આદિ તો બાહ્ય નિમિત્તમાત્ર છે, તેઓ કોઈને જ્ઞાની કે અજ્ઞાની બનાવી શકતા નથી.

પદાર્થોમાં પરિણમન માટે જે ઉન્મુખ યોગ્યતા હોય છે તે રૂપ જ કાર્ય ઉત્પન્ન (નિષ્પન્ન) થાય છે, કારણ કે કારણાનુવિધાયીનિ કાર્યાણિ—કારણ જેવાં જ કાર્યો હોય છે. અન્ય પદાર્થો તો તેના પરિણમનમાં નિમિત્તમાત્ર છે. પ્રત્યેક પદાર્થની પરિણમન-ઉન્મુખતા જ-ક્ષણિક ઉપાદાન જ કાર્યરૂપે પરિણમે છે.

જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ગમન કરવાની સ્વયં શક્તિ છે, તેથી જે સમયે તેઓ પોતાની ક્રિયાવતી શક્તિની જે પ્રકારની પરિણમન-ઉન્મુખતાથી ગમન કરે છે; તે પ્રકારે તે સમયે ધર્મદ્રવ્ય, તેમના ગમનમાં નિમિત્તમાત્ર હોય છે. પરિણામ પ્રતિ પદાર્થોની ઉન્મુખતા જ (તે સમયની યોગ્યતા જ) કાર્યનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન કારણ છે.

ગુરુ શિષ્યને શીખવે છે—એ વ્યવહારનયનું—નિમિત્તનું કથન છે, એટલે કે શિષ્ય પોતાની ઉપાદાનશક્તિથી શીખે તો ગુરુ નિમિત્તમાત્ર કહેવાય. આ કથન, કાર્યોત્પત્તિસમયે અનુકૂળ ક્યું નિમિત્ત હતું, તેનું જ્ઞાન કરાવી તેના તરફનું વલણ ધોડાવવા માટે છે, એમ સમજવું.

વસ્તુતઃ કોઈ કોઈને શીખવી શકે નહિ, કારણ કે એ સિદ્ધાન્ત છે કે ‘સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવથી ઊપજે છે, અન્ય દ્રવ્યથી અન્ય દ્રવ્યના ગુણની (પર્યાયની) ઉત્પત્તિ કરી શકાતી નથી.’+

છએ દ્રવ્યોની વિકારી કે અવિકારી પર્યાયોમાં બધાં નિમિત્તો ધર્માસ્તિકાયવત્ નિમિત્તમાત્ર છે. પ્રેરક અને ઉદાસીન નિમિત્તો તેના પેટા પ્રકારો છે, પરંતુ ઉપાદાન પ્રત્યે તો તે સદા ધર્માસ્તિકાયવત્ ઉદાસીન નિમિત્તમાત્ર છે.

+ કો દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને ઉત્પાદ નહિ ગુણનો કરે,
તેથી બધાયે દ્રવ્ય નિજ સ્વભાવથી ઊપજે ખરે.

(શ્રી સમયસાર ગુ. આવૃત્તિ ગાથા-૩૭૨)

અથાહ શિષ્યઃ। અભ્યાસઃ કથમિતિ। અભ્યાસપ્રયોગોપાયપ્રશ્નોડયમ્। અભ્યાસઃ કથ્યત્
ઇતિ ક્વચિત્ પાઠઃ। તત્રાભ્યાસઃ સ્યાત્ ભૂયોભૂય પ્રવૃત્તિલક્ષણત્વેન સુપ્રસિદ્ધત્વાત્તસ્ય
સ્થાનનિયમાદિરૂપેણોપદેશઃ ક્રિયત્ ઇત્યર્થઃ। એવં સંવિત્તિરુચ્યત્ ઇત્યુત્તરપાતનિકાયા અપિ
વ્યાખ્યાનમેતત્પાઠાપેક્ષયા દ્રષ્ટવ્યમ્।

તથા ચ ગુરુરેવૈતે વાક્યે વ્યાખ્યેયે। શિષ્યબોધાર્થં ગુરુરાહ—

અભવચ્ચિત્તવિક્ષેપ એકાન્તે તત્ત્વસંસ્થિતઃ।

અભ્યસ્યેદભિયોગેન યોગી તત્ત્વં નિજાત્મનઃ॥૩૬॥

અવ શિષ્ય કહતા હૈ કિ ‘અભ્યાસ કૈસે કિયા જાતા હૈ?’ ઇસમેં અભ્યાસ કરનેકે
ઉપાયોંકો પૂછા ગયા હૈ। સો અભ્યાસ ઓર ઉસકે ઉપાયોંકો કહતે હૈં। બાર બાર પ્રવૃત્તિ
કરનેકો અભ્યાસ કહતે હૈં। યહ બાત તો ભલીભાંતિ પ્રસિદ્ધ હી હૈ। ઉસકે લિયે સ્થાન કૈસા
હોના ચાહિએ? કૈસે નિયમાદિ રખને ચાહિએ? ઇત્યાદિ રૂપસે ઉસકા ઉપદેશ કિયા જાતા
હૈ। ઇસી પ્રકાર સાથમેં સંવિત્તિકા ભી વર્ણન કરતે હૈં।

ક્ષોભ રહિત એકાન્ત મેં, તત્ત્વજ્ઞાન ચિત ધાય।

સાવધાન હો સંયમી, નિજ સ્વરૂપકો ભાય॥૩૬॥

હવે શિષ્ય કહે છે—(આત્મસ્વરૂપનો) અભ્યાસ કેવી રીતે (કરાય)? આ
અભ્યાસના પ્રયોગના ઉપાય સંબંધી પ્રશ્ન છે.

(કોઈ ઠેકાણે ‘અભ્યાસઃ કથ્યતે’—અભ્યાસ કહેવામાં આવે છે—એવો પાઠ છે). ત્યાં
(તે બાબતમાં) વારંવાર પ્રવૃત્તિ લક્ષણાત્મક અભ્યાસ સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે; તેના સ્થાન
નિયમાદિરૂપે અભ્યાસસંબંધી ઉપદેશ કરવામાં આવે છે—એવો અર્થ છે.

એ રીતે સંવિત્તિ (સ્વસંવેદન) સંબંધી કહેવામાં આવે છે—એમ પાઠની અપેક્ષાએ
ઉત્તર પાતનિકાનું પણ વ્યાખ્યાન સમજવું (અર્થાત્ સાથે સાથે સંવિત્તિનું પણ વર્ણન
સમજવું). ઉપ.

ગુરુએ જ તે બંને વાક્યોની વ્યાખ્યા કરવી યોગ્ય છે.

શિષ્યના બોધ માટે ગુરુ કહે છે :—

ક્ષોભરહિત એકાન્તમાં સ્વરૂપ સ્થિર થઈ ખાસ,

યોગી તજી પરમાદને કર તું તત્વાભ્યાસ. ઉદ.

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૧૧૩

ટીકા—અભ્યસ્યેદ્ભાવયેત્કોસૌ? યોગી સંયમી। કિં? તત્ત્વં યથાત્મ્યં। કસ્ય? નિજાત્મનઃ। કેન? અભિયોગેન આલસ્યનિદ્રાદિનિરાસેન। ક્વં? એકાન્તે યોગ્યશૂન્યગૃહાદૌ। કિં વિશિષ્ટઃ સન્? અભવન્નજાયમાનશ્ચિત્તસ્ય મનસો વિક્ષેપો રાગાદિસંક્ષોભો યસ્ય સોડયમિત્થંભૂતઃ સન્। કિંભૂતો ભૂત્વા? તથાભૂત ઇત્યાહ। તત્ત્વસંસ્થિતસ્તત્ત્વે હેયે ઉપાદેયે ચ ગુરુપદેશાન્નિશ્ચલધી

અર્થ—જિસકે ચિત્તમેં ક્ષોભ નહીં હૈ, જો આત્મા સ્વરૂપ રૂપમેં સ્થિત હૈ, એસા યોગી સાવધાનીપૂર્વક એકાન્ત સ્થાનમેં અપને આત્માકે સ્વરૂપકા અભ્યાસ કરે।

વિશદાર્થ—નહીં હો રહે હૈં ચિત્તમેં વિક્ષેપ-રાગાદિ વિકલ્પ જિસકો એસા તથા હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોમેં ગુરુકે ઉપદેશસે જિસકી બુદ્ધિ નિશ્ચલ હો ગઈ હૈ, અથવા પરમાર્થરૂપસે સાધ્યભૂત વસ્તુમેં ભલે પ્રકારસે—યાની જૈસે કહે ગયે હૈં, વૈસે કાયોત્સર્ગાદિકોસે વ્યવસ્થિત હો ગયા હૈ, એસા યોગી અપની આત્માકે ઠીક ઠીક સ્વરૂપકા એકાન્ત સ્થાનોમેં—યોગીકે લિયે

અન્વયાર્થ :—[અભવત્ ચિત્તવિક્ષેપઃ] જેના ચિત્તમાં ક્ષોભ નથી (અર્થાત્ જેના ચિત્તમાં રાગ-દ્વેષાદિ વિકાર પરિણતિરૂપ ક્ષોભ-વિક્ષેપ નથી) તથા જે [તત્ત્વસંસ્થિતઃ] તત્ત્વમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) સારી રીતે સ્થિત છે, તેવા [યોગો] યોગીએ [અભિયોગેન] સાવધાનીપૂર્વક (અર્થાત્ આળસ, નિદ્રાદિના પરિત્યાગપૂર્વક) [એકાન્તે] એકાન્ત સ્થાનમાં [નિજાત્મનઃતત્ત્વં] પોતાના આત્મતત્ત્વનો [અભ્યસ્યેત્] અભ્યાસ કરવો.

ટીકા :—અભ્યાસ કરવો ભાવવો. કોણે તે? યોગીએ-સંયમીએ. શું (અભ્યાસ કરવો)? આત્મા સંબંધી તત્ત્વનો. કોનો? નિજ આત્માનો (-પોતાના સ્વરૂપનો) શા વડે? અભિયોગ વડે અર્થાત્ આળસ, નિદ્રાદિના ત્યાગ વડે. ક્યાં (અભ્યાસ કરવો)? એકાન્તમાં એટલે યોગ્ય ખાલી ગૃહાદિમાં. કેવા પ્રકારનો થઈને? જેના ચિત્તમાં-મનમાં વિક્ષેપ અર્થાત્ રાગાદિરૂપ ક્ષોભ નથી તેવો થઈને? કહે છે, 'આવો' કેવા થઈને-તત્ત્વમાં સારી રીતે સ્થિત અર્થાત્ તત્ત્વ એટલે હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોમાં ગુરુના ઉપદેશથી જેની બુદ્ધિ નિશ્ચલ થઈ ગઈ છે, તેવો થઈને અથવા પરમાર્થરૂપે સાધ્ય વસ્તુમાં સમ્યક્પ્રકારે સ્થિત એટલે જેવા કહ્યા છે; તેવા કાયોત્સર્ગાદિ દ્વારા વ્યવસ્થિત-થઈને.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી રાગ-દ્વેષાદિ વિકલ્પોથી ચિત્ત વિક્ષિપ્ત રહે છે—આકુલિત રહે છે, ત્યાં સુધી આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન થઈ શકતું નથી. ★સમાધિતંત્ર શ્લોક ઉપમાં કહ્યું છે કે :—

★ રાગદ્વેષાદિકલ્લોલૈરલોલં યન્મનોજલમ્।
સ પશ્યત્યાત્મનસ્તત્ત્વં તત્ તત્ત્વં નેતરો જનઃ।।૩૫।।

[સમાધિતન્ત્રે—શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યઃ]

યદિ વા તત્ત્વેન સાધ્યે વસ્તુનિ સમ્યક્ સ્થિતો યથોક્તકાયોત્સર્ગાદિના વ્યવસ્થિતઃ।

અન્નાહ શિષ્યઃ સંવિત્તિરિતિ અભ્યાસઃ કથમિત્યનુવર્ત્યન્તે નાયમર્થઃ સંયમ્યતે। ભગવન્! ઉક્તલક્ષણ સંવિત્તિઃ પ્રવર્તમાના કેનોપાયેન યોગિનો વિજ્ઞાયતે કથં ચ પ્રતિક્ષણં પ્રકર્ષમાપદ્યતે।

યોગ્ય એસે શૂન્ય ગૃહોંમેં? પર્વતોંકી ગુહા કંદરાદિકોંમેં, આલસ્ય નિદ્રા આદિકો દૂર કરતે હુએ અભ્યાસ કરે ॥૩૬॥

યહોં પર શિષ્ય પૂછતા હૈ કિ ભગવન્! જિસકા લક્ષણ કહા ગયા હૈ એસી ‘સંવિત્તિ હો રહી હૈ।’ યહ બાત યોગીકો કિસ તરહસે માલૂમ હો સકતી હૈ? ઓર ઉસકી હરએક ક્ષણમેં ઉન્નતિ હો રહી હૈ, યહ ભી કૈસે જાના જા સકતા હૈ?

“જેનું મનરૂપી જલ રાગ-દ્વેષાદિ તરંગોથી ચંચલ (વિક્ષિપ્ત) થતું નથી, તે જ પુરુષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે; રાગ-દ્વેષાદિ કલ્લોલોથી આકુલિત ચિત્તવાળો પુરુષ આત્મ-તત્ત્વનો અનુભવ કરી શકતો નથી.”

માટે યોગીએ પ્રથમ ગુરુના ઉપદેશથી હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોમાં બુદ્ધિ નિશ્ચલ કરી પોતાના ચિત્તને મોહ-ક્ષોભરહિત કરવું, પછી કાયોત્સર્ગાદિ દ્વારા વ્યવસ્થિત થઈ એકાન્તમાં—શૂન્ય ગૃહમાં કે પર્વતની ગુફામાં—આળસ તથા નિદ્રાદિનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરવો.

આ શ્લોકમાં આત્મસ્વરૂપના અભ્યાસ માટે આચાર્યે નીચેના મુખ્ય ત્રણ ઉપાયો સૂચવ્યા છે :—

૧. ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોમાં અર્થાત્ સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનમાં બુદ્ધિને સ્થિર કરવી;
૨. ચિત્તને મોહ-ક્ષોભરહિત કરવું અર્થાત્ રાગ-દ્વેષાદિ વિકલ્પોથી વિક્ષિપ્ત ન કરવું;
૩. પ્રમાદનો ત્યાગ કરી એકાન્તમાં આત્મસ્વરૂપના અનુભવનો અભ્યાસ કરવો. ઉદ.

હવે શિષ્ય કહે છે—‘સંવિત્તિ’ એટલે અભ્યાસ કેવી રીતે અનુવર્તય (કરાય)? આ અર્થ (ભાવ) સંયમિત કરાતો નથી (—અર્થાત્ આટલાથી પૂરો થતો નથી).

ભગવાન! ઉક્ત લક્ષણવાળી સંવિત્તિ (આત્માનુભવ) થઈ રહી છે તે યોગીને કયા ઉપાયથી જાણી શકાય? અને પ્રતિક્ષણ તેનો પ્રકર્ષ થઈ રહ્યો છે તે પણ કેવી રીતે જાણી શકાય?

અન્નાચાર્યો વક્તિ। ઉચ્યત્ત્વમ્ ઇતિ ધીમન્નાકર્ણય વર્ણ્યતે તલ્લિઙ્ગં તાવન્મયેત્યર્થઃ।

યથા યથા સમાયાતિ સંવિત્તૌ તત્ત્વમુત્તમમ્।

તથા તથા ન રોચન્તે વિષયાઃ સુલભા અપિ।।૩૭।।

ટીકા—યેન યેન પ્રકારેણ સંવિત્તૌ વિશુદ્ધાત્મસ્વરૂપં સાંમુખ્યેનાગચ્છતિ યોગિનઃ તથા તથાનાયાસલભ્યા અપિ રમ્યેન્દ્રિયાર્થા ભોગ્યબુદ્ધિ નોત્પાદયન્તિ મહાસુખલઘ્વાવલ્પસુખકારણાનાં લોકેઽપ્યનાદરણીયત્વદર્શનાત્। તથા ચોક્તમ્—

આચાર્ય કહતે હૈં, કિ હે ધીમન્ ? સુનો મૈં ઉસકે ચિન્હકા વર્ણન કરતા હૂં—

જસ જસ આતમ તત્ત્વમેં, અનુભવ આતા જાય।

તસ તસ વિષય સુલભ્ય મ્હી, તાકો નહીં સુહાય।।૩૭।।

અર્થ—જ્યોં જ્યોં સંવિત્તિ (સ્વાનુભવ)મેં ઉત્તમ તત્ત્વરૂપકા અનુભવન હોતા હૈ, ત્યોં ત્યોં ઉસ યોગીકો આસાનીસે પ્રાપ્ત હોનેવાલે મ્હી વિષય અચ્છે નહીં લગતે।

વિશદાર્થ—જિસ જિસ પ્રકારસે યોગીકી સંવિત્તિમેં (સ્વાનુભવરૂપ સંવેદનમેં) શુદ્ધ આત્માકા સ્વરૂપ ઝલકતા જાતા હૈ, સન્મુખ આતા હૈ, તૈસે-તૈસે બિના પ્રયાસસે, સહજમેં હી પ્રાપ્ત હોનેવાલે રમણીક ઇન્દ્રિય વિષય મ્હી યોગ્ય બુદ્ધિકો પૈદા નહીં કર પાતે હૈં। ઠીક

અહીં, આચાર્ય કહે છે—‘હે ધીમન્! સાંભળ, હું તેના ચિહ્નનું વર્ણન કરું છું’—
એવો અર્થ છે.

જ્યમ જ્યમ સંવેદન વિષે આવે ઉત્તમ તત્ત્વ,

સુલભ મળે વિષયો છતાં, જરીયે કરે ન મમત્વ. ૩૭.

અન્વયાર્થ :—[યથા યથા] જેમ જેમ [ઉત્તમં તત્ત્વં] ઉત્તમ તત્ત્વ [સંવિત્તૌ] અનુભવમાં [સમાયાતિ] આવે છે, [તથા તથા] તેમ તેમ [સુલભાઃ અપિ વિષયાઃ] સુલભ વિષયો પણ [ન રોચન્તે] રુચતા નથી (ગમતા નથી).

ટીકા :—જે જે પ્રકારે યોગીની સંવિત્તિમાં (સ્વાનુભવરૂપ સંવેદનમાં) શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ આવે છે (ઝલકે છે) સન્મુખ થાય છે, તેમ અનાયાસે (સહજમાં) પ્રાપ્ત થતા રમ્ય (રમણીક) ઇન્દ્રિયવિષયો પણ ભોગ્યબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. (ભોગવવાયોગ્ય છે, એવી બુદ્ધિ-ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી), કારણ કે મહાસુખની પ્રાપ્તિ થતાં અલ્પસુખના

“શમસુખશીલિતમનસામશનપિ દ્વેષમેતિ કિમુ કામાઃ।
સ્થલમપિ દહતિ ઝષાણાં કિમદ્ગં પુનરદ્ગમદ્ગારાઃ” ॥૧૧॥

હી છે, દુનિયાંમાં મી દેખા ગયા છે કિ મહાન્ સુખકી પ્રાપ્તિ હો જાને પર અલ્પ સુખકે પૈદા કરનેવાલે કારણોંકે પ્રતિ કોઈ આદર યા ગ્રાહ્ય-ભાવ નહીં રહતા છે। એસા હી અન્યત્ર મી કહા છે— “શમસુખશીલિતમનસા૦”

“જિનકા મન શાંતિ-સુખસે સમ્પન્ન છે, એસે મહાપુરુષોંકો ભોજનસે મી દ્વેષ હો જાતા છે, અર્થાત્ ઉન્હેં ભોજન મી અચ્છા નહીં લગતા। ફિર ઓર વિષય ભોગોંકી તો કયા ચલાઈ? અર્થાત્ જિન્હેં ભોજન મી અચ્છા નહીં લગતા, ઉન્હેં અન્ય વિષય-ભોગ ક્યોં અચ્છે લગ સકતે હેં? અર્થાત્ ઉન્હેં અન્ય વિષય-ભોગ રુચિકર પ્રતીત નહીં હો સકતે। હે વત્સ! દેખો, જબ મછલીકે અંગોંકો જમીન હી જલા દેનેમેં સમર્થ છે, તબ અગ્નિકે અંગારોંકા તો કહના હી કયા? વે તો જલા હી દેંગે। ઇસલિયે વિષયોંકી અરુચિ હી યોગીકી સ્વાત્મ-સંવિત્તિકો પ્રકટ કર દેનેવાલી છે।”

કારણો પ્રતિ લોકમાં (દુનિયામાં) પણ અનાદર દેખાય છે. કહ્યું છે કે—

જેમનું મન શાન્તિ સુખથી સંપન્ન છે તેવા (મહાપુરુષોને) ભોજન પણ દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે છે (અર્થાત્ તેમને ભોજન પણ ગમતું નથી—તે પ્રતિ ઉદાસીન હોય છે), તો વિષય-ભોગોની વાત જ શું કરવી (અર્થાત્ તેમને વિષય ભોગો રુચિકર લાગતા નથી). માછલીઓના અંગને જમીન જ બાળે છે, તો અગ્નિના અંગારાની તો વાત જ શું! (તે તો તેને બાળી જ નાખે).

તેથી વિષયોની અરુચિ જ યોગીની સ્વાત્મ-સંવિત્તિ (સ્વાત્માનુભવ)નું જ્ઞાન કરાવે છે.

તેના અભાવમાં (અર્થાત્ સ્વાત્મ-સંવિત્તિના અભાવમાં તેનો (એટલે વિષયો પ્રતિ અરુચિનો) અભાવ હોય છે, અને વિષયો પ્રતિ અરુચિ વધતાં સ્વાત્મસંવિત્તિ પણ પ્રકર્ષતા પામે છે (વૃદ્ધિ પામે છે).

ભાવાર્થ :—આત્મસ્વરૂપનું ભાન થતાં, વિષયો પ્રતિ ભોગ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. જેમ જેમ યોગીને સ્વાનુભવરૂપ સ્વસંવેદનમાં આત્માનો આનંદ આવે છે, તેમ તેમ સુલભ્ય રમ્ય વિષયો તરફથી પણ તેનું મન હઠતું જાય છે, અર્થાત્ સુંદર લાગતા વિષયો પણ તેને આકર્ષી શકતા નથી. જેને ભોજન પણ સારું લાગે નહિ, તેને વિષય ભોગ કેમ રુચે? કારણ કે આધ્યાત્મિક આનંદ આગળ વિષય-ભોગનો આનંદ તેને તુચ્છ-નીરસ લાગે છે. લોકમાં

અતો વિષયારુચિરેવ યોગિનઃ સ્વાત્મસંવિત્તેર્ગમિકા તદભાવે તદભાવાત્ પ્રકૃષ્ટમાણાયાં ચ વિષયારુચૌ સ્વાત્મસંવિત્તિઃ પ્રકૃષ્ટયતે।

યથા યથા ન રોચન્તે વિષયાઃ સુલભા અપિ।

તથા તથા સમાયાતિ સંવિત્તૌ તત્ત્વમુત્તમમ્ ॥૩૮॥

તદ્વથા—

ટીકા—અત્રાપિ પૂર્વબદ્ધચાખ્યાનં। યથાચોક્તમ્।

[સમયસારકલશાયાં]—

સ્વાત્મ-સંવિત્તિકે અભાવ હોને પર વિષયોંસે અરુચિ નહીં હોતી ઓર વિષયોંકે પ્રતિ અરુચિ બઢને પર સ્વાત્મ-સંવિત્તિ મી બઢ જાતી હૈ ॥૩૭॥

જસ જસ વિષય સુલભ્ય મી, તાકો નહીં સુહાય।

તસ તસ આતમ તત્ત્વમેં, અનુભવ બઢતા જાય ॥૩૮॥

ઉપરિલિખિત ભાવકો ઓર મી સ્પષ્ટ કરતે હુએ આચાર્ય કહતે હૈ—

અર્થ—જ્યોં જ્યોં સહજમેં મી પ્રાપ્ત હોનેવાલે ઇન્દ્રિય વિષય મોગ રુચિકર પ્રતીત નહીં હોતે હૈ, ત્યોં ત્યોં સ્વાત્મ-સંવેદનમેં નિજાત્માનુભવનકી પરિણતિ વૃદ્ધિકો પ્રાપ્ત હોતી રહતી હૈ।

પણ એ રીત છે કે અધિક સુખનું કારણ પ્રાપ્ત થતાં અલ્પ સુખના કારણો પ્રતિ લોકોને અનાદર (અરુચિ) થાય છે.

માટે વિષયોની અરુચિ જ યોગીની સ્વાત્મ-સંવિત્તિને પ્રગટ કરે છે. ૩૭.

તે આ પ્રમાણે છે :—

જેમ જેમ વિષયો સુલભ, પણ નહિ રુચિમાં આય,

તેમ તેમ આતમ-તત્ત્વમાં અનુભવ વધતો જાય. ૩૮

અન્વયાર્થ :—[યથા યથા] જેમ જેમ [સુલભાઃ અપિ વિષયાઃ] સુલભ (સહજ પ્રાપ્ત) (ઈન્દ્રિય-વિષયો પણ [ન રોચન્તે] રુચતા નથી (ગમતા નથી) [તથા તથા] તેમ તેમ [સંવિત્તૌ] સ્વાત્મ-સંવેદનમાં [ઉત્તમમ્ તત્ત્વમ્] ઉત્તમ નિજાત્મ-તત્ત્વ [સમાયાતિ] આવતું જાય છે.

ટીકા :—અહીં પણ પૂર્વવત્ વ્યાખ્યાન સમજવું; તથા

શ્રી સમયસાર કલશ શ્લોક ૩૪માં કહ્યું છે કે—

“વિરમ કિમપરેણાકાર્યકોલાહલેન,
સ્વયમપિ નિભૃતઃ સન્યશ્ય ષણ્માસમેકં।
હૃદયસરસિ પુંસઃ પુદ્ગલાદ્વિન્નધામ્નો,
નનુ કિમનુપલબ્ધિર્ભાતિ કિંચોપલબ્ધિઃ” ॥

પ્રકૃષ્યમાણાયાં ચ સ્વાત્મસંવિત્તૌ યાનિ ચિહ્નાનિ સ્યુસ્તાન્યાકર્ણય। યથા—

વિશદાર્થ—વિષય ભોગોંકે પ્રતિ અરુચિ ભાવ જ્યોં જ્યોં વૃદ્ધિકો પ્રાપ્ત હોતે હૈં, ત્યોં ત્યોં યોગીકે સ્વાત્મ-સંવેદનમૈં નિજાત્માનુભવનકી પરિણતિ વૃદ્ધિકો પ્રાપ્ત હોતી રહતી હૈ। કહા મી હૈ— “વિરમ કિમપરેણા”

આચાર્ય શિષ્યકો ઉપદેશ દેતે હૈં, હે વત્સ! ઠહર, વ્યર્થકે હી અન્ય કોલાહલોંસે કયા લાભ? નિશ્ચિન્ત હો છહ માસ તક ઇકાન્તમૈં, અપને આપકા અવલોકન તો કર। દેખ, હૃદયરૂપી સરોવરમૈં પુદ્ગલસે મિન્ન તેજવાલી આત્માકી ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) હોતી હૈ, યા અનુપલબ્ધિ (અપ્રાપ્તિ) ॥૩૮॥

હે વત્સ!—સ્વાત્મસંવિત્તિકે બઢને પર કયા કયા બાર્તેં હોતી હૈં, કિસ રૂપ પરિણતિ હોને લગતી હૈ, આદિ બાર્તોંકો સુન—

“હે ભવ્ય! તને બીજો નકામો કોલાહલ કરવાથી શું લાભ છે? એ કોલાહલથી તું વિરક્ત થા અને એક ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુને પોતે નિશ્ચળ લીન થઈ દેખ; એવો છ મહિના અભ્યાસ કર અને જો (તપાસ) કે એમ કરવાથી પોતાના હૃદય-સરોવરમાં જેનું તેજ, પ્રતાપ, પ્રકાશ પુદ્ગલથી ભિન્ન છે; એવા આત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી કે થાય છે.”

ભાવાર્થ :—વિષયોની રુચિ ન હોવાથી એ આત્માના વિશુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. જેમ જેમ ઈન્દ્રિય-વિષયો પ્રત્યે વિરક્તિ (ઉદાસીનતા) વધતી જાય છે, તેમ તેમ સ્વાત્મ-સંવેદનમાં—શુદ્ધાત્માના અનુભવમાં પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

માટે પર પદાર્થો સંબંધી સર્વ સંકલ્પ-વિકલ્પોનો ત્યાગ કરી, વિષયોથી મન વ્યાવૃત્ત કરી, એકાન્તમાં સ્વાત્માના અવલોકનનો અભ્યાસ કરવો, તેનાથી થોડા સમયમાં શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૮.

સ્વાત્મસંવિત્તિ વધતાં જે ચિહ્નો થાય છે તે સાંભળ; જેમ કે—

**નિશામયતિ નિઃશેષમિન્દ્રજાલોપં જગત્ ।
સ્પૃહયત્યાત્મલાભાય ગત્વાન્યત્રાનુત્પ્યતે ॥૩૧॥**

ટીકા—યોગીત્યન્તદીપકત્વાત્સર્વત્ર યોજ્યઃ । સ્વાત્મસંવિત્તિરસિકો ધ્યાતા ચરાંચરં
બહિર્વસ્તુજાતમવશ્યોપેક્ષણીયતયા હાનોપાદાનબુદ્ધિવિષયત્વાદિન્દ્રજાલિકોપદર્શિતસર્પહારાદિપદાર્થસદૃશં
પશ્યતિ । તથાત્મલાભાય સ્પૃહયતિ ચિદાનન્દસ્વરૂપમાત્માનં સંવેદયિતુમિચ્છતિ । તથા અન્યત્ર સ્વાત્મ-

**ઇન્દ્રજાલ સમ દેખ જગ, નિજ અનુભવ રુચિ લાત ।
અન્ય વિષય મેં જાત યદિ, તો મનમેં પછતાત ॥૩૬॥**

અર્થ—યોગી સમસ્ત સંસારકો ઇન્દ્રજાલકે સમાન સમજતા હૈ । આત્મસ્વરૂપકી
પ્રાપ્તિકે લિયે અભિલાષા કરતા હૈ । તથા યદિ કિસી અન્ય વિષયમેં ઉલજ્જ જાતા, યા લગ
જાતા હૈ તો પશ્ચાત્તાપ કરતા હૈ ।

વિશદાર્થ—શ્લોક નં. 42મેં કહે ગયે “યોગી યોગપરાયણઃ” શબ્દકો અન્યદીપક
હોનેસે સમી “નિશામયતિ સ્પૃહયતિ” આદિ ક્રિયાપદોંકે સાથ લગાના યાહિએ । સ્વાત્મ-સંવેદન
કરનેમેં જિસે આનન્દ આયા કરતા હૈ, એસા યોગી ઇસ ચર, અચર, સ્થાવર, જંગમરૂપ સમસ્ત

**ઈન્દ્રજાલ સમ દેખ જગ, આતમહિત ચિત્ત લાય,
અન્યત્ર ચિત્ત જાય જો, મનમાં તે પસ્તાય. ૩૬.**

અન્વયાર્થ :—યોગી [નિઃશેષ જગત્] સમસ્ત જગતને [ઇન્દ્રજાલોપમ્] ઇન્દ્રજાલ
સમાન [નિશામયતિ] સમજે છે (દેખે છે), [આત્મલાભાય] આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે
[સ્પૃહયતિ] સ્પૃહા (અભિલાષા) કરે છે અને [અન્યત્ર ગત્વા અનુત્પ્યતે] અન્યત્ર (અન્ય
વિષયમાં) લાગી જાય, તો તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

ટીકા :—‘યોગી’ શબ્દ અન્ત દીપક હોવાથી બધે યોજવો. (અર્થાત્ નિશામયતિ,
સ્પૃહયતિ આદિ ક્રિયાપદો સાથે તેને કર્તા તરીકે યોજવો.)

સ્વાત્મ સંવેદનમાં જેને રસ છે તેવો ધ્યાતા (યોગી) ચર (જંગમ), અચર (સ્થાવર)
રૂપ બાહ્ય વસ્તુ સમૂહને, ઇન્દ્રિજાલિક દ્વારા બતાવેલા સર્પ, હારાદિ પદાર્થ-સમૂહ સમાન
દેખે છે, કારણ કે અવશ્ય ઉપેક્ષણીયપણાને લીધે (તે વસ્તુઓ) ત્યાગ-ગ્રહણ (વિષયક)
બુદ્ધિનો વિષય છે; તથા તે આત્મલાભ માટે સ્પૃહા (ઈચ્છા) કરે છે. અર્થાત્ ચિદાનન્દસ્વરૂપ
આત્માનો અનુભવ કરવા ઈચ્છે છે; તથા અન્યત્ર અર્થાત્ સ્વાત્માને છોડી અન્ય કોઈ પણ

વ્યતિરિક્તે યત્ર ક્વાપિ વસ્તુનિ પૂર્વસંસ્કારાદિવશાત્મનોવાઘ્કાયૈર્ગત્વા વ્યાવૃત્ય અનુતપ્યતે સ્વયમેવ, આ કથં મયેદમનાત્મીનમનુષ્ટિતમિતિ પશ્ચાત્તાપં કરોતિ।

બાહિરી વસ્તુ-સમૂહકો ત્યાગ ઓર ગૃહણ વિષયક બુદ્ધિકા અવિષય હોનેસે અવશ્ય ઉપેક્ષણીય રૂપ ઇન્દ્રિયજાલિયાકે દ્વારા દિખલાયે હુપ સર્પ-હાર આદિ પદાર્થોકે સમૂહકે સમાન દેખતા હૈ। તથા ચિદાનન્દ-સ્વરૂપ આત્માકે અનુભવકી ઇચ્છા કરતા હૈ। ઓર અપની આત્માકો છોડકર અન્ય કિસી ખી વસ્તુમેં પહિલે સંસ્કાર આદિ કારણોસે યદિ મનસે, વચનસે, વા કાયાસે, પ્રવૃત્તિ કર બૈઠતા હૈ, તો વહાંસે હટકર ખુદ હી પશ્ચાત્તાપ કરતા હૈ, કિ ઓહ! યહ મૈને કૈસા આત્માકા અહિત કર ડાલા ॥૩૭॥

વસ્તુમાં, પૂર્વના સંસ્કારાદિવશ મન-વચન-કાયથી પ્રવૃત્તિ કરે તો ત્યાંથી હઠી (પાછા વળી) સ્વયં જ પશ્ચાત્તાપ કરે છે, કે ‘અરે! મારાથી અનાત્મીન (આત્માને અહિતરૂપ) અનુષ્ઠાન કેમ થયું?’ એવો પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

ભાવાર્થ :—જેને સ્વાત્મ-સંવેદનમાં રસ છે—આનંદ આવે છે તેને જગતના સ્થાવર અને જંગમરૂપ સમસ્ત બાહ્ય પદાર્થો તથા ઇન્દ્રિય-વિષયો ઇન્દ્રજાલ સમાન નિઃસાર તથા વિનશ્ચર પ્રતીત થાય છે. તેને હવે સાંસારિક વિષય-ભોગની ઇચ્છા થતી નથી, પરંતુ આત્મસ્વરૂપની જ પ્રાપ્તિ માટે પ્રબલ ભાવના રહ્યા કરે છે.

આત્મસ્વરૂપને છોડી અન્ય પદાર્થો તરફ તેની વૃત્તિ જતી નથી, અને કદાચ પૂર્વના સંસ્કારવશ તથા પોતાની અસ્થિરતાને લીધે તે પ્રતિ મન-વચન કાય દ્વારા પ્રવૃત્ત થઈ જાય, તો ત્યાંથી તુરત પાછો હઠી અફસોસ કરે છે કે, ‘‘અરે! મારા સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ, હું આત્માનું અહિત કરી બેઠો!’’ એમ તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને આત્મ-નિન્દા-ગર્હાદિ કરી પોતાની શુદ્ધિ કરે છે.

જ્ઞાની જગતના પદાર્થોને જ્ઞેય સમજી આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહે છે—તે વાત દર્શાવતાં આચાર્ય શ્રી અમિતગતિએ ‘સુભાષિત રત્નસંદોહ’ શ્લોક ૩૩૫માં કહ્યું છે કે—

‘‘આ લક્ષ્મી થોડા જ દિવસ સુખદાયક પ્રતીત થાય છે. તરુણ સ્ત્રીઓ જુવાનીમાં જ મનને અતુલ આનંદ આપે છે, વિષય-ભોગો વિજળી સમાન ચંચળ છે અને શરીર વ્યાધિઓથી પ્રસિત રહે છે. એમ વિચારી ગુણવાન જ્ઞાની પુરુષો આત્મસ્વરૂપમાં જ રત (લીન) રહે છે.’’★

★ ભવત્યેષા લક્ષ્મીઃ કતિપયદિનાન્યેવ સુખદા તરુણયસ્તારુણ્યે વિદઘતિ મનઃપ્રીતિમતુલાં।

તડિલ્લોલાભોગા વપુરવિચલં વ્યાધિ-કલિતં, બુધાઃ સંચિન્ત્યેતિ પ્રગુણમનસો બ્રહ્મણિ રતાઃ ॥૩૩૫॥

(સુભાષિતરત્નસંદોહઃ—શ્રી અમિતગતિરાચાર્યઃ)

તથા—

**इच्छत्येकान्तसंवासं निर्जनं जनितादरः ।
निजकार्यवशात्किंचिदुक्त्वा विस्मरति द्रुतं ॥४०॥**

ટીકા—એકાન્તે સ્વભાવતો નિર્જને ગિરિગહનાદૌ સંવાસં ગુર્વાદિભિઃ સહાવસ્થાનમભિલષતિ । કિં વિશિષ્ટઃ સન્ ? જનિતાદરો જનમનોરજ્જનચમત્કારિમન્ત્રાદિપ્રયોગ-વાર્તાનિર્વૃત્તૌ કૃતપ્રયત્નઃ । કસ્મૈ ? નિર્જનં જનાભાવાય સ્વાર્થવશાલ્લાભાલાભાદિપ્રશ્નાર્થ

આત્માનુભવીકે ઓર મી ચિન્હોંકો દિખાતે હૈં—

નિર્જનતા આદર કરત, એકાંત સુવાસ વિચાર ।
નિજ કારજવશ કુછ કહે, ભૂલ જાત उस बार ॥४०॥

અર્થ—નિર્જનતાકો ચાહનેવાલા યોગી એકાન્તવાસકી ઇચ્છા કરતા હૈ, ઓર નિજ કાર્યકે વશસે કુછ કહે મી તો उसે જલ્દી મુલા દેતા હૈ ।

વિશદાર્થ—લોગોંકે મનોરંજન કરનેવાલે ચમત્કારી મન્ત્ર-તન્ત્ર આદિકે પ્રયોગ કરનેકી વાર્તાઈં ન કિયા કરેં, ઇસકે લિયે અર્થાત્ અપને મતલબસે લાભ-અલાભ આદિકેકે પ્રશ્ન પૂછનેકે લિયે આનેવાલે લોગોંકો મના કરનેકે લિયે કિયા હૈ પ્રયત્ન જિસને એસા યોગી

તથા—

ચાહે ગુપ્ત નિવાસને, નિર્જન વનમાં જાય,
કાર્યવશ જો કંઈ કહે, તુર્ત જ ભૂલી જાય. ૪૦.

અન્વયાર્થ :—[નિર્જનં જનિતાદરઃ] નિર્જનતા માટે જેને આદર ઉત્પન્ન થયો છે, તેવો યોગી [એકાન્તસંવાસં ઇચ્છતિ] એકાન્તવાસને ઇચ્છે છે અને [નિજકાર્યવશાત્] નિજ કાર્યવશ [કિંચિત્ ઉક્ત્વા] કંઈક બોલી ગયો હોય, તો તે [દ્રુતં] જલદી [વિસ્મરતિ] ભૂલી જાય છે.

ટીકા :—એકાન્તમાં સ્વભાવથી નિર્જન એવા પર્વત, વનાદિમાં સંવાસ-અર્થાત્ ગુરુ આદિ સાથે રહેવાની અભિલાષા કરે છે. કેવો થઈને? જેને (નિર્જન સ્થાન માટે આદર ઉત્પન્ન થયો છે) તથા લોકોનું મનોરંજન કરનાર ચમત્કારી મન્ત્ર-આદિના પ્રયોગની વાતોની નિવૃત્તિ અર્થે (-પ્રયોગની વાતો બંધ કરવા માટે) જોણે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેવો તે-કોને માટે (આદર) છે? નિર્જન સ્થાન માટે અર્થાત્ લોકના અભાવ માટે-સ્વાર્થવશ લાભ-

૧૨૨]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-

લોકમુપસર્ચન્તં નિષેધુમિત્યર્થઃ। ધ્યાનાદ્ધિ લોકચમત્કારિણઃ પ્રત્યયાઃ સ્યુઃ।

તથાચોક્તમ્, [તત્ત્વાનુશાસને]—

“ગુરુપદેશામાસાઘ સમભ્યસ્યન્નારતમ્।
ઘારણાસૌષ્ઠવાધ્યાનપ્રત્યયાનપિ પશ્યતિ” ॥૮૭॥

તથા સ્વસ્વાવશ્યકરણીયભોજનાદિપારતન્વ્યાત્કિંચિદત્પમસમગ્રં શ્રાવકાદિકં પ્રતિ અહો ઇતિ અહો ઇદં કુર્વનિત્યાદિ ભાષિત્વા તત્ક્ષણ એવ વિસ્મરતિ। ભગવન્! કિમાદિશ્યત ઇતિ શ્રાવકાદૌ પૃચ્છતિ સતિ ન કિમપ્યુત્તરં દદાતિ।

સ્વભાવસે હી જનશૂન્ય એસે પહાડોંકી ગુફા-કન્દરા આદિકોંમેં ગુરુઓંકે સાથ રહના યાહતા હૈ। ધ્યાન કરનેસે લોક-ચમત્કાર બહુતસે વિશ્વાસ વ અતિશય હો યાયા કરતે હૈં, જૈસા કિ કહા ગયા હૈ—“ગુરુપદેશમાસાઘ”

“ગુરુસે ઉપદેશ પાકર હમેશા અચ્છી તરહ અભ્યાસ કરતે રહનેવાલા, ધારણાઓંમેં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત હો યાનેસે ધ્યાનકે અતિશયોંકો ભી દેખને લગ યાતા હૈ।” અપને શરીરકે લિયે અવશ્ય કરને યોગ્ય જો ભોજનાદિક, ઉસકે વશસે કુચ્છ થોડાસા શ્રાવકાદિકોંસે “અહો, દેખો, ઇસ પ્રકાર એસા કરના, અહો, ઓર એસા, યહ ઇત્યાદિ” કહકર ઉસી ક્ષણ મૂલ યાતા હૈ। ભગવન્! કયા કહ રહે હો? એસા શ્રાવકાદિકોંકે દ્વારા પૂચ્છે યાને પર યોગી કુચ્છ ભી જવાબ નહીં દેતા। તથા—॥૪૦॥

અલાભાદિના પ્રશ્નો પૂછવા માટે પાસે આવતા લોકોને નિષેધ કરવા માટે (મનાઈ કરવા માટે તેને નિર્જન સ્થાન માટે આદર છે)—એવો અર્થ છે.

ધ્યાનથી જ લોક ચમત્કારી અતિશયો થાય છે; તથા

‘તત્ત્વાનુશાસન’-શ્લોક ૮૭માં કહ્યું છે :—

‘ગુરુનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી નિરંતર અભ્યાસ કરનાર ધારણાના સૌષ્ઠવથી (પોતાની સમ્યક્ અને સુદૃઢ અવધારણ શક્તિના બળથી), ધ્યાનના પ્રત્યયો (લોક ચમત્કારી અતિશયો) દેખે છે.’

તથા પોતાને અવશ્ય કરવા યોગ્ય ભોજનાદિની પરતંત્રતાના કારણે કંઈક-થોડુંક શ્રાવકાદિને કહે છે, “અહો! અહો આ. અહો એ કરો,” ઈત્યાદિ કહીને તે ક્ષણે જ તે ભૂલી જાય છે. ‘ભગવન્! શો હુકમ છે?’ એમ શ્રાવકાદિ પૂછે છે, છતાં તે કંઈ ઉત્તર આપતા નથી.

તથા—

બ્રુવન્નપિ હિ ન બ્રૂતે ગચ્છન્નપિ ન ગચ્છતિ ।
સ્થિરીકૃતાત્મતત્ત્વસ્તુ પશ્યન્નપિ ન પશ્યતિ ॥૪૧॥

ટીકા—સ્થિરીકૃતાત્મતત્ત્વો દૃઢપ્રતીતિગોચરીકૃતસ્વસ્વરૂપો યોગી સંસ્કારવશાત્પરોપરોધેન

દેખત મ્હી નહિં દેખતે, બોલત બોલત નાહિં ।

દૃઢ પ્રતીત આતમમયી, ચાલત ચાલત નાહિં ॥૪૧॥

અર્થ—જિસને આત્મ-સ્વરૂપકે વિષયમેં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કર લી હૈ, એસા યોગી બોલતે હુએ મ્હી નહીં બોલતા, ચલતે હુએ મ્હી નહીં ચલતા, ઓર દેખતે હુએ મ્હી નહીં દેખતા હૈ ।

વિશદાર્થ—જિસને અપનેકો દૃઢ પ્રતીતિકા વિષય બના લિયા હૈ, એસા યોગી

ભાવાર્થ :—સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનના અભ્યાસના બળે જ આત્માને સ્વાત્માનુભવનું વેદન થાય છે, ત્યારે તે લોકોને રંજન કરે તેવા મંત્ર-તંત્રના પ્રયોગની વાતોથી દૂર રહેવા માટે તથા લોકો પોતાના સ્વાર્થની ખાતર લાભાલાભના પ્રશ્નો પૂછી તેને આત્મધ્યાનમાં ખલેલ ન કરે, તે માટે તે આદરપૂર્વક નિર્જન સ્થાનમાં રહેવા ઇચ્છે છે.

ભોજનાદિની પરતંત્રતાને લીધે તેને નિર્જન સ્થાન છોડી આહારાર્થે શ્રાવકોની વસ્તીમાં જવું પડે, તો કાર્યવશાત્ અલ્પ વચનાલાપ પણ કરે છે, પરંતુ આહાર લઈ પોતાના સ્થાને આવી જ્યારે તે સ્વરૂપ-ચિન્તનમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે તે વચનાલાપ સંબંધી સર્વ ભૂલી જાય છે. કોઈ પૂછે તોપણ તે કાંઈ ઉત્તર આપતા નથી.

તથા—

દેખે પણ નહીં દેખતા, બોલે છતાં અબોલ,

ચાલે છતાં ન ચાલતા, તત્ત્વસ્થિત અડોલ. ૪૧

અન્વયાર્થ :—[સ્થિરીકૃતાત્મતત્ત્વસ્તુ] જેણે આત્મતત્ત્વના વિષયમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી છે તે [તુ બ્રુવન્ અપિ ન બ્રુતે] બોલતો હોવા છતાં બોલતો નથી, [ગચ્છન્ અપિ ન ગચ્છતિ] ચાલતો હોવા છતાં ચાલતો નથી અને [પશ્યન્ અપિ ન પશ્યતિ] દેખતો હોવા છતાં દેખતો નથી.

ટીકા :—જેણે આત્મતત્ત્વના વિષયમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી-અર્થાત્ જેણે આત્મસ્વરૂપને દૃઢ પ્રતીતિનો વિષય બનાવ્યો છે, તેવો યોગી સંસ્કારવશ યા બીજાના

૧૨૪]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

બ્રુવન્નપિ ધર્માદિકં ભાષમાણોઽપિ (ન કેવલં યોગેન તિષ્ઠતિ હ્યપિ શબ્દાર્થઃ)। ન બ્રૂતે હિ ન ભાષત એવ। તન્નાભિમુખ્યાભાવાત્।

उक्तं च [समाधितंत्रे]—

“આત્મજ્ઞાનાત્પરં કાર્યં ન બુદ્ધૌ ધારયેચ્છિસ્મ્।
કુર્યાદર્થવશાત્કિઞ્ચિદ્વાક્ષ્યાભ્યામતત્પરઃ” ॥૫૦॥

તથા ભોજનાર્થં વ્રજન્નપિ ન વ્રજત્યપિ। તથા સિદ્ધપ્રતિમાદિકમવલોકયન્નપિ નાવલોકયત્યેવતુરેવાર્થઃ।

સંસ્કારોંકે વશસે યા દૂસરોંકે સંકોચસે ધર્માદિકકા વ્યાખ્યાન કરતે હુએ મી નહીં બોલ રહા હૈ, એસા સમજના યાહિએ, ક્યોંકિ ઉનકો બોલનેકી ઓર ઝુકાવ યા ય્યાલ નહીં હોતા। જૈસા કિ કહા હૈ—“આત્મજ્ઞાનાત્પરં કાર્યો”

“આત્મ-જ્ઞાનકે સિવા દૂસરે કાર્યકો અપને પ્રયોગમેં ચિરકાલ-તક જ્યાદા-દેર તક ન ઠહરને દેવે। કિસી પ્રયોજનકે વશ યદિ કુછ કરના પડે, તો ઉસે અતત્પર હોકર-અનાસક્ત હોકર વાણી વ શરીરકે દ્વારા કરે। ઈસી પ્રકાર ભોજનકે લિએ જાતે હુએ મી નહીં જા રહા હૈ, તથા સિદ્ધ પ્રતિમાદિકોંકો દેખતે હુએ મી નહીં દેખ રહા હૈ, યહી સમજના યાહિએ। ફિર—॥41॥

ઉપરોધથી (અનુરોધથી) બોલતો હોવા છતાં અર્થાત્ ધર્માદિકનું વ્યાખ્યાન કરતો હોવા છતાં ન તે યોગ સહિત છે (યોગમાં સ્થિત છે—એવો અપિ શબ્દનો અર્થ છે). પણ તે બોલતો જ નથી—ભાષણ કરતો જ નથી. કારણ કે તેને (યોગીને) બોલવા તરફ અભિમુખપણાનો અભાવ છે.

‘સમાધિતન્ત્ર’—શ્લોક ૫૦માં કહ્યું છે કે :—

(અન્તરાત્મા) આત્મજ્ઞાનથી ભિન્ન અન્ય કાર્યને પોતાની બુદ્ધિમાં ચિરકાલ તક (લાંબા સમય સુધી) ધારણ કરે નહિ. જો પ્રયોજનવશાત્ તે વચન—કાયથી કંઈ પણ કરવાનો વિકલ્પ કરે તો તે અતત્પર થઈ કરે.”

તથા (યોગી) ભોજન માટે જતો હોવા છતાં જતો નથી અને સિદ્ધ પ્રતિમાદિકને દેખતો હોવા છતાં દેખતો જ નથી, એ જ એનો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—જે યોગીએ આત્મસ્વરૂપને પોતાની દેહ પ્રતીતિનો વિષય બનાવ્યો છે અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપના વિષયમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી છે, તેને સંસ્કારવશ યા બીજાના

તથા—

**કિમિદં કીદૃશં કસ્ય કસ્માત્કવેત્યવિશેષયન્ ।
સ્વદેહમપિ નાવૈતિ યોગી યોગપરાયણઃ ॥૪૨॥**

ટીકા—ઇદમધ્યાત્મમનુભૂયમાનં તત્ત્વં કિં કિરૂપં કીદૃશં કેન સદૃશં કસ્ય સ્વામિકં કસ્માત્કસ્ય સકાશાત્કવ કસ્મિન્નસ્તીત્યવિશેષયન્ અવિકલ્પયન્સન્ યોગપરાયણઃ સમરસીભાવમાપન્નો

કયા કૈસા કિસકા કિસમેં, કહૌં યહ આતમ રામ ।

તજ વિકલ્પ નિજ દેહ ન જાને, યોગી નિજ વિશ્રામ ॥૪૨॥

અર્થ—ધ્યાનમેં લગા હુઆ યોગી યહ કયા હૈ? કૈસા હૈ? કિસકા હૈ? ક્યૌં હૈ? કહૌં હૈ? ઇત્યાદિક વિકલ્પોંકો ન કરતે હુએ અપને શરીરકો મી નહીં જાનતા ।

વિશદાર્થ—યહ અનુભવમેં આ રહા અન્તસ્તત્ત્વ, કિસ સ્વરૂપવાલા હૈ? કિસકે સદૃશ હૈ? ઇસકા સ્વામી કૌન હૈ? કિસસે હોતા હૈ? કહૌં પર રહતા હૈ? ઇત્યાદિક અનુરોધથી કાંઈ બોલવું પડે યા ધાર્મિક ઉપદેશ દેવો પડે, છતાં તે કાર્યમાં તેની બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ નહિ હોવાથી તે ઉપદેશ દેતો હોવા છતાં તે ઉપદેશ દેતો નથી.

જ્ઞાનીને કાર્યવશાત્ કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો કાર્યસમયે પણ તે પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્માને ચૂકતો નહિ હોવાથી, તેને તે કાર્ય પ્રતિ બુદ્ધિપૂર્વક રુકાવ (અભિમુખપણું)—હોતું નથી, તેથી તે બાહ્ય કાર્ય કરતો જણાતો હોવા છતાં, વાસ્તવમાં તે કાર્ય કરતો નથી. જ્ઞાનીની બધી ક્રિયાઓ રાગના સ્વામિત્વ રહિત હોય છે, તેથી તેની બધી બાહ્ય ક્રિયાઓ નહિ કર્યા સમાન છે. ૪૧. તથા—

કોનું, કેવું, ક્યાં, કહીં, આદિ વિકલ્પ વિહીન,
જાણે નહિ નિજ દેહને, યોગી આતમ-લીન. ૪૨.

અન્વયાર્થ :—[યોગપરાયણઃ] યોગપરાયણ (ધ્યાનમાં લીન) [યોગી] યોગી, [કિમ્] કિમ્ [ઈદં] આ શું છે? [કીદૃશં] કેવું છે? [કસ્ય] કોનું છે? [કસ્માત્] શાથી છે? [ક્વ] ક્યાં છે? [ઈતિ અવિશેષયન્] ઇત્યાદિ ભેદરૂપ વિકલ્પો નહિ કરતો થકો [સ્વદેહમ્ અપિ] પોતાના શરીરને પણ [ન અવૈતિ] જાણતો નથી (—તેને પોતાના શરીરનો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી).

ટીકા :—આ અનુભવમાં આવતું આધ્યાત્મિક તત્ત્વ (અન્તસત્ત્વ) શું છે? કેવા સ્વરૂપવાળું છે? કેવું છે? કોના જેવું છે? તેનો સ્વામી કોણ છે? કોનાથી છે? ક્યાં છે?

૧૨૬]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-

યોગી સ્વદેહમપિ ન ચેતયતિ કા કથા હિતાહિતદેહાતિરિક્તવસ્તુચેતનાયાઃ ।

તથા ચોક્તમ્ [તત્ત્વાનુશાસને]—

“તદા ચ પરમૈકાગ્રૂચાદ્દહિરર્થેષુ સત્સ્વપિ ।

અન્યન્ન કિઞ્ચનાભાતિ સ્વમેવાત્મનિ પશ્યત.” ॥૧૭૨॥

વિકલ્પોંકો ન કરતા હુઆ, કિન્તુ સમરસીભાવકો પ્રાપ્ત હુઆ યોગી જો અપને શરીરતકકા મી ય્યાલ નહીં રખતા, ઉસકી ચિન્તા વ પરવાહ નહીં કરતા, તબ હિતકારી યા અહિતકારી શરીરસે મિન્ન વસ્તુઓંકી ચિન્તા કરનેકી બાત હી કયા ? જૈસા કિ કહા ગયા હૈ—“તદા ચ પરમૈકા”

યહાં પર શિષ્ય કહતા હૈ, કિ ભગવન્! મુઝે આશ્ચર્ય હોતા હૈ કિ એસી વિલક્ષણ વિમિન્ન દશાકા હો જાના કૈસે સમ્ભવ હૈ ?

ઉસ સમય આત્મામેં આત્માકો દેખનેવાલે યોગીકો બાહિરી પદાર્થોંકે રહતે હુએ મી પરમ એકાગ્રતા હોનેકે કારણ અન્ય કુછ નહીં માલૂમ પડતા હૈ ॥૪૨॥

ઈત્યાદિ ભેદ નહિ પાડતો અર્થાત્ વિકલ્પો નહિ કરતો યોગપરાયણ—અર્થાત્ સમરસીભાવને પ્રાપ્ત થયેલો—યોગી પોતાના શરીરનો પણ ખ્યાલ કરતો નથી, તો શરીરથી ભિન્ન હિતકારી યા અહિતકારી વસ્તુઓની ચિન્તા કરવાની તો વાત જ શું?

તથા ‘તત્ત્વાનુશાસન’—શ્લોક ૧૭૨માં કહ્યું છે કે :—

‘તે વખતે (સમાધિકાલમાં) આત્મામાં આત્માને જ દેખનાર યોગીને બાહ્યમાં પદાર્થો હોવા છતાં પરમ એકાગ્રતાના કારણે (આત્મા સિવાય) અન્ય કાંઈપણ ભાસતું નથી (માલૂમ પડતું નથી).

ભાવાર્થ :—જ્યારે યોગી ધ્યાનમાં લીન હોય છે, ત્યારે તે સમરસી ભાવનો અનુભવ કરે છે—અર્થાત્ નિજાનંદરસનું પાન કરે છે. આત્મસ્વરૂપના અનુભવ કાળે તે આત્મ-તત્ત્વ સંબંધી. તે શું છે? ક્યાં છે? ઈત્યાદિ સંકલ્પ-વિકલ્પોથી રહિત હોય છે. આ નિર્વિકલ્પ દશામાં તેને પોતાના શરીર તરફ ઉપયોગ જતો નથી, તો શરીરથી ભિન્ન અન્ય પદાર્થોની તો વાત જ શું કરવી? અર્થાત્ બાહ્ય પદાર્થો હોવા છતાં પરમ એકાગ્રતાને લીધે તેનો તેને કાંઈ પણ અનુભવ થતો નથી.

ભેદવિજ્ઞાન દ્વારા શરીરાદિથી મમત્વ હઠાવી જ્યારે યોગી આત્મ-સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ આનંદમગ્ન હોય છે; ત્યારે ક્ષુધા-તૃષ્ણાદિથી કે ઉપસર્ગ-પરીષદાદિથી ખેદખિન્ન થતો નથી.

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૧૨૭

अत्राह शिष्यः कथमेतदिति। भगवन्! विस्मयो मे कथमेतदवस्थान्तरं संभवति।
गुरुराह—धीमन्निबोध।

यो यत्र निवसन्नास्ते स तत्र कुरुते रतिं।
यो यत्र रमते तस्मादन्यत्र स न गच्छति॥४३॥

आचार्य कहते हैं, धीमन्! सुनो समझो—

जो जामें बसता रहे, सो तामें रुचि पाय।
जो जामें रम जात है, सो ता तज नहिं जाय॥४३॥

अर्थ—जो जहाँ निवास करने लग जाता है, वह वहाँ रमने लग जाता है। और जो जहाँ लग जाता है, वह वहाँसे फिर हटता नहीं है।

સમાધિતંત્ર શ્લોક ૩૪માં* કહ્યું છે કે :—

“આત્મા અને દેહના ભેદ-વિજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા આહ્લાદથી (આનંદથી) જે આનંદિત છે, તે (યોગી) તપ દ્વારા ભયાનક દુષ્કર્મને ભોગવતો હોવા છતાં ખેદ પામતો નથી.” ૪૨.

અહીં, શિષ્ય કહે છે—એ કેવી રીતે? ભગવન્! મને આશ્ચર્ય થાય છે કે એવી અવસ્થાન્તર (વિભિન્ન-વિલક્ષણ અવસ્થા) કેવી રીતે સંભવે? નં ૬.

गुरु कहे છે—ધીમન્! સમજ.

જે જ્યાં વાસ કરી રહે, ત્યાં તેની રુચિ થાય,
જે જ્યાં રમણ કરી રહે, ત્યાંથી બીજે ન જાય. ૪૩.

અન્વયાર્થ :—[યઃ] જે [યત્ર] જ્યાં [નિવસન્ આસ્તે] નિવાસ કરે છે, [સઃ] તે [તત્ર] ત્યાં [રતિં કુરુતે] રતિ કરે છે અને [યઃ] જે [યત્ર] જ્યાં [રમતે] રમે છે, [સઃ] તે [તસ્માત્] ત્યાંથી બીજે [ન ગચ્છતિ] જતો નથી.

* આત્મદેહાન્તરજ્ઞાનજનિતાહ્લાદનિર્વૃત્તઃ ।

તપસા દુષ્કૃતં ઘોરં ભુજ્જાનોઽપિ ન ચિદ્યતે ॥

[સમાધિતન્ત્ર-શ્રી પૂજ્યપાદાચાર્યઃ]

ટીકા—યો જનો યત્ર નગરાદૌ સ્વાર્થે સિદ્ધ્યજ્ઞત્વેન વદ્ધનિર્બન્ધવાસ્તવ્યે । ભવન્ તિષ્ઠતિ સ તસ્મિન્નન્યસ્માન્નિવૃત્તચિત્તતત્વાન્નિવૃત્તિત્વં લભતે । યત્ર યશ્ચ તથા નિર્વાતિ સ તતોઽન્યત્ર ન યાતીતિ પ્રસિદ્ધં સુપ્રતીતમત પ્રતીહિ યોગિનોઽધ્યાત્મં નિવસતોઽનનુભૂતાપૂર્વાનન્દાનુભવાદન્યત્ર વૃત્ત્યભાવઃ સ્યાદિતિ ।

અન્યત્રાપ્રવર્તમાનશ્વેદૃક્ સ્યાત્—

વિશદાર્થ—જો મનુષ્ય, જે નગરાદિકમેં સ્વાર્થકી સિદ્ધિકા કારણ હોનેસે બન્ધુજનોંકે આગ્રહસે નિવાસી બનકર રહને લગ જાતા હૈ, વહ ઉસમેં અન્ય તરફસે ચિત્ત હટાકર આનન્દકા અનુભવ કરને લગ જાતા હૈ । ઓર જો જહાં આનન્દકા અનુભવ કરતા રહતા હૈ, વહ વહાંસે દૂસરી જગહ નહીં જાતા, યહ સમી જાનતે હૈ । ઇસલિયે સમજો કિ આત્મામેં અધ્યાત્મમેં રહનેવાલે યોગી અનનુભૂત (જિસકા પહિલે કમી અનુભવ નહીં હુઆ) ઓર અપૂર્વ આનન્દકા અનુભવ હોતે રહનેસે ઉસકી અધ્યાત્મકે સિવાય દૂસરી જગહ પ્રવૃત્તિ નહીં હોતી ॥૪૩॥

જવ દૂસરી જગહ પ્રવૃત્તિ નહીં કરતા તવ કયા હોતા હૈ ? ઉસે આગેકે શ્લોકમેં આચાર્ય કહતે હૈ—

ટીકા :—જે મનુષ્ય જ્યાં એટલે નગરાદિમાં સ્વાર્થ માટે અર્થાત્ કોઈ (પ્રયોજનની) સિદ્ધિ અંગે (બંધુ જનોના) આગ્રહથી નિવાસી થઈને રહે છે, તે ત્યાં અન્ય તરફથી ચિત્ત હટાવી લીધેલું હોવાથી, આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે (અનુભવે છે) અને જ્યાં જે આનંદ અનુભવે છે તે ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે જતો નથી એ (વાત) પ્રસિદ્ધ છે (પ્રતીતજન્ય) છે; માટે વિશ્વાસ કર કે, ‘આત્મામાં નિવાસ કરતા યોગીને અનનુભૂત (પૂર્વે નહિ અનુભવેલાં) અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થતો હોવાથી, તેને બીજે ઠેકાણે વૃત્તિનો અભાવ હોય છે અર્થાત્ અધ્યાત્મ સિવાય બીજે ઠેકાણે પ્રવૃત્તિ હોતી નથી.’

ભાવાર્થ :—જે માણસ જે શહેર, નગર કે ગ્રામમાં રહે છે, તેને તે સ્થાન પ્રતિ એટલો મમત્વભાવ-રતિભાવ થઈ જાય છે કે તેને ત્યાં જ રહેવાનું ગમે છે, ત્યાં જ આનંદ આવે છે; તે સ્થાન છોડી બીજે જવું તેને રુચતું નથી; તેવી રીતે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત યોગીને-રમતા યોગીને આત્મામાં એવો અપૂર્વ આનંદ આવે છે કે તેને આત્મામાં જ વિહાર કરવાનું રુચે છે, બીજા પદાર્થોમાં વિહારવાની વૃત્તિ થતી નથી, કારણ કે નિજાત્મરસના અનુભવ આગળ બાહ્ય પદાર્થો તથા વિષય ભોગો બધા તેને નીરસ તથા દુઃખદાયી લાગે છે. ૪૩.

અન્યત્ર ન પ્રવર્તતો હોય ત્યારે તે આવો હોય :—

અગચ્છંસ્તદ્વિશેષાણામનભિજ્ઞશ્ચ જાયતે ।

અજ્ઞાતતદ્વિશેષસ્તુ બદ્યતે ન વિમુચ્યતે ॥૪૪॥

ટીકા—સ્વાત્મતત્ત્વનિષ્ઠોઽન્યત્ર અગચ્છન્નપ્રવર્તમાનસ્તસ્ય સ્વાત્મનોઽન્યસ્ય દેહાદેઃ વિશેષાણાં સૌન્દર્યાસૌન્દર્યાદિધર્માણામનભિજ્ઞ આભિમુખ્યેનાપ્રતિપત્તશ્ચ ભવતિ । અજ્ઞાતતદ્વિશેષઃ

વસ્તુ વિશેષ વિકલ્પ કો, નહિં કરતા મતિમાન ।

સ્વાત્મનિષ્ઠતા સે છુટત, નહિં બંધતા ગુણવાન ॥૪૪॥

અર્થ—અધ્યાત્મસે દૂસરી જગહ પ્રવૃત્તિ ન કરતા હુઆ યોગી, શરીરાદિકકી સુન્દરતા –અસુન્દરતા આદિ ધર્મોકી ઓર વિચાર નહીં કરતા । ઓર જબ ડનકે વિશેષોંકો નહીં જાનતા, તબ વહ બન્ધકો પ્રાપ્ત નહીં હોતા, કિન્તુ વિશેષ રૂપસે છૂટ જાતા હૈ ।

વિશદાર્થ—સ્વાત્મતત્ત્વમેં સ્થિર હુઆ યોગી જબ અધ્યાત્મસે ભિન્ન દૂસરી જગહ પ્રવૃત્તિ નહીં કરતા, તબ ડસ સ્વાત્માસે ભિન્ન શરીરાદિકે સૌન્દર્ય–અસૌન્દર્ય આદિ વિશેષોંસે અનભિજ્ઞ હો જાતા હૈ । ઓર જબ ડનકી વિશેષતાઓં પર ડ્યાલ નહીં કરતા, તબ ડનમેં રાગ–દ્વેષ

વિશેષોથી અજ્ઞાત રહી, નિજ રૂપમાં લીન થાય,

સર્વ વિકલ્પાતીત તે છૂટે, નહિ બંધાય. ૪૪

અન્વયાર્થ :—[અગચ્છન્] (બીજે ઠેકાણે) નહિ જતો (અન્યત્ર પ્રવૃત્તિ નહિ કરતો યોગી) [તદ્વિશેષાણામ] તેના વિશેષોનો (અર્થાત્ દેહાદિના વિશેષોનો સૌન્દર્ય, અસૌન્દર્યાદિ ધર્મોનો) [અનભિજ્ઞઃ ચ જાયતે] અનભિજ્ઞ રહે છે (તેનાથી અજાણ રહે છે) અને [અજ્ઞાતતદ્વિશેષઃ] (સૌન્દર્ય–અસૌન્દર્યાદિ) વિશેષોનો અજાણ હોવાથી [ન બદ્યતે] તે બંધાતો નથી, [તુ વિમુચ્યતે] પરંતુ વિમુક્ત થાય છે.

ટીકા :—સ્વાત્મ–તત્ત્વમાં સ્થિર થયેલો યોગી, જ્યારે બીજે ઠેકાણે જતો નથી પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, ત્યારે તે સ્વાત્માથી ભિન્ન શરીરાદિના વિશેષોથી અર્થાત્ સૌન્દર્ય –અસૌન્દર્યાદિ ધર્મોનો અનભિજ્ઞ (અજાણ) રહે છે. અર્થાત્ તે જાણવાને અભિમુખ (ઉત્સુક) થતો નથી અને તે વિશેષોથી તે અજ્ઞાત હોવાથી તેમાં તેને રાગ–દ્વેષ ઉત્પન્ન થતા નથી; તેથી તે કર્મોથી બંધાતો નથી. ત્યારે શું થાય છે? વિશેષ કરીને (ખાસ કરીને) પ્રતાદિનું અનુષ્ઠાન (આચરણ) કરનારાઓ કરતાં તે અતિરેકથી (અતિશયપણે) તેમનાથી (કર્મોથી) મુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર યોગીને આત્મા સિવાય શરીરાદિ બાહ્ય પદાર્થોમાં

૧૩૦]

ઈષ્ટોપદેશ

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

પુનસ્ત્રાજાયમાનરાગદ્વેષત્વાત્કર્મભિર્ન વધ્યતે। કિં તર્હિ? વિશેષેણ વ્રતાઘનુષ્ઠાતૃભ્યોઽતિરેકેણ તૈર્મુચ્યતે।

કિં ચ—

પર: પરસ્તતો દુ:ખમાત્મૈવાત્મા તત: સુખમ્।

અત એવ મહાત્માનસ્તન્નિમિત્તં કૃતોદ્યમા: ॥૪૫॥

પૈદા ન હોનેકે કારણ કર્મોસે બંધતા નહીં હૈ, કિન્તુ વ્રતાદિકકા આચરણ કરનેવાલોંકી અપેક્ષા મી કર્મોસે જ્યાદા છૂટતા હૈ ॥૪૫॥

ઔર મી કહતે હૈ—

પર પર તાતેં દુ:ખ હો, નિજ નિજ હી સુખદાય।

મહાપુરુષ ઉદ્યમ કિયા, નિજ હિતાર્થ મન લાય ॥૪૫॥

અર્થ—દૂસરા દૂસરા હી હૈ, ઇસલિએ ઉસસે દુ:ખ હોતા હૈ, ઔર આત્મા આત્મા હી હૈ, ઇસલિએ ઉસસે સુખ હોતા હૈ। ઇસીલિએ મહાત્માઓને આત્માકે લિએ ઉદ્યમ કિયા હૈ।

પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. તેથી તેને તે પદાર્થોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પનાનો અભાવ હોવાથી તેને રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થતા નથી અને બંધના કારણરૂપ રાગ-દ્વેષના અભાવમાં તે કર્મોથી બંધાતો નથી, પરંતુ તેને અનેકગણી નિર્જરા થાય છે.

જ્ઞાનીને વ્રતાદિના આચરણનો વિકલ્પ એ શુભ રાગ છે, તેનાથી તો તેને આસ્રવ-બંધ જ થાય; પરંતુ તે કાળે જે તેની સાથે તેને શુદ્ધ પરિણતિ છે, તે જ નિર્જરાનું વાસ્તવિક કારણ છે. તેથી યોગીઓને નિર્વિકલ્પ દશામાં તેનાથી પણ અતિશય નિર્જરા થાય છે.

વળી,

પર તો પર છે દુ:ખરૂપ, આત્માથી સુખ થાય,

મહા પુરુષો ઉદ્યમ કરે, આત્માર્યે મન લાય. ૪૫.

અન્વયાર્થ :—[પર: પર:] પર તે પર છે, [તત: દુ:ખં] તેનાથી દુ:ખ થાય છે. અને [આત્મા આત્મા એવ] આત્મા તે આત્મા જ છે, [તત: સુખમ્] તેનાથી સુખ થાય છે; [અત: એવ] તેથી જ [મહાત્માન:] મહાત્માઓએ [તન્નિમિત્તં] તેના નિમિત્તે (સુખાર્યે) [કૃતોદ્યમા:] ઉદ્યમ કર્યો છે.

टीका—परो देहादिरर्थः पर एव कथंचिदपि तस्यात्मीकर्तुमशक्यत्वात्। यतश्चैवं ततस्तस्मादात्मन्यारोप्यमाणाद्दुःखमेव स्यात्तद्द्वारत्वाद् दुःखनिमित्तानां प्रवृत्तेः। तथा आत्मा आत्मैव स्यात्। तस्य कदाचिदपि देहादिरूपत्वानुपादानात्। यतश्चैवं ततस्तस्मात्सुखं स्याद्दुःखनिमित्तानां तस्याविषयत्वात्। यतश्चैवं, अतएव महात्मानस्तीर्थकरादयस्तस्मिन्निमित्त-मात्मार्थं कृतोद्यमा विहिततपोनुष्ठानाभियोगाः संजाताः।

विशदार्थ—पर देहादिक अर्थ, पर ही है। किसी तरहसे भी उन्हें आत्मा या आत्माके सदृश नहीं बनाया जा सकता। जब कि ऐसा है तब उनसे (आत्मा या आत्माके मान लेनेसे) दुःख ही होगा। कारण कि दुःखोंके कारणोंकी प्रवृत्ति उन्हींके द्वारा हुआ करती है, तथा आत्मा अपना ही है, वह कभी देहादिकरूप नहीं बन सकता। जब कि ऐसा है, तब उससे सुख ही होगा। कारण कि दुःखके कारणोंको वह अपनाता ही नहीं है। इसी लिए तीर्थकर आदिक बड़े-बड़े पुरुषोंने आत्माके स्वरूपमें स्थिर होनेके लिए अनेक प्रकारके तपोंके अनुष्ठान करनेमें निद्रा-आलस्यादि रहित अप्रमत्त हो उद्यम किया है।।45।।

टीका :—पर अटले देहादिक पदार्थ पर ज छे, कारण के तेने कोई रीते पण पोतानो करवो अशक्य छे. अम छे तेथी तेनो आत्मां आरोप करवाथी (तेने आत्मा मानवाथी) दुःख ज थाय छे, कारण के दुःखना कारणोनी प्रवृत्ति तेना द्वारा (आरोपण द्वारा) थाय छे तथा आत्मा आत्मा ज छे, कारण के ते कही पण देहादिरूप थतो नथी. (देहादिरूप ग्रहण करतो नथी). अम छे तेथी तेनाथी सुख थाय छे, कारण के दुःखना कारणोनी ते अविषय छे. अम छे तेथी तीर्थकरादि मडापुरुषोअे, तेना कारणे अर्थात् आत्मार्थे उद्यम कर्यो—अर्थात् शास्त्र विहित तपोना अनुष्ठानमां (आयरणमां) अभियोगी (कृत प्रयत्न) बन्या.

भावार्थ :—शरीर, स्त्री, पुत्र, मित्रादि आत्माथी भिन्न पर पदार्थो छे. तेओ कही आत्मारूप थतां नथी छतां अज्ञानी तेमां आत्मबुद्धि करी तेमना संयोग-वियोगमां सुख-दुःखनी कल्पना करी दुःखी थाय छे. “संयोगानां वियोगो हि भविता हि नियोगतः”। संयोगी पदार्थोनी नियमथी वियोग थाय छे; तेथी संयोगी शरीरादि पर पदार्थो तरङ्गो अनुराग दुःखनुं कारण छे.

आत्मा आत्मा ज छे. ते कही देहादिरूप थतो नथी, तेथी ते दुःखनुं कारण नथी पण सुखरूप छे. माटे तीर्थकरादि मडापुरुषोअे, आत्मस्वरूपमां स्थिर थवा माटे निश्चय तप द्वारा उद्यम कर्यो छे. ४५.

અથ પરદ્રવ્યાનુરાગે દોષં ચ દર્શયતિ—

અવિદ્વાન્પુદ્ગલદ્રવ્યં યોઽભિનન્દતિ તસ્ય તત્ ।

ન જાતુ જન્તોઃ સામીપ્યં ચતુર્ગતિષુ મુઞ્ચતિ ॥૪૬॥

ટીકા—યઃ પુનરવિદ્વાન્ હેયોપાદેયતત્ત્વાનભિજ્ઞઃ પુદ્ગલદ્રવ્યં દેહાદિકમભિનન્દતિ શ્રદ્ધતે આત્માત્મીયભાવેન પ્રતિપદ્યતે તસ્ય જન્તોર્જીવસ્ય તત્પુદ્ગલદ્રવ્યં ચતસૃષુ નારકાદિગતિષુ સામીપ્યં

પરદ્રવ્યોંમેં અનુરાગ કરનેસે હોનેવાલે દોષકો દિખાતે હેં—

પુદ્ગલકો નિજ જાનકર, અજ્ઞાની રમજાય ।

ચહુંગતિમેં તા સંગકો, પુદ્ગલ નહીં તજાય ॥૪૬॥

અર્થ—જો હેયોપાદેયકે સ્વરૂપકો ન સમજાનેવાલા, શરીરાદિક પુદ્ગલ દ્રવ્યકો આપ (આત્મ)રૂપ તથા અપનેકો (આત્માકે) માનતા હૈ, ઉસ જીવકે સાથ નરકાદિક ચાર ગતિયોંમેં વહ પુદ્ગલ અપના સમ્બન્ધ નહીં છોડતા હૈ, અર્થાત્ ભવ-ભવમેં વહ પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવકે સાથ બંધા હી રહતા હૈ । ઉસસે પિંડ નહીં છૂટ પાતા ॥૪૬॥

હવે, પરદ્રવ્યોના અનુરાગમાં દોષ બતાવે છે :—

અભિનંદે અજ્ઞાની જે, પુદ્ગલને નિજ જાણ,

ચૌગતિમાં નિજ સંગને, તજે ન પુદ્ગલ, માન. ૪૬.

અન્વયાર્થ :—[યઃ અવિદ્વાન્] જે (હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોને નહિ જાણનાર) [પુદ્ગલદ્રવ્યં] પુદ્ગલ દ્રવ્યને (શરીરાદિકને) [અભિનન્દતિ] અભિનંદે છે—શ્રદ્ધે છે (અર્થાત્ તેને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે). [તસ્ય જન્તોઃ] તે બિચારા જીવની સાથેના [સામીપ્યં] સંયોગ-સંબંધને [તત્] તે (પુદ્ગલ) [ચતુર્ગતિષુ] નરકાદિ ચાર ગતિઓમાં [જાતુ ન મુઞ્ચતિ] કદાચિત્ પણ છોડતો નથી.

ટીકા :—વળી જે અવિદ્વાન્ છે અર્થાત્ હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોનો અનભિજ્ઞ છે તે પુદ્ગલદ્રવ્યને એટલે દેહાદિકને અભિનંદે છે—શ્રદ્ધે છે અર્થાત્ તેને આત્મભાવે અને આત્મીયભાવે (અર્થાત્ આત્મરૂપ અને આત્માનું) માને છે; તે બિચારા જીવનું સમીપપણું (—પ્રત્યાસન્નપણું—નિકટતા સંયોગ-સંબંધ) તે પુદ્ગલદ્રવ્ય નરકાદિ ચાર ગતિઓમાં કદાચિત્ પણ છોડતું નથી.

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૧૩૩

પ્રત્યાસત્તિં સંયોગસમ્બન્ધં જાતુ કદાચિદપિ ન ત્યજતિ ।

અથાહ શિષ્યઃ—સ્વરૂપપરસ્ય કિં ભવતીતિ સુગમમ્ ।

ગુરુરાહ—

આત્મસ્વરૂપમેં તત્પર રહેનેવાલેકો કયા હોતા હૈ ?

આચાર્ય કહતે હૈ—

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાની જીવ શરીરાદિક પુદ્ગલને આત્મસ્વરૂપ અને આત્માનું માને છે, તેથી પુદ્ગલ-દ્રવ્ય ચારે ગતિઓમાં આત્મા સાથેનો સંબંધ છોડતું નથી. તે સાથે ને સાથે જ રહે છે.

શરીરાદિક પુદ્ગલ દ્રવ્ય અચેતન છે. તે આત્માથી સર્વથા ભિન્ન છે. તેની સાથેની એકતા સર્વથા હેય છે, પરંતુ અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને હેય-ઉપાદેયનો વિવેક નહિ હોવાથી તે આત્માથી ભિન્ન પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિ કરે છે, અર્થાત્ તેમને આત્મસ્વરૂપ માને છે. તેમની અનુકૂલ-પ્રતિકૂલરૂપ પરિણતિ જોઈ તે રાગ-દ્વેષ કરે છે અને રાગ-દ્વેષજનિત આસ્રવ-બંધથી તેને નરકાદિ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય છે. એ રીતે જીવ સાથેનો પુદ્ગલ-સંબંધ ચાલુ રહે છે. તે કદી છૂટતો નથી. સમાધિતંત્ર શ્લોક ૧૫માં કહ્યું છે કે—

‘મૂલં સંસારદુઃખસ્ય દેહ ઇવાત્મઘીસ્તતઃ’ ।

દેહમાં જ આત્મબુદ્ધિ કરવી તે સંસારના દુઃખનું કારણ છે. ૪૬

પુદ્ગલ મારું નથી, માટે પુદ્ગલનું કાંઈ પણ હું કરી શકું નહિ એવો નિર્ણય કરી આત્મસન્મુખ થવું, જેથી પુદ્ગલ સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય.

જીવની સાથે રહેવું કે ન રહેવું-એવું પુદ્ગલને તો કાંઈ જ્ઞાન નથી, પરંતુ જીવના વિકારને અને તેને (પૌદ્ગલિક કર્મને) નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે, તેથી જ્યાં સુધી જીવ વિકાર કરે ત્યાં સુધી આ સંબંધ છૂટે નહિ.

હવે શિષ્ય કહે છે—સ્વરૂપમાં તત્પર રહેનારને શું (ફળ) પ્રાપ્ત થાય છે?

ગુરુ કહે છે :—

આત્માનુષ્ઠાનનિષ્ઠસ્ય વ્યવહારબહિઃસ્થિતેઃ ।

જાયતે પરમાનન્દઃ કશ્ચિદ્યોગેન યોગિનઃ ॥૪૭॥

ટીકા—આત્મનોડનુષ્ઠાનં દેહાદેર્વાવર્ત્ય સ્વાત્મન્યેવાવસ્થાપનં તત્પરસ્ય વ્યવહારાત્પ્રવૃત્તિ-
નિવૃત્તિલક્ષણાદ્બહિઃસ્થિતેઃ બાહ્યસ્ય યોગિનો ધ્યાતુર્યોગેન સ્વાત્મધ્યાનેન હેતુના કશ્ચિદ્ વાચાગોચરઃ
પરમોડનન્યસમ્ભવી આનન્દઃ ઉત્પદ્યતે ।

ગ્રહણ ત્યાગસે શૂન્ય જો, નિજ આતમ લવલીન ।

યોગીકો હો ધ્યાનસે, કોઈ પરમાનન્દ નવીન ॥૪૭॥

અર્થ—દેહાદિકસે હટકર અપને આત્મામેં સ્થિત રહનેવાલે તથા પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-
લક્ષણવાલે—વ્યવહારસે બાહિર દૂર રહનેવાલે, ધ્યાની-યોગી પુરુષકો આત્મ-ધ્યાન કરનેસે કોઈ
એક વચનોંકે અગોચર પરમ જો દૂસરોંકો નહીં હો સકતા, એસા આનન્દ ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥૪૭॥

વિરમી પર વ્યવહારથી, જે આતમરસ લીન,

પામે યોગીશ્રી અહો! પરમાનંદ નવીન. ૪૭.

અન્વયાર્થ :—[આત્માનુષ્ઠાનનિષ્ઠસ્ય] આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થયેલા (લીન થયેલા)
[વ્યવહારબહિઃસ્થિતેઃ] તથા વ્યવહારથી દૂર (બહાર) રહેલા [યોગિનઃ] યોગીને [યોગેન] યોગથી
(આત્મ-ધ્યાનથી) [કશ્ચિદ્ પરમાનન્દઃ] કોઈ અનિર્વચનીય પરમ આનંદ [જાયતે] ઉત્પન્ન થાય
છે.

ટીકા :—આત્માનું અનુષ્ઠાન એટલે દેહાદિથી હઠીને પોતાના આત્મામાં જ
અવસ્થાપન (નક્કી સ્થિત રહેવું તે)—તેમાં તત્પર રહેલા તથા પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારથી
બહાર (દૂર) રહેલા ધ્યાન કરનાર યોગીને, યોગથી એટલે પોતાના આત્માના ધ્યાનથી કોઈક
વાણી અગોચર તથા અન્યને ન સંભવી શકે, તેવો પરમ આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—શારીરિક બાહ્ય પદાર્થો તરફનું વલણ (ઝુકાવ) હઠાવી તથા પ્રવૃત્તિ-
નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારથી દૂર રહી, જ્યારે યોગી સ્વ-સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. ત્યારે
આત્મધ્યાનથી તેને કોઈ અનિર્વચનીય પરમ આનંદ આવે છે.

શ્રી દેવસેનાચાર્ય 'તત્ત્વસાર'—શ્લોક★ પૃ. ૫૮માં કહ્યું છે કે :—

★ ઉભયવિંણદેં ણિય ઉવલદ્ધે સુસુદ્ધ સસરૂવે ।

વિલસદ્ પરમાણંદો જોઈણં જોયસત્તીણ ॥૫૮॥

તત્કાર્યમુચ્યતે—

**આનન્દો નિર્દહત્યુદ્ધં કર્મેન્ધનમનારતમ્ ।
ન ચાસૌ યિઘતે યોગી બહિર્દુઃખેષ્વચેતનઃ ॥૪૮॥**

ટીકા—સ પુનરાનન્દ ઉદ્ધં પ્રભૂતં કર્મસન્તતિં નિર્દહતિ । વહ્નિરિન્ધનં યથા । કિં ચ અસાવાનન્દાવિષ્ટો યોગી બહિર્દુઃખેષુ પરીષહોપસર્ગક્લેશેષુ અચેતનોઽસંવેદનઃ સ્યાત્તત એવ ન યિઘતે ન સંક્લેશં યાતિ ।

સ આનન્દકે કાર્યકો બતાતે હૈ—

**નિજાનંદ નિત દહત હૈ, કર્મકાષ્ટ અધિકાય ।
બાહ્ય દુઃખ નહિં વેદતા, યોગી યેદ ન પાય ॥૪૮॥**

અર્થ—જૈસે અગ્નિ, ઈન્ધનકો જલા ડાલતા હૈ, ડસી તરહ આત્મામેં પૈદા હુઆ પરમાનન્દ, હમેશાસે ચલે આએ પ્રચુર કર્મોકો અર્થાત્ કર્મ-સન્તતિકો જલા ડાલતા હૈ, ઓર આનન્દ સહિત યોગી, બાહિરી દુઃખોકે-પરીષહ ઉપસર્ગ સમ્બન્ધી ક્લેશોકે અનુભવસે રહિત હો જાતા હૈ । જિસસે યેદકે (સંક્લેશકો) પ્રાપ્ત નહીં હોતા ॥૪૮॥

‘રાગ-દ્વેષરૂપ ઉભય ભાવ (પરિણામ) વિનષ્ટ થતાં યોગશક્તિ દ્વારા પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં, યોગીને યોગશક્તિ દ્વારા પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.’

વાસ્તવમાં રાગ-દ્વેષનો અભાવ તે જ પરમ આનંદની પ્રાપ્તિનું મૂળ કારણ છે. ૪૭. તેનું (આનંદનું) કાર્ય કહે છે :—

**કરતો અતિ આનંદથી, કર્મ-કાષ્ટ પ્રક્ષીણ,
બાહ્ય દુઃખોમાં જડ સમો, યોગી ખેદ વિહીન. ૪૮.**

અન્વયાર્થ :—[સઃ આનન્દઃ] તે આનંદ (આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલો આનંદ) [ઉદ્ધં કર્મેન્ધનં] પ્રચુર કર્મરૂપી ઈન્ધનને [અનારતં] નિરંતર [નિર્દહતિ] જલાવી દે છે અને [અસૌ યોગી ચ] તે (આનંદમગ્ન) યોગી [બહિર્દુઃખેષુ] બહારનાં દુઃખોમાં [અચેતનઃ] અચેતન રહેવાથી (બહારનાં દુઃખોથી અજ્ઞાત હોવાથી) [ન યિઘતે] ખેદ પામતો નથી.

ટીકા :—વળી, તે આનંદ પ્રચુર કર્મસંતતિને બાળી નાખે છે; જેમ અગ્નિ ઈન્ધનને બાળે છે તેમ, અને તે આનંદમગ્ન યોગી, બહારનાં દુઃખોમાં અર્થાત્ પરીષહ-ઉપસર્ગ સંબંધી ક્લેશોમાં અચેતન એટલે સંવેદન વિનાનો થઈ જાય છે, (દુઃખના નિમિત્તરૂપ પદાર્થો તરફ લક્ષ રહેતું નથી) તેથી તેને ખેદ થતો નથી અર્થાત્ તે સંક્લેશ પામતો નથી.

યસ્માદેવં તસ્માત્—

અવિદ્યાભિદુરં જ્યોતિઃ પરં જ્ઞાનમયં મહત્ ।

તત્પ્રષ્ટવ્યં તદેષ્ટવ્યં તદ્દ્રષ્ટવ્યં મુમુક્ષુભિઃ ॥૪૧॥

ટીકા—તદાનન્દસ્વભાવં જ્ઞાનમયં સ્વાર્થાવભાસાત્મકં પરમુત્કૃષ્ટમવિદ્યાભિદુરં વિભ્રમચ્છેદકં

પૂજ્ય અવિદ્યા-દૂર યહ, જ્યોતિ જ્ઞાનમય સાર ।

મોક્ષાર્થી પૂછો ચહો, અનુભવ કરો વિચાર ॥૪૬॥

અર્થ—અવિદ્યાકો દૂર કરનેવાલી મહાન્ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનમયી જ્યોતિ હૈ । સો મુમુક્ષુઓં (મોક્ષાભિલાષિયોં)કો ઉસીકે વિષયમેં પૂછના ચાહિયે, ઉસીકી વાંછા કરની ચાહિયે ઓર ઉસે હી અનુભવમેં લાના ચાહિયે ।

વિશબ્દાર્થ—વહ આનન્દ સ્વભાવશાલી, મહાન્ ઉત્કૃષ્ટ, વિભ્રમકો નષ્ટ કરનેવાલી,

ભાવાર્થ :—જેમ અગ્નિ ઈન્ધનને બાળી નાખે છે તેમ આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલો પરમાન્દ, કર્મ-સંતતિને (કર્મના સમૂહને) ભસ્મ કરી દે છે, આનંદમગ્ન યોગી પરીષદ-ઉપસર્ગાદિનાં બાહ્ય દુઃખોમાં અચેતન રહેવાથી અર્થાત્ તેને તે દુઃખોનું અનુભવન નહિ હોવાથી ખેદખિન્ન થતો નથી.

યોગીને આત્માની એકાગ્રતાથી-ધ્યાનથી-પ્રચુર (ઘણાં) કર્મોની નિર્જરા થાય છે અને ધ્યાનાવસ્થામાં પરમાન્દનો એવો વચન અગોચર સ્વાદ આવે છે કે તેને તે સ્વાદમાં બાહ્ય સંયોગોનું કાંઈપણ વેદન થતું નથી. ૪૮.

એમ છે તેથી.

જ્ઞાનમયી જ્યોતિર્મહા, વિભ્રમ નાશક જેહ,

પૂછે, ચાહે, અનુભવે, આત્માર્થી જન તેહ. ૪૯.

અન્વયાર્થ :—[અવિદ્યાભિદુરં] અવિદ્યાને દૂર કરવાવાળી [મહત્ પરં] મહાન્ ઉત્કૃષ્ટ [જ્ઞાનમયં જ્યોતિઃ] જ્ઞાનમય જ્યોતિ છે; [મુમુક્ષુભિઃ] મુમુક્ષુઓએ [તત્ પ્રષ્ટવ્યં] તેના વિષયમાં પૂછવું જોઈએ, [તત્ દ્રષ્ટવ્યં] તેની વાંચના કરવી જોઈએ અને [તદ્ દ્રષ્ટવ્યમ્] તેનો અનુભવ કરવો જોઈએ.

ટીકા :—તે આનંદ-સ્વભાવી, જ્ઞાનમયી, સ્વાર્થને પ્રકાશવાવાળી, મહાન્ ઉત્કૃષ્ટ

મહત્ વિપુલં ઇન્દ્રાદીનાં પૂજ્યં વા જ્યોતિઃ પ્રષ્ટ્યં મુમુક્ષુભિર્ગુર્વાદિભ્યોઽનુયોક્તવ્યમ્ । તથા તદેવ
 ઇષ્ટ્યં અભિલષણીયં તદેવ ચ દ્રષ્ટવ્યમનુભવનીયમ્ ।

એવં વ્યુત્પાદ્ય વિસ્તરતો વ્યુત્પાદ્ય ઉક્તાર્થતત્ત્વં પરમકરુણયા સંગૃહ્ય તન્મનસિ
 સંસ્થાપયિતુકામઃ સૂરિરિદમાહ—

કિં બહુનેતિ ? હે સુમતે ! કિં કાર્યં બહુનોક્તેન હેયોપાદેયતત્ત્વયોઃ સંક્ષેપેનાપિ પ્રાજ્ઞચેતસિ
 સ્વાર્થકો પ્રકાશન કરનેવાલી, અથવા ઇન્દ્રાદિકોંકે દ્વારા પૂજ્ય એસી જ્યોતિ હૈ । મોક્ષકી ઇચ્છા
 રખનેવાલોંકો ચાહિયે કિ વે ગુરુ આદિકોંસે ડસીકે વિષયમેં પૂછ-તાછ કરેં તથા ડસીકો
 ચાહેં એવં ડસીકા અનુભવ કરેં ॥૪૭॥

ઇસ પ્રકાર શિષ્યકો વિસ્તારકે સાથ સમજાકર આચાર્ય અવ પરમ કરુણાસે ડસ
 કહે હુએ અર્થસ્વરૂપકો સંક્ષેપકે સાથ શિષ્યકે મનમેં બેઠાનેકી ઇચ્છાસે કહતે હેં કિ “હે
 સુમતે-અચ્છી બુદ્ધિવાલે ! બહુત કહનેસે ક્યા ? હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોંકો સંક્ષેપમેં મી બુદ્ધિમાનોંકે
 હૃદયોંમેં ડતારા જા સકતા હૈ । ડન્હેં સારરૂપમેં બતલાયા જા સકતા હૈ ।”

અવિદ્યાને દૂર કરવાવાળી, વિભ્રમનો નાશ કરવાવાળી, મહાવિપુલ, ઇન્દ્રાદિને પૂજનીય-એવી
 જ્યોતિ છે. મુમુક્ષુઓએ તે વિષયમાં ગુરુ આદિ પાસેથી પૂછતાછ કરી લેવી જોઈએ, તેની
 જ વાંચણ કરવી જોઈએ, તેની જ અભિલાષા કરવી જોઈએ, તેને જ જોવી જોઈએ અને
 તેનો જ અનુભવ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનમય જ્યોતિ અજ્ઞાન-વિનાશક છે, સ્વ-પર પ્રકાશક છે, ઉત્કૃષ્ટ છે
 અને ઇન્દ્રોને-પણ પૂજ્ય છે. માટે મોક્ષના અભિલાષી જીવોએ પ્રતિસમય તેનો જ વિચાર
 કરવો, તે સંબંધી જ ગુરુ વગેરેને પૂછતાછ કરવી, નિરંતર તેની જ અભિલાષા કરવી અને
 તેનો જ અનુભવ કરવો.

સમાધિતંત્ર શ્લોક ૫૩માં કહ્યું છે કે :—

‘યોગીએ આત્મજ્યોતિની જ વાત કરવી બીજાઓને તે સંબંધી જ પૂછવું, તેની જ
 ઇચ્છા કરવી અને તેમાં જ લીન થવું, જેથી તે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનમય સ્વભાવ પ્રાપ્ત
 કરે’*. ૪૯

આ રીતે સમજાવીને-વિસ્તારથી સમજાવીને, આચાર્ય હવે કહેલા અર્થ-તત્ત્વને પરમ
 કરુણાથી સંક્ષેપમાં કહી શિષ્યના મનમાં ઠસાવવાની ઇચ્છાથી કહે છે—

બહુ કહેવાથી શું? હે સુમતે-સારી બુદ્ધિવાળા! બહુ બોલવાથી શું? કારણ કે હેય-

★ તદ્ બ્રૂયાત્તત્પરાન્ પૃચ્છેત્તદિચ્છેત્તત્પરો ભવેત્ ।
 યેનાઽવિદ્યામયં રૂપં ત્યક્ત્વા વિદ્યામયં વ્રજેત્ ॥૫૩॥

નિવેશયિતું શક્યત્વાદિતિભાવઃ ।

જીવોઽન્યઃ પુદ્ગલશ્ચાન્ય ઇત્યસૌ તત્ત્વસંગ્રહઃ ।

યદન્યદુચ્યતે કિંચિત્સોઽસ્તુ તસ્યૈવ વિસ્તરઃ ॥૫૦॥

ટીકા—જીવો દેહાદેર્ભિન્નો દેહાદિશ્ચ જીવાદ્भिन्न इतीयानेव असौ विधीयते आत्मनस्तत्त्वस्य भूतार्थस्य संग्रहः सामस्त्येन ग्रहणं निर्णयः स्यात् । यत्पुनरितस्तत्त्वसंग्रहादन्यदतिरिक्तं किंचिद्भेदप्रभेदादिकं विस्तररुचिशिष्यापेक्षयाचार्यैरुच्यते । स तस्यैव विस्तरो व्यासोऽस्तु तमपि

जीव जुदा पुद्गल जुदा, यही तत्त्वका सार ।

अन्य कछू व्याख्यान जो, याहीका विसतार ॥५०॥

અર્થ—‘જીવ જુદા છે, પુદ્ગલ જુદા છે,’ બસ ઇતના હી તત્ત્વકે કથનકા સાર છે, ઇસીમેં સબ કુછ આ ગયા । ઇસકે સિવાય જો કુછ બી કહા જાતા છે, વહ સબ ઇસીકા વિસ્તાર છે ।

વિશબ્દાર્થ—‘જીવ’ શરીરાદિકસે ભિન્ન છે, ‘શરીરાદિક’ જીવસે ભિન્ન છે’ બસ ઇતના હી કહના છે કિ સત્યાર્થ આત્મરૂપ તત્ત્વકા સમ્પૂર્ણરૂપસે ગ્રહણ (નિર્ણય) હો જાય । ઓર જો કુછ ઇસ તત્ત્વ-સંગ્રહકે સિવાય ભેદ-પ્રભેદ આદિક વિસ્તારમેં સુનનેકી રુચિ-ઇચ્છા રખનેવાલે શિષ્યોંકે લિએ આચાર્યોંને કહા છે, વહ સબ ઇસીકા વિસ્તાર છે । ઇસી એક બાતકો

ઉપાદેય તત્ત્વોને સંક્ષેપમાં પણ બુદ્ધિમાનના હૃદયમાં ઉતારવા શક્ય છે—એવો ભાવ છે.

જીવ-પુદ્ગલ બે ભિન્ન છે, એ જ તત્ત્વનો સાર,

અન્ય કાંઈ વ્યાખ્યાન જે, તે તેનો વિસ્તાર. ૫૦

અવ્યયાર્થ :—[જીવઃ અન્યઃ] જીવ ભિન્ન છે અને [પુદ્ગલઃ ચ અન્યઃ] પુદ્ગલ ભિન્ન છે; [ઇતિ અસૌ તત્ત્વસંગ્રહઃ] આટલો જ તત્ત્વ કથનનો સાર છે. [યત્ અન્યત્ કિંચિત્ ઉચ્યતે] (એના સિવાય) બીજું જે કંઈ કહેવાય છે, [સ તસ્ય એવ વિસ્તરઃ અસ્તુ] તે એનો જ વિસ્તાર છે.

ટીકા :—જીવ, શરીરાદિથી ભિન્ન છે અને શરીરાદિ જીવથી ભિન્ન છે, આટલું જ વિધાન કરવું (કથન કરવું) તે આત્મતત્ત્વનો ભૂતાર્થ-સત્યાર્થનો સંગ્રહ છે અર્થાત્ સંપૂર્ણપણે (તેનું) ગ્રહણ-નિર્ણય છે. આ તત્ત્વસંગ્રહથી અતિરિક્ત (એના સિવાય) જે કંઈ ભેદ-પ્રભેદાદિ છે તે આચાર્ય જે કહ્યું છે તેનો જ વિસ્તાર રુચિવાળા શિષ્યની અપેક્ષાએ

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૧૩૯

વયમભિનન્દામ ઇતિ ભાવઃ॥

આચાર્યઃ શાસ્ત્રાધ્યયનસ્ય સાક્ષાત્પારમ્પર્યેણ ચ ફલં પ્રતિપાદયતિ :—

**ઈષ્ટોપદેશમિતિ સમ્યગધીત્ય ધીમાન્,
માનાપમાનસમતાં સ્વમતાદ્ વિતન્ય ।**

‘જીવ જુદા છે ઓર પુદ્ગલ જુદા છે’ સમજાનેકે લિએ હી કહા ગયા છે । જો વિસ્તાર કિયા છે । ડસકો ઢી હમ શ્રદ્ધાકી દૃષ્ટિસે દેખતે છે ॥50॥

આચાર્ય શાસ્ત્રકે અધ્યયન કરનેકા સાક્ષાત્ અથવા પરમ્પરાસે હોનેવાલે ફલકો બતલાતે છે—

**ઈષ્ટરૂપ ઉપદેશકો, પદે સુબુદ્ધિ ભવ્ય ।
માન અમાનમેં સામ્યતા, નિજ મનસે કર્તવ્ય ॥**

વિસ્તાર છે. અમે તેને પણ અભિનંદીએ છીએ (તેને પણ અમે શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ આવકારીએ છીએ)—એવો ભાવ છે.

ભાવાર્થ :—જીવ અને પુદ્ગલ એકબીજાથી ભિન્ન છે; તેથી જીવ, પુદ્ગલનું અને પુદ્ગલ જીવનું કાંઈ કાર્ય કરી શકે નહિ, છતાં તેઓ એકબીજાનું કાર્ય કરે છે એમ માનવામાં આવે તો બંને દ્રવ્યોની ભિન્નતા રહેતી નથી અને અભિપ્રાયમાં દ્રવ્યોનો અભાવ થાય છે. એવી માન્યતા જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી જીવને ભેદજ્ઞાનરૂપ પરિણતિ થાય નહિ.

આત્મસન્મુખ થઈ ભેદજ્ઞાન દ્વારા આત્મતત્ત્વનો નિર્ણય કરવો એ તત્ત્વ-કથનનો સાર છે. વિસ્તાર રુચિવાળા શિષ્યોને લક્ષમાં રાખી આચાર્યે જે ભેદ-પ્રભેદથી કથન કર્યું છે એ બધો તેનો (તે તત્ત્વ-સંગ્રહનો) જ વિસ્તાર છે. ટીકાકાર તેને અભિનંદે છે—સહર્ષ સ્વીકારે છે. (૫૦).

આચાર્ય, શાસ્ત્રના અધ્યયનનું સાક્ષાત્ તથા પરંપરાએ પ્રાપ્ત થતા ફળનું પ્રતિપાદન કરે છે :—

(વસંતતિલકા)

**ઈષ્ટોપદેશ મતિમાન ભણી સુરીતે,
માનાપમાન તુ સહે નિજ સામ્યભાવે,**

મુક્તાગ્રહો વિનિવસન્સજને વને વા,
મુક્તિશ્રિયં નિરુપમામુપયાતિ ભવ્યઃ ॥૫૧॥

ટીકા—ઇત્યનેન પ્રકારેણ ઇષ્ટોપદેશં, ઇષ્ટં સુખં તત્કારણત્વાન્મોક્ષસ્તદુપાયત્વાચ્ચ સ્વાત્મધ્યાનં ઉપદિશ્યતે યથાવત્પ્રતિપાદ્યતે અનેનાસ્મિન્નિતિ વા ઇષ્ટોપદેશો નામ ગ્રન્થસ્તં સમ્યગ્

આગ્રહ છોડ સ્વગ્રામમેં, વા વનમેં સુ વસેય ।
ઉપમા રહિત સ્વમોક્ષશ્રી, નિજકર સહજહિ લેય ॥૫૧॥

અર્થ—ઇસ પ્રકાર ‘ઇષ્ટોપદેશ’કો ભલી પ્રકાર પઢકર-મનન કર હિત-અહિતકી પરીક્ષા કરનેમેં દક્ષ-નિપુણ હોતા હુઆ ભવ્ય અપને આત્મ-જ્ઞાનસે માન ઓર અપમાનમેં સમતાકા વિસ્તાર કર છોડ દિયા હૈ આગ્રહ જિસને ઈસા હોકર નગર અથવા વનમેં વિધિપૂર્વક રહતા હુઆ ઉપમા રહિત મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીકો પ્રાપ્ત કરતા હૈ ।

વિશબ્દાર્થ—ઇષ્ટ કહતે હૈં સુખકો-મોક્ષકો ઓર ડસકે કારણભૂત સ્વાત્મધ્યાનકો । ઈસ ઈષ્ટકા ઉપદેશ યથાવત્ પ્રતિપાદન કિયા હૈ જિસકે દ્વારા યા જિસમેં, ઈસલિે ઈસ ગ્રન્થકો કહતે હૈં ‘ઇષ્ટોપદેશ’ । ઈસકા ભલી પ્રકાર વ્યવહાર ઓર નિશ્ચયસે પઠન ંવં ચિન્તન

છોડી મતાગ્રહ વસે સ્વજને વને વા,
મુક્તિવધૂ નિરુપમા જ સુભવ્ય પામે. ૫૧.

અન્વયાર્થ :—[ઈતિ] એવી રીતે [ઈષ્ટોપદેશં સમ્યક્ અધીત્ય] ‘ઈષ્ટોપદેશ’નો સારી રીતે અભ્યાસ કરીને [ધીમાન્ ભવ્યઃ] બુદ્ધિશાળી ભવ્ય [સ્વમતાત્] પોતાના આત્મજ્ઞાનથી [માનાપમાનસમતાં] માન-અપમાનમાં સમતા [વિત્તન્ય] વિસ્તારી [મુક્તાગ્રહઃ] આગ્રહ છોડી, [સજને વને વા] નગરમાં કે વનમાં [નિવસન્] નિવાસ કરતો થકો [નિરુપમાં મુક્તિશ્રિયમ્] ઉપમારહિત મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીને [ઉપયાતિ] પ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકા :—ઈતિ એ પ્રકારે ‘ઈષ્ટોપદેશ’—અર્થાત્ ઈષ્ટ એટલે સુખ તેનું કારણ મોક્ષ અને તેના ઉપાયરૂપ સ્વાત્માનું ધ્યાન-તેનો જેમાં વા જે વડે યથાવત્ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે-તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું તે ‘ઈષ્ટોપદેશ’ નામનો ગ્રન્થ છે.

તેનો સમ્યક્ પ્રકારે એટલે વ્યવહાર-નિશ્ચયદ્વારા અભ્યાસ કરીને-પઠન કરીને-ચિંતન કરીને, ધીમાન્ એટલે હિત-અહિતની પરીક્ષા કરવામાં નિપુણ—એવો ભવ્ય અર્થાત્ અનંત જ્ઞાનાદિ પ્રગટ કરી શકે તેવી યોગ્યતાવાળો જીવ, ઉપમારહિત, અર્થાત્ અનુપમ અનંત

કહાન જૈનશાસ્ત્રમાળા]

ઈષ્ટોપદેશ

[૧૪૧

વ્યવહારનિશ્ચયાભ્યામધીત્ય પઠિત્વા ચિંતયિત્વા ચ ધીમાન્ હિતાહિતપરીક્ષાદક્ષો ભવ્યોऽનન્ત-જ્ઞાનાદ્યાવિર્ભાવયોગ્યો જીવઃ મુક્તિશ્રિયમનંતજ્ઞાનાદિસમ્પદં નિરુપમામનૌપમ્યાં પ્રાપ્નોતિ। કિં કુર્વન્? મુક્તાગ્રહો વર્જિતવહિરર્થાભિનિવેશઃ સન્ સજને ગ્રામાદૌ વને વાઽરણ્યે વિનિવસન્ વિધિપૂર્વકં તિષ્ઠન્। કિં કૃત્વા? વિતન્ય વિશેષેણ વિસ્તાર્ય। કાં? માને મહત્વાધાને અપમાને ચ મહત્ત્વખણ્ડને સમતાં રાગદ્વેષયોરભાવમ્। કસ્માદ્દેતોઃ સ્વમતાત્ ઇષ્ટોપદેશાધ્યયનચિન્તન-જનિતાદાત્મજ્ઞાનાત્।

ઉક્તં ચ [સમાધિતન્ત્રે]—

“યદા મોહાત્પ્રજાયેતે રાગદ્વેષૌ તપસ્વિનઃ।
તદૈવ ભાવયેત્સ્વસ્થમાત્માનં સામ્યતઃ ક્ષણાત્” ॥૧૩૧॥

કરકે હિત ઓર અહિતકી પરીક્ષા કરનેમેં ચતુર એસે ભવ્ય પ્રાણી, જિસસે અનન્ત-જ્ઞાનાદિક પ્રગટ હો સકતે હૈં—ઇસ ઇષ્ટોપદેશકે અધ્યયન-ચિન્તન કરનેસે ઉત્પન્ન હુએ આત્મજ્ઞાનસે માન-અપમાનમેં રાગ-દ્વેષકો ન કરનેરુપ સમતાકા પ્રસાર કર નગર-ગ્રામાદિકોમેં અથવા નિર્જન-વનમેં વિધિ-પૂર્વક ઠહરતે હુએ છોડ દિયા હૈ બાહરી પદાર્થોમેં મૈં ઓર મેરેપનકા આગ્રહ અથવા હઠાગ્રહ જિસને એસા વીતરાગ હોતા હુઆ પ્રાણી અનુપમ તથા અનન્ત જ્ઞાનાદિ ગુણોકો ઓર સમ્પત્તિરુપ મુક્તિ-લક્ષ્મીકો પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ। જૈસા કિ કહા ગયા હૈ “યદા મોહાત્પ્રજાયેતે” ॥

જ્ઞાનાદિ સંપદારૂપ મુક્તિ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે. શું કરીને? આગ્રહ છોડી દઈને અર્થાત્ બાહ્ય પદાર્થોમાં અભિનિવેશ (વિપરીત માન્યતા) છોડી દઈને, ગ્રામાદિમાં વા વનમાં નિવાસ કરતો થકો અર્થાત્ વિધિપૂર્વક રહેતો થકો, (તે મોક્ષલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે).

શું કરીને? વિશેષપણે વિસ્તારીને-ફેલાવીને શું (વિસ્તારી)? માનમાં એટલે મહત્તા-પ્રાપ્તિમાં અને અપમાનમાં એટલે મહત્ત્વના ખંડનમાં (માનભંગમાં) રાગ-દ્વેષના અભાવરૂપ સમતાને (વિસ્તારીને)-(માન અપમાનના પ્રસંગે સમતાભાવ રાખીને);

કયા કારણથી? સ્વમતથી એટલે ઈષ્ટોપદેશના અધ્યયન અને ચિંતનથી ઉત્પન્ન થયેલા આત્મજ્ઞાનથી—(માન-અપમાન પ્રસંગે સમતાભાવ રાખી.....મુક્તિ-લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે.)

‘સમાધિતન્ત્ર’ શ્લોક ઉલ્લામાં કહ્યાં છે કે :—

“જ્યારે તપસ્વીને મોહના કારણે રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ તેણે

ટીકા-પ્રશસ્તિ:

વિનયેન્દુમુનેર્વાક્યાદ્વ્યાનુગ્રહહેતુના ।

ઈષ્ટોપદેશટીકેયં કૃતાશાધરધીમતા ॥૧॥

ઉપશમ ઇવ મૂર્તઃ સાગરેન્દોર્મુનીન્દ્રાદજનિ વિનયચન્દ્રઃ સચ્ચકોરૈકચન્દ્રઃ ।

જગદમૃતસગર્ભાઃ શાસ્ત્રસંદર્ભગર્ભાઃ શુચિચરિત્તવરિષ્ણોર્યસ્ય ધિન્વન્તિ વાચઃ ॥૨॥

જિસ સમય તપસ્વીકો મોહકે ઉદયસે મોહકે કારણ રાગ-દ્વેષ પૈદા હોને લગે, ઉસ સમય શીઘ્ર હી અપનેમેં સ્થિત આત્માકી સમતાસે ભાવના કરે, અથવા સ્વસ્થ આત્માકી ભાવના ભાવે, જિસસે ક્ષણભરમેં વે રાગ-દ્વેષ શાન્ત હો જાવેંગે ॥૫૧॥

આગે ઇસ ગ્રન્થકે સંસ્કૃત ટીકાકાર પંડિત આશધરજી કહતે હૈ કિ—

પ્રશસ્તિ:

અર્થ—વિનયચંદ્ર નામક મુનિકે વાક્યોંકા સહારા લેકર ભવ્ય પ્રાણિયોંકે ઉપકારકે લિે મુજ આશાધર પંડિતને યહ ‘ઈષ્ટોપદેશ’ નામક ગ્રન્થકી ટીકા કી હૈ ।

અર્થ—સાગરચન્દ્ર નામક મુનીન્દ્રસે વિનયચંદ્ર હુએ જો કિ ઉપશમકી (શાંતિકી)

પોતાનામાં સ્થિત (પરમ શુદ્ધ) આત્માની ભાવના કરવી, જેથી ક્ષણવારમાં રાગ-દ્વેષ શાંત થઈ જશે.”

ભાવાર્થ :—આ ‘ઈષ્ટોપદેશ’માં—ઈષ્ટ એટલે મોક્ષ અને ઉપદેશ એટલે તેના ઉપાયરૂપ આત્મધ્યાન—તેનું નિરૂપણ (પ્રતિપાદન) કરવામાં આવ્યું છે.

ગામ કે વનમાં વસતો થકો જે ભવ્ય જીવ, આ ઈષ્ટોપદેશ વ્યવહાર-નિશ્ચયદ્વારા સમ્યક્ પ્રકારે અધ્યયન-ચિંતવન કરી હિતાહિતનો વિવેક કરે છે તથા બાહ્ય પદાર્થોમાં મમત્વનો ત્યાગ કરી માન-અપમાન-પ્રસંગે સમતાભાવ રાખે છે, તે ‘ઈષ્ટોપદેશ’ના અધ્યયન-ચિંતવનથી પ્રાપ્ત કરેલા આત્મજ્ઞાન દ્વારા અનુપમ મોક્ષ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૧.

ટીકા-પ્રશસ્તિ

વિનયચન્દ્ર નામના મુનિનાં વાક્યોનો સહારો લઈ, ભવ્ય પ્રાણીઓના ઉપકારના હેતુએ ધીમાન્ (પંડિત) આશાધરે ઈષ્ટોપદેશની આ ટીકા કરી છે.’.....૧.

‘સાગરચન્દ્ર નામના મુનીન્દ્રથી (તેમના શિષ્ય) વિનયચન્દ્ર થયા. તેઓ જાણે કે

जयन्ति जगतीवन्द्या श्रीमन्नेमिजिनाङ्घ्रयः।
रेणवोऽपि शिरोराज्ञामारोहन्ति यदाश्रिताः॥३॥

इति श्रीपूज्यपादस्वामिविरचितः इष्टोपदेशः समाप्तः॥

मानो मूर्ति ही थे तथा सज्जन पुरुषरूपी चकोरोंके लिए चन्द्रमा समान थे और पवित्र चारित्रवाले जिन मुनिके अमृतमयी तथा जिनमें अनेक शास्त्रोंकी रचनाएँ समाई हुई हैं, ऐसे उनके वचन जगतको तृप्ति व प्रसन्नता करनेवाले हैं।

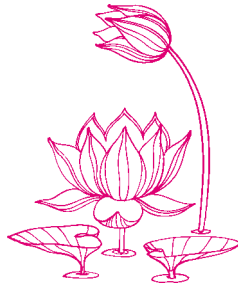
जगद्वंद्व श्रीमान नेमिनाथ जिनभगवानके चरणकमल जयवन्त रहें, जिनके आश्रयमें रहेनेवाली धूली भी राजाओंके मस्तकपर जा बैठती है।

इस प्रकार श्री पूज्यपादस्वामीके द्वारा बनाया हुआ 'इष्टोपदेश' नामक ग्रन्थ समाप्त हुआ।

उपशम (शान्ति)नी मूर्ति उता; सज्जन पुरुषोऽपी यकोर पक्षीओने माटे अेक यन्द्रमा समान उता; ते पवित्र चारित्रवान जिन मुनिनां अमृतथी (अनेक) शास्त्रोना सारगर्भित वचनो जगतने तृप्त (प्रसन्न) करे छे.'.....२.

'जगद्वंद्व श्रीमान नेमिनाथ जिन भगवाननां यरषकमण जयवंत वर्ते छे. जेमना (यरषकमणना) आश्रित धूण पण राजाओना मस्तक पर जई बेसे छे. (—अर्थात् राजाओ पण जेमनां यरषकमणोमां मस्तक जुकावे छे).’.....३.

इति श्री पूज्यपादस्वामिविरचित इष्टोपदेश समाप्त.

पद्यानुक्रमसूची

	श्लोक	पृष्ठ		श्लोक	पृष्ठ
अ			ग		
अगच्छंस्तेद्विशेषाणा	४४	१२९	गुरुपदेशादभ्यासात्	३३	१०३
अज्ञानोपास्तिरज्ञानं	२३	७२	ज		
अभवच्चित्तविक्षेप	३६	११२	जीवोऽन्यः पुद्गलश्चान्यः	५०	१३८
अविद्याभिदुरं ज्योतिः	४९	१३६	त		
अविद्वान् पुद्गलद्रव्यं	४६	१३२	त्यागाय श्रेयसे वित्तम्	१६	४७
आ			द		
आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य	४७	१३४	दिग्देशेभ्यः खगा एत्य	९	२८
आनन्दो निर्दहत्युद्धं	४८	१३५	दुःखसन्दोहभागित्वं	२८	९०
आयुर्वृद्धिक्षयोत्कर्ष	१५	४५	दुरर्ज्येनासुरक्षेण	१३	४०
आरम्भे तापकान्	१७	५१	न		
इ			न मे मृत्युः कुतः भीतिर्न	२९	९३
इच्छत्येकान्तसंवासं	४०	१२१	नाज्ञो विज्ञत्वमायति	३५	१०८
इतश्चिन्तामणिर्दिव्य	२०	६१	निशामयति निःशेष	३९	११९
इष्टोपदेशमिति	५१	१४०	प		
ए			परीषहाद्यविज्ञानाद्	२४	७४
एकोऽहं निर्ममः शुद्धो	२७	८८	परोपकृतिमुत्सृज्य	३२	१०१
क			परः परस्ततो दुःख	४५	१३०
कटस्थ कर्ताहमिति	२५	८०	ब		
कर्म कर्महिताबन्धि	३१	९७	बध्यते मुच्यते जीवः	२६	८४
किमिदं कीदृशं	४२	१२५	ब्रुवन्नपि हि न ब्रुते	४१	१२३

श्री दिगंबर जैन स्वाध्यायमंदिर ट्रस्ट, सोनगढ - 364250

कछान जैनशास्त्रभाषा]	ईशोपदेश		[१४५
	श्लोक	पृष्ठ	श्लोक पृष्ठ
भ			र
भवन्ति प्राप्य यत्संग-	१८	५६	रागद्वेषद्वयी दीर्घ ११ ३३
भुक्तोज्जिता मुहुर्मोहात्	३०	९५	वपुर्ग्रहं धनं दाराः ८ २५
म			वरं व्रतैः पदं देवं ३ ८
मोहेन संवृतं ज्ञानं	७	२२	वासनामात्रमेवैतत् ६ १७
य			विपत्तिमात्मनो मूढः १४ ४३
यज्ञीवस्योपकाराय	१९	५८	विपद्भवपदावर्ते १२ ३८
यत्र भावः शिवं दत्ते	४	११	विराधकः कथं हन्त्रे १० ३१
यथा यथा न रोचन्ते	३८	११७	स
यथा यथा समायाति	३७	११५	संयम्य करणग्राम २२ ६८
यस्य स्वयं स्वभावाप्ति	१	२	स्वसंवेदन सुव्यक्त २१ ६३
योग्योपादानयोगेन	२	४	स्वस्मिन् सदभिलाषित्वाद् ३४ १०५
यो यत्र निवसन्नास्ते	४३	१२७	ह
			हृषीकजमनातंकं ५ १४

અનુભૂતિ તીર્થ મહાન, સ્વાર્ણપુરી સોહે
યહ કહાનગુરુ વરદાન, મંગલ મુક્તિ મિલે.

